

Від Адміністрації. До сеї книжки долучу
і просимо вирівнувати як найшвидше пер
щоб ми не були приневолені здержувати
висилку журналу.

ЗМІСТ:

В. ВИННИЧЕНКО: Базар, песа на 4 розділи	241
ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Остання книжка Вол. Винниченка	294
ІВ. СТЕШЕНКО: Андрій Бого- любський (Баляда)	300
М. ЛОЗИНСЬКИЙ: Клерикалізм і вільнодумність	306
ОЛЬГА КОРИНЕЦЬ: Образки: Краса	323
Чоловік та жінка	324
Кара	325
Життя	327
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: На укра- їнські теми: Слово на мало- душних	330
М. ШАПОВАЛ: З білоруських поетів: ЮЗЯ ЩУПАК: Бачив я пла- шку	334
КОРШУН: Боже, Боже! ...	334
В. ГНАТЮК: Десятиліте укра- їнсько - руської Видавничої Спілки у Львові	335
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: З тюремних мотивів	345
С. ЛЯГЕРЛЕФ: Королеви Кунга- хелі: Астрід, переклала Н. Романович	346
М. ГЕХТЕР: З робітничого жи- ття на Україні	373
А. ФРАНС: Казки: Сорочка пе- реклала В. Вілінська	389
З шведських поетів: Переспіви ПАВЛА ГРАБА: З поезій Оскара Фредріка .	424
М. ЗАЛІЗНЯК: Головні федера- ції сучасного світу — І. Ні- мецька імперія	425
Л. ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ: З австрій- ської України	454
Е. ЛЕВИЦЬКИЙ: За границею	464
Бібліографія	473
Книжки надіслані до редакції ..	480
Оголошення.	
Зміст 3-ої кн. ЛНВістника.	

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ XLIX.

КНИЖКА II.

ЗА ЛЮТИЙ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

КИЇВ

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT

URBANA-CHAMPAIGN

Друкарня І-ої Київської Друкарської спілки

Трьохсвятительська 5, Телсф. 1069

Digitized by

Жертуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви слати на книжечку
Краєвого Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки,
на всяких мовах, скоро і точно.

Нові книжки!

Іван Франко: Великий шум, повість	1	К	40	с.
„ Украдене щастє“, пєса на 5 дїй	—	„	56	„
„ Лис Микита опр.	1	„	30	„
„ Анна Русинка, королева Франції, брош. 40 с. опр.	—	„	80	„
„ Фльорентийські ночі брош. 1 К опр.	1	„	40	„
Василь Мова (Лиманський): Старе гнїздо й молоді птахи	2	„	24	„
Генріх Ібсен: Нора або хатка ляльки. Пер. Марія Грушевська.	—	„	42	„
Рудольф Ерінг: Боротьба за право	1	„	—	„
А. Оляр: Від монархії до республіки (сторінка до історії французької революції)	—	„	40	„
М. Грушевський: З біжучої хвилі, статі на теми дня 1905—6.	1	„	20	„
„ Байда Вишневецький в поезії й історії	—	„	70	„
„ Вол. Антонович	—	„	35	„
Спиридон Чернасенко: Хвилини, Збірка поезій	—	„	56	„
Марко Вовчок: Посмертні оповідання (що не вийшли в попередні збір- ки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Хапко солоду відрік ся, Гайдамаки	2	„	—	„
Ол. Грушевський: З сучасної української літератури. Нариси і характе- ристики	2	„	24	„
М. Лозинський: Польська народова демократія	1	„	40	„
С. Ковалів: Похресник і інші оповідання брош. 2 К 20 с., опр.	2	„	60	„
Й. Бойер: Сила віри, роман.	1	„	40	„
О. Кобилянська: „В неділю рано зіле копала“	2	„	24	„

Головний склад в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Нова сензаційна повість з життя української інтелігенції в Галичині з років 1900—1908

Журбенко Л. (псевдонім звісного белетриста)

ФІЛІСТЕР. події з родинного житя.

Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки у Львові. Отсю книжку висилає Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10. за надісланєм переказом 3 кор. 30 сот. брошурований, а за 3 кор. 90 сот. оправлений примірник оплаченою поштою.

UKRAINISCHE RUNDSCHAU

українська місячна часопись на німецькій мові, виходить у Відні під редакцією Вол. Кушніра з метою знайомити чужинців з українським питаннем. Річна передплата, яку можна платити річно і піврічно, коштує на цілий рік 8 корон, на пів року 4 кор.

Нові передплатники дістануть по заплаті цілої передплати як даро- вий додаток після впадоби гарно викінчену малу карту України (подїлка 1:10.000.000) на французькій мові або німецьку брошуру „der Neoranslavismus“, одно і друге вартости по 60 сотиків з пере- силкою. Обовязок кожного Українця, що розуміє німецьку мову, бути передплатником „Ukrainische Rundschau“.

Original from

Address: *Wien, XVIII. Gersthof, Hockegasse* UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN

Digitized by

Google

В. ВИННИЧЕНКО.

Базар.

Песа на 4 розділи.

ДІЄВІ ОСОВИ:

Маруся	}	Партійні товариші.
Леонід		
Трохим		
Цінність Маркович		
Оксана		
Михайло		
Помішник начальника тюрми.		
Явдоха.		
1-е, 2-е, 3-е, 4-е, 5-е вікна камер уголовних.		
Вартовий.		
Пані в траурі з дочкою.		
Дві панночки.		
Втікачі.		

РОЗДІЛ I.

Лісок. Полянка. Майський соняшний день. Нема пікого. З ліва недалеко десь чути жіночий, палкий голос; по тону помітно, що говорить ся промова. Часом вириваєть ся гомін оплесків. Хутко виходить Трохим, за ним поспішає Цінність Маркович.

Трохим — здоровий мускулястий парубок; рухи нетерплячі, палкі.

Цінність Маркович — людина літ 32—34, з кучерявою борідкою і великим лобом. Очі уважні, бігаючі; вчуваєть ся не раптова, але уперта, завзята енергія. На лиці переважає діловита заклопотанність.

Трохим. Ні, це неможливо, це — неможливо!

Цінність Маркович. Та слухайте, чудачина ви, чорт би вас побрав... Так же не можна! Не можна, любчику... Треба бути терплячіше до людей.

Трохим (*швидко ходячи по полянці*). Я не можу!.. Я не можу! Вона говорить просто неможливо! Просто неможливо! Так есдек говорить не може... Це — есерство, анархизм, кадетизм, що хочете, тільки не соціалдемократична промова... Як собі хочете! (*Зупиняючись*). Потім що це за манера промовлять? Вона весь час не зводить очей з Леоніда. Вона до його говорить, а не до маси! К чоррту з такими промовами! От що! (*Ходить*).

Цінність Маркович. Ага! Так он чого бісова зозуля кувала!

ЛНВістник 1910 кн. II.

16

Трохим. (*Зупиняючись*). Зовсім не он чого, а вся її промова...
Цінність Маркович. Чекайте, любчику, не гарячіть ся. Ви мені скажіть: її слухають?

Трохим. Ну, слухають... Але ж...

Цінність Маркович. Очі у цеї маси горять зараз!

Трохим. Ну?

Цінність Маркович. Маса ця готова зараз за нею в огонь і в воду?

Трохим. Та це, скажете, через те, що вона гарно говорить? Ха-ха-ха! Через те, що вона — гарна! От чере що!

Цінність Маркович. Любчику мій! Ви самі зараз хвилюєтесь тільки через те, що вона — гарна... Яке нам діло до того, через що у маси очі горять? Нам треба, щоб вони горіли.

Трохим. Напоїть тоді горілкою, ще лучче горітимуть.

Цін. Марк. Горітимуть та не тим... У маси треба перш усього з під мусору виковирнуть соціальну сльозу... Перш усього любчику, соціальну сльозу! А одною горілкою не втнеш... Вона промовляє не важно, це правда, і знання у неї не багато, і... хоче бути Жанною д'Арк, але зате... у неї краса. У всякого свої цінності. А ви не хвилюйтесь. Вона все ж таки говорить, а що трошки набріхує на соціалдемократію, так це вже не такий гріх. Хто перед Богом не винен? А за те ви подивіть ся, як її слухають, хоч вона й дивить ся на того чортового Леоніда... Га?.. Багато ви бачили, щоб з такими роззявленими ротами слухали ораторів... Ви гляньте... (*повертаєть ся в бік голося*). Ач, як замерли... Ротами слова ловлять... А гарна канальська дівчина... Що гарна, то гарна!

Трохим. (*Похмуро*). Слухайте, Цінність Маркович...

Цін. Марк. (*повертаючись до його*). Слухаю, любчику...

Трохим. Я в справі з побігом не хочу брать участи...

Цін. Марк. (*Здивовано*). Оце маєш! Це ж через що саме?

Трохим. Не можу.

Цін. Марк. (*Зтурбовано*). Ну, слухайте, радість моя, не вигадуйте ви чорт-батька-зна чого. Чого ж ви не можете?

Трохим. Не можу! Тільки ви не думайте, що я боюсь... (*Ходить по поляниї. Раптом зупиняєть ся*). Ну, слухайте, щоб ви чого не думали, я вам скажу прямо, чорт вас побери: ревную! От і все. (*Ходить знов*).

Цін. Марк. Кого? До кого?

Трохим. Марусю до Леоніда.

Цін. Марк. Ну, слухайте, серце, це — причина, яку я б не зважив ся в протокол засідання записати...

Т р о х и м. Може быть, може быть...

Ц і н. М а р к. Так пересилить же можна себе, любчику!

Т р о х и м. (*Зупиняючись*). Не можу. Пробивав. Ревную до того, що голова кружить ся... Не то що аллегорія, а от так прямо таки крутить ся та й годі... От так звідси (*показує на низ живота*) якось хвиля як посуне, так аж туман в очах... Знаю, — дикість прадідів, некультурність, ну, не можу... Не можу!.. Буває, що схопив би її й його і зубами порвав би на шматки. І аж гарчав би... Не можу, говорю вам, нароблю дурниць... Каятись самі будете... Замість в стіну, візьму й шпурну у їх бомбою. Найдіть когось инчого на моє місце...

Ц і н. М а р к. Голубчику мій! Я розумію ваше становище, але ж ви самі добре знаєте, що нема нікого. Та ще на ваше місце. Не всякий з цим любить діло мати. Це раз. А друге, що просто нема нікого. Після розгрому вашої організації треба було з мікроскопом розшукувати вас. Один, два та й уже. Ну, хто може? Леонід? Ну, його треба насамперед самого підвести до стіни, підперти його, щоб вітер не звалив, а тоді вже хай пуска бомбу з рук.

Т р о х и м. Михайло міг би.

Ц і н. М а р к. Михайло, серце, жонатий чоловік. А лучче мені мати діло з бригадою холостих жандарів, ніж з одним жонатим товаришом... Йй богу! До речі і Леонід жонатий, хоча тут... Ну, та не важно... Ні, любчику, Михайло не годить ся. Він до того ще й робітник. Як щось станеть ся з ним, покине нам жінку з трьома дітьми... Не талія! Пересильте ви себе... Закрутіть віжки на руку і...

Т р о х и м. Ні, не можу! Боюсь... Хай тоді ні вона ні він не беруть участі...

Ц і н. М а р к. Ну, а хто?

Т р о х и м. Замість Леоніда — Оксана, а замість Марусі... (*мовчить*).

Ц і н. М а р к. От бачите: а замість Марусі вже й нема нікого... А Оксана знов з шестимісяшною дитиною... Ні, голубе, плюньте, не псуйте справи... Тут же, серце, все таки ходить про волю дванадцяти товаришів... І це ж треба подумати на худий кінець... Га?.. Та потім... Чекайте! Та звідки ви знаєте, що вона любить Леоніда? Вона вам сама казала?

Т р о х и м. Ні, не казала, але ..

Ц і н. М а р к. (*зрадівши*). Не казала? Хо! Так чого ж ви тут...

Т р о х и м. Але я сам бачу.

Ц і н. М а р к. Ну, любчику, це — не глагол! Це — не глагол! Ви іменно той, що ні чорта не можете побачить. Іменно, радість моя, не той... А от я бачив, що вона як раз не любить Леоніда... Як раз це саме я бачив... А що хочете знати, то іменно вас вона любить.

Т р о х и м. Ну, це вже ви той...

Ц і н. М а р к. Правда! Правда, голубе. Я навіть здивував ся, як ви сказали, що ревнуєте. „От, думаю собі, ідіот... (ви вибачайте, це ж я про себе так думав) от, думаю, халява, дівчина з ним така мила, весела, оченята сміють ся, грають, горять, а він ревнує...“ Та до кого ще? До Леоніда! Ну, любчику, ви таки ні чорта не бачите. Прямо таки ні чорта та й годі!

Т р о х и м. (Мякше). Ну, розкажіть ви кому инчому...

Ц і н. М а р к. Ні, голубе, це вже ви розкажіть і іменно кому инчому, а не мені. І розкажіть, наперед узнавши, довідавшись, а не те, що так... Треба все своїми власними руками обмацать, своїми очима обдивитись, а тоді купувать. От трохи зараз скандала не зробили... Ну, подумайте самі, як би ви засвистіли, або закричали, що вона не так говорить, як би ви обидили дівчину, яка, може вас любить. Що б, ви думаєте, дуже до серця їй припали б за це? Ех, народ! „Леоніда любить“, А вона як що вже істинно сказати, може, нікого ще не любить, бо вона — Жанна д'Арк. От що!.. Ага! добре, що згадав. Слушайте, серце: вона неодмінно хоче взяти на себе „функцію“ кидання під стіну. Неодмінно треба одговорить її від цього. Вона подвигів шукає. Чудово. Тільки не треба, щоб ці подвиги були смішні. А крім того, вона ще може попусувать всю справу: бомби до стіни не донесе, розірветь ся у неї в руках, її к лихій годині пошматує і весь побіг провалить. Треба їй говорити, що вона призначена для инчого. А поки що вона своєю красою не одне ще пролетарське серце зворушить. Погано тільки, що де-які серця занадто вже ворущать ся. Ну, та де ліс рубають, там і тріски летять. Так от, любчику, майте це на увазі, як будемо сьогодні рішати справу. А сьогодні треба неодмінно все скінчить. Публіка в тюрмі хвилюєть ся, жде, може дурниць накоїти. І самі ви будьте хорошим, не гальмуйте справи. Центральний Комітет доручив мені цю справу і я мушу її довести до хорошого краю. Не кладіть же мені свині голубе, і самі себе не ставте в смішне становище...

Т р о х и м. Слушайте, тільки, будь ласка, нікому нічого про це... Я вам, як відповідальному організатору сказав, щоб не думали чого... Це моє інтимне життя і я не хотів би, щоб...

Ц і н. М а р к. Я розумію, я розумію, будьте спокійні...

Т р о х и м. А потім... Ви — справжній Цінність Маркович... Як це у вас по торговому усе, математично. „Треба держати її на цій мрії, бо це для нас корисно“... Може, й корисно, не знаю, тільки я вам не ручаюсь за себе. Накипять, скажу всю правду і каюк. Не обіцяю. Не можу підраховувать. Ніколи не торгувавсь і торгуватись не буду.

Ц і н. М а р к. Невже не торгувались? (Смієть ся). Ех, ви, дво-

рянчики! Ну, а як ви думаете, через що Леонід більше подобається Марусі? Га? (*Трохим мовчки дивиться на його*). Ну, от розміркуйте, через що? Так Бог дав? Га? Того, любчику, що Леонід уміє торгуватися. „Накипить і всю правду скажу“. Ех, ви! Йй ваша правда потрібна, як сироті тряся. Ви йй дайте ту цінність, що дає Леонід, от тоді й сторгуетесь. Дайте йй любов до її високої душі, не кажіть, що вона програму перебріхує, от і побачите... Житте, любчику, базарь. Хочеш бути багатим? Виходь з товарами, торгуй ся обмінюй, рости. сам давай і у других бери. А як сам не маєш ні чорта, то й візьмеш чорта пухлого. Так було, так буде до кінця віку.

Т р о х и м (*лягаючи на траву*). Слухайте, ви вже написали свій курс торгової філософії?

Ц і н. М а р к. Ні, ще не написав. Ще не написав. Часу нема. От як ще трохи повозюсь з такими організаціями, як ваша, та понаду в тюрму от тоді вже напишу, неодмінно напишу. Ну, говоріть: будете строїть дурниці? Ідете на побіг?

Т р о х и м. Та чорт вас бери, іду!

Ц і н. М а р к. Ну, от, так би й давно. Вчить вас пістолетів, треба. От ви прийдіть до мене вільним часом, я вам прочитаю лекцію своєї філософії, може, не таким диким будете...

Т р о х и м (*сміючись*). Е, ні! Я вже лучче другу бомбу піду кидать...

Ц і н. М а р к. А розум...

За сценою раптом оплески. Цінність Маркович і Трохим разом озирують ся.

Ц і н. М а р к. (*придивляючись*). Скінчила, чи що?.. Ні, щось дуже швидко... Щось сталося наче... Чи не істерика? З нею це може бути... Іде сюди, лице незадоволене, знервоване...

Т р о х и м. З Леонідом...

Ц і н. М а р к. Да, щось говорять.. Гаряче... Дивно. Щось трапилось. (*Серйозно й поспішно до Трохима*). Ну, так слухайте, любчику, значить, ідете? Чувте?

Т р о х и м (*дивлячись в лісок, неухажно*). Чую. Щось справді сталося. Робітники дивлять ся їм вслід...

Ц і н. М а р к. Да, да... Тільки слухайте сюди: Марусі бомби ні за що не давать. Чувте?

Т р о х и м. Розумієть ся.

Ц і н. М а р к. Потім зараз же тут в ліску треба обговорити, як бути з тюремними. Їх обовязково треба завтра ж сповістити про день. Не пізніше.

Т р о х и м. Як що ми щось вирішимо.

Ц і н. М а р к. Треба вирішити, треба! От я тільки боюсь, що не

можна буде завтра сповістити їх. Побачення тільки по пятницях, значить ще чотири дні. Почтою не можна... Ех, біда!.. (*Тихіше*). Ну, так, любчику, не стройте дурниць! Чуєте?

Т р о х и м. Та добре.

Входить хутко Маруся; за нею Леонід. Маруся — дуже гарна, молоденька дівчина, з великими, натхненними очима. Дуже нервова, нездержана. Говорить иноді піднятим тоном, високим стилем, особливо як хвилюється.

Леонід — худощавий, з блідо-матовим лицем, трохи зорблений; невеличка гарна борідка; короткозорий, носить пенсне, яке часто витирає, кліпаючи очима. Часто має вигляд здивований; надто коли сердиться.

М а р у с я. Не вірю! Не вірю!.. І я вас прошу, лишіть мене одну! Я не можу!..

Л е о н і д. Але ж, Марусю, це просто чудно... Хіба ж можна так?

Ц і н. М а р к. Що таке? Що там сталося?

Л е о н і д. Товаришка посередній перервала свою промову і пішла...

Ц і н. М а р к. Через що?

Л е о н і д (*мнучись*). Я, право, сам не знаю... Робітники дуже вражені...

Ц і н. М а р к. А ви їх так і покинули? Ідьте же швидче назад і заспокойте їх. Скажіть, що товарищі зробилось погано, що вона спочине і зараз прийде.

М а р у с я (*сївши на траву під деревом, нервоно*): Я не прийду більше!

Ц і н. М а р к. (*моргаючи Леонідові*). Ідьте, ідьте, любчику... Товаришка заспокоїть ся... Я їй скажу пару солодких слів...

М а р у с я. Я хотіла б зостатись сама.

Ц і н. М а р к. (*киваючи Леонідові*). Ідьте, ідьте. Та й ви Трохиме... Ідьте, заспівайте з ними щось... А мені треба з товаришкою дещо конспіративно побалакати.

Л е о н і д (*помалу йде; за ним Трохим, озираячись на Марусю*).

Ц і н. М а р к. (*присїдаючи коло неї мякко*). Я на одну хвилиночку. Маленька справа єсть. Тільки, може б ви мені сказали все таки, що там у вас вийшло? Га?

М а р у с я. Вийшло те, що я більше ніколи не буду промовлять перед масою!

Ц і н. М а р к. То ж чого так?

М а р у с я. Бо мене не слухають.

Ц і н. М а р к. Вас не слухають? Вас? Е, моя хороша, це вже ви вередливі дуже...

М а р у с я. Вони не слухають, вони дивлять ся на мене! Вони красу мою слухають. (*Поводить плечима і закриває лице руками*). І це сказав робітник! Робітник!

Ц і н. М а р к. Який робітник? Що сказав?

М а р у с я (*зриваючи руки, з обуренням*). О, проклята краса моя! Я ненавижу її од всеї душі!

Ц і н. М а р к. Та за віщо, голубонько? Що вона вам зробила?

М а р у с я. Вона зробила те, що я не можу бути вільною. От що вона мені зробила. Вона скрізь мішаєть ся. Скрізь, скрізь! Я не вірю людям через неї. Що б я не сказала, що б я не зробила, я ніколи не знаю, чи так, чи не так, бо завжди для всіх це гарно. А гарно через те, що я сама гарна. А потім... це прямо нестерпимо, всі закохують ся, всім зараз моя краса в очі падає. Ні один чоловік не любив мене, а тільки прокляте тіло, красу мою, будь ти проклята! У мене нема ні приятелів, ні друга... Або закохані, або вороги... Женщини ревнують, а мужчини закохують ся...

Ц і н. М а р к. Ну, вже ж не так, щоб усі...

М а р у с я. Усі! Всі! Я ще ні одного не бачила, щоб не спробував хоть залицятись до мене. Революціонери теж. Я думала перше, що революціонери не такі, але... бачу...

Ц і н. М а р к. Моя хороша! хіба ж уже революціонери вроді тих свиней, яким не дано у небо дивитись? І революціонери—челов'бки. Краса для всіх краса...

М а р у с я. Ну, нехай, коли я була „там“ серед тих. Нічого дивного, коли юнкери говорять компліменти гарненькій панночці... Їм більше нічого робить. Але тут.

Ц і н. М а р к. Ви, серце, перебільшуете. І огорчаєтесь. Щоб потішити вас, я вам скажу, що не всі у вас закохані. Перед вами аз єсмь перший, що хочу од вас тільки прекрасної душі вашої. Чого так дивитесь? Правду говорю.

М а р у с я. А як би я запропонувала вам обняти вас, поцілувать, милувать? Ви одмовились би?

Ц і н. М а р к. (*замнявшись*). Бачите, любя моя, ласка людини, звичайно, є певна цінність, якою, так сказать...

М а р у с я. Ні, тут я не про ласку людини, не про душевну ласку говорю, а про ласку тіла, краси моєї...

Ц і н. М а р к. Бачите... Як вам сказать? Я, розумієть ся, одмовив ся б, бо... Ну, та причини не важно... Звичайно, одмовив ся б...

М а р у с я. Дивно. Ну, я вас слухаю далі.

Ц і н. М а р к. А далі ось яка річ. Ви сердитесь на свою красу. Скажіть, чи похвалили б ви того чоловіка, який сердив ся б на свій розум за те, що він у його є і що його люблять за його?

Маруся. О!.. Зрівняли!.. Це інча річ.

Ці н. Марк. Така сама, як і краса... Все — цінність... І краса, і розум, і травка, і книжка, і дерево... все цінність. І на вашому місці я навпаки, благословляв би свою красу... І не робив би так, як ви: не чипляв би оцих незграбних кохточок на себе, оцього капелюшка старої дівки. Я знаю, ви це робите, щоб бути поганчою. А цього не слід робити. Я б ще побільшив цю красу, начепив би тев-сее, там стьожечку, там бантичок...

Маруся. Ну, слухайте, мені ця розмова не подобається. Ви це можете говорити інчим, а не мені... *(Обурено)* Господи! І це говорить революціонер!.. А дух ваш де? „Бантичок“... Я бантичком понесу світ правди народу? Вся ціль наша, щоб людськість вийшла з рабства тіла, а ви кличете мене, підлягати йому? І парод... Ні! Революціонери, настоящі революціонери не такі! Не такі, не такі! Дух свободи, розуму править світом, а не ваш... „бантичок“!.. Да, я тепер розумію... Коли проводарі партії говорять так, то що дивного, що робітники теж... Коли я говорила промову, я чула, як один робітник прошепотів другому „оце ж тії очі, що душу віддав“, чи щось вроді цього... Я зразу покинула говорити і пішла...

Ці н. Марк. Через це?

Маруся. Да, через це. А тепер я бачу, що в партії мені робити не можливо. Або вийти і вернутись до панства або знищити свою красу. Так — так! Не інакше. Я більше не можу!

Ці н. Марк. Слухайте, серденько, ви самі потім будете сміятись з себе... У вас нерви підвлялись і вам здається усе таким страшним. Ви заспокойтесь, гляньте, яка краса круг нас... Невже й це треба нищити за красу? *(Маруся робить нетерплячий жест)* Ну-ну, я жартую... Тільки заспокойтесь і викиньте такі думки... Йй богу!

Маруся. *(Гірко)* О, не бійтесь. В тому й річ, що в мене немає сил на це. Це можуть герої, а я... на великий жаль тільки подла буржуйка, якій страшно одрізати косу і облити лице сірною кислотою...

Ці н. Марк. Та на віщо ж, Миколо милостивий?!

Маруся. На те, щоб почувати себе людиною, а не лялькою, якою всі тішаться і граються!

Ці н. Марк. Ну, й організація!.. Ну, знаєте що, видно моя філософія з вами не той... Лучче поговоримо про справу.

Маруся *(на слові „справа“ зразу повертається до його, робить ся уважною й навіть трохи несмілою)*. Я слухаю.

Ці н. Марк. Справа, бачите, така... Справа з цим побігом.

Маруся *(уважно)*. Да.

Ці н. Марк. Вона у нас може не вигорить...

М а р у с я. (*Тривожно*). Як? Через що? Провалилось?

Ц і н. М а р к. Ні... А те, що люди починають вередувати... Наприклад, Трохим, одмовляється брати участь.

М а р у с я. Одмовляється? Він же ще сьогодні зо мною балакав і ми так сміялись, уявляючи начальника тюрми...

Ц і н. М а р к. А ось тільки що заявив мені, що не може брати участі... А ви ж знаєте, що він дуже цінна людина... Без його я не знаю, як ми будемо...

М а р у с я. Але через що ж?

Ц і н. М а р к. От тут то, моя любя, і єсть уся категорія... Як би ви спокійненько вислухали, що я вам скажу, я був би вам дуже вдячний...

М а р у с я. Я вас спокійно слухаю.

Ц і н. М а р к. Та воно правда... Хм! Так от, бачите, він дуже ревнує вас до Леоніда...

М а р у с я. (*Спалахнувши*). Ну, от! От вам! От вам перший приклад! Та як він сміє!..

Ц і н. М а р к. От я ж казав... Підождіть. Ну, й народ же в цій організації!

М а р у с я. Так що ж йому треба? Щоб я його любила? Ну, коли йому так хочеться знати, то я таки люблю Леоніда. Да, да! От вам і йому! Можете йому це сказати. Люблю! Да! Бо це єдиний чоловік, який може бути високим, якому я вірю, якому не краса моя потрібна. І він не буде кидати товариського обов'язку через ревність. Фу, скотство!

Ц і н. М а р к. Так. Дайте ж мені вставити слово. Так от цей самий Трохим, виходить, ревнує.

М а р у с я. Я цьому не винна во всякому разі!

Ц і н. М а р к. Цілком признаю. Але річ не в тому. Річ в тім, щоб його вдержати і не дати пропасти справі...

М а р у с я. Я не розумію... Це таке, це таке... І це революціонер? Ізза ревности він жертвує свободою дванадцяти товаришів?! Але все таки я не розумію, через що кидати? Ревнує? Так нехай на мене сядить, а не на товаришів...

Ц і н. М а р к. Бін, серце, не сердить ся, а не може... Це, розумієте, людина страшенно імпульсивна, з великими страстями. Дикий навіть трошечки. Закрутить йому в голові, і він же кине, плюне, пустить собі кулю в лоб, і вийде, ерунда, розуміється... Так от треба його заспокоїти... Чекайте! Не треба казати, що ви його любите, але не треба драгувати ревности. Цей час тільки, поки скінчиться справа. А там хай собі ревнує на здоров'я, це йому не пошкодить. Страждання від кохання — це ще біда не велика, а иноді навіть приємна.

М а р у с я. Що ж, значить, я повинна брехати йому? А як він питає, я повинна говорити, що не люблю Леоніда?

Ц і н. М а р к. Е, що вас вчить! Жінка в цих справах, як каченя на воді, не вчившись, видержить надлежачу позицію. Хе-хе-хе!

М а р у с я. Я до таких жінок не належу.

Ц і н. М а р к. А ви спробуйте.

М а р у с я. Брехать я не вмю і не хочу. Ні, це пусте діло, я не хочу!

Ц і н. М а р к. От як їм ця брехня! Не в тім річ, що в хаті піч... Діло не в слові, а в тому, що з того вийде. Бува, що треба брехать. Не будете ж ви з жандарами правду розводить? Брешуть же лікарі хворим, щоб їм брехньою допомгти. От тут такий самий хворий. Поможіть йому і инчим. Єдине погане на світі — страждання, та й то часом приймають на себе менше, щоб уникнуть більшого. А правда, брехня, це средство проти страданья. Одне средство тоді годить ся, а друге тоді. В данному разі ваша правда не годить ся, бо попусе справу. А брехня поможе. Будьте ж справжньою революціонеркою і принесіть у жертву колективности свою правду. Це є більша заслуга, ніж взяти і сказати йому, що не любите. Вибірайте, що важче, а не що легше, коли хочете накладати на свої плечі жертви. Ну, як? Згожуетесь?

М а р у с я. Добре. Я згожуюсь.

Ц і н. М а р к. От і чудово! Я так і знав, бо ви — людина розумна. Ну, а тепер ще маленька умова: нічого про це нікому не говоріть. Добре? Навіть Леонїдови.

М а р у с я. Але ж я можу Леонїдови говорити про своє відношення до його?

Ц і н. М а р к. Скільки хочете. Але нічого не говоріть про відношення Трохима до вас.

М а р у с я. Я не розумію, чого...

Ц і н. М а р к. Це, бачите... Перш усього, це Трохимова тайна, а друге, Леонїдови буде це неприємно, він теж людина, буде теж ревнувать...

М а р у с я. Леонїд? О, ні! За Леонїда будьте спокійні...

Ц і н. М а р к. Ну, хто його зна... Та раз він такий, так на віщо вам говорить йому зараз? Подождіть, як скінчить ся справа. Бо я боюсь, що як Трохим тільки помітить, що Леонїд знає і що ви самі розказали, то його дике самолюбїє таке накоїть, що і... говорять страшно. Ні, ви вже обіщайте мені, що будете мовчати, хай я хоч з цього боку буду спокійний...

М а р у с я. Коли вам так.., я обіщаю.

Ц і н. М а р к. От і чудово. А я зараз постараюсь, щоб ви трошки побалакали з Трохимом до засідання... Це його заспокоїть. Ви посидьте тут, а я... (*Повертаєть ся йти*). А от і Леонїд з жінкою ідуть сюди.

М а р у с я (*швидко встаючи*). З жінкою? Мені зараз дуже не хочеться стрічатися з нею... Ходім звідси... (*Поспішко іде в другий бік*).

Ц і н. М а р к. (*іде за нею*). Та чекайте, вона не кусається! Ну, й діла у цій організації! (*Добродушно сміється*).

Пауза. Чути спів робітників. З'являються Леонід і Оксана.

О к с а н а (*чорнява, бліда, не погана, з різко, сильно обведеним ротом*). Розуміється, це вже смішно. Чого ж вона тікає? Ач як побігла! Сильні не тікають...

Л е о н і д (*здивовано*). Звичайно, тікатиме, коли ти з нею тримаєш себе так завжди, як... з ворогом...

О к с а н а (*зупиняючись*). Слухай, Леоніде, мені страшенно надокучили твої нотації за цю панну...

Л е о н і д. Вона — товаришка...

О к с а н а. Пора вже скінчити цю комедію... (*Хвилюється, закусує губу*). Да! пора. Ти скажи мені, для кого й для чого ти називаєш себе моїм чоловіком?..

Л е о н і д (*зкидаючи пенсне, теж хвилюється. Здивовано і тихо*): У нас же дитина є...

О к с а н а. Ага!.. Але ти можеш називати себе батьком дитини, а не моїм чоловіком...

Л е о н і д (*витираючи пенсне, глухо*): Не треба говорити про це.

О к с а н а. Ні! Пора скінчити. Це гидко. Ти мало не зомлів, коли вона викинула цю штуку. Ти сам себе перед всіма робиш лицеміром, називаючи себе моїм чоловіком і тут же упадаючи за другою. Це — гидко! Або ти любиш її, або мене...

Л е о н і д. Мені тяжко розлучатися з тобою...

О к с а н а. Так... Значить... Хе! Ти хотів би її і мене? Губа не дура. Ну, тільки цей номер не пройде... Говори: ти любиш її? Говори прямо.

Л е о н і д (*твердо глянувши на неї*). Да, я люблю її...

О к с а н а (*криво посміхнувшись*). Ну, от... От і все... Значить можна попрощатися і... все...

Л е о н і д. Подожди... Мені трудно сказати тобі... Ти прости мене, Оксано..., але ти завжди... ти сама винна..., ти завжди тягнула мене до землі, вниз...

О к с а н а. Я тягнула? Чим?

Л е о н і д. Я не можу сказати... Ну, хоч би... любов твоя... така земна, плотська... Думаєш ти теж про все таке... домашнє... От цього в нас раз-ураз сварки були... Ми не підходимо один до одного...

Оксана. Я... Моя любов плотська?.. Ти це говориш? Ти, який вимучував мене своєю... плотськістю? Ти це смієш говорити?

Леонід. Ти викликала в мені таку любов...

Оксана. Ну годі... Можеш іти до тої, хай вона тебе тягне на небо... Тільки гляди: я два рази любить одного не вмю! З неба, звичайно, скоро на землю тікають...

Леонід (*посміхнувшись*). О, про це не турбуй ся...

Оксана. Цілком певний? Ну, лїзь на небо. Тільки гляди, не дуже високо залазь.., вище падать прийдець ся.. Гляди, щоб тобі не zostались „рожки да ножки“ під духовним соусом із небесних розмов... Ха-ха-ха!.. Вона хоч і подвижниця, а з плоті зроблена, як і ми грїшні смертні...

Леонід. Оксано! Це ти говориш? Ти — благородна, розумна?

Оксана. А ну вас к чорту? З вами, дійсно, пошлячкою станеш. Прощай... (*Хоче йти*). Ти коли забереши од мене свої речі?

Леонід. Підожди, Оксано, я хочу...

Оксана. Ні одної хвилини ждять не буду! Ні одної. Щоб сьогодні ж тебе не було. Івашка ти можеш бачить, коли схочеш, а... жить ми не будем... Прощай. (*Худко іде*).

Леонід. Оксано. Дай же мені сказати...: Що ж це таке? (*Снішить за нею*).

Весь час за сценою чулись співи, то змовкаючи, то знов починаючись новою піснею. Співають якоїсь веселої. Чути лякання в долонї, ухкання і нїби вибивання ногами по землі. Чуєть ся вибух сміху і зтихає.

Виходять Маруся і Трохим.

Маруся. Я і не виню вас... Тільки цим ви даєте оцінку самому собі. „Скажи, що ти любиш і я скажу, хто ти“... Я страшенно зтомилась... Сядемо? (*Сїдає*).

Трохим (*лягаючи біля неї, зпираєть ся на лікоть і захоплено, не зводячи очей, дивить ся на неї*).

Маруся. Не дивіть ся так...

Трохим. Чому?

Маруся. Я не люблю...

Трохим. Я инакше не вмю дивитись на вас... Безумно хороша! Безумно прекрасна моя!

Маруся (*строго*) Трохиме! Я що сказала вам?

Трохим (*винувато, зітхнувши*). Не буду...

Маруся. Можна - ж здаєть ся, і так посидіть з товаришом.

Трохим. Та... звичайно...

М а р у с я. Тільки не треба стріть таких кислих мін... Я не люблю... Чуєте ?

Т р о х и м. Ви зовсіма нашими як з товаришами сидите ?

М а р у с я. (*Здивовано*). Звичайно... А як - же инакше ?

Т р о х и м (*дивлячись у землю*). І з Леонідом ?

М а р у с я. Леонід такий - же товариш, як і всі... Слухайте, ви вже балакали рішуче з вартовим ?

Т р о х и м. Уже...

М а р у с я. Він згожуєть ся ? Да ?

Т р о х и м. Да...

М а р у с я. Серйозно ? Як я рада ! Ви молодчина Трохимчику !

Т р о х и м. Дайте нагороду за це.

М а р у с я. Яку ?

Т р о х и м. Руку.

М а р у с я. Натє ! (*простягає руку*).

Т р о х и м (*хапне, жалуче цїлує*).

М а р у с я (*вириваючи*). Так не треба... Пустіть. Чуєте, Трохиме ?

Пустіть...

Т р о х и м. Не пуцу, не пуцу...

М а р у с я (*хвилюючись*). Пустіть... Я цього не люблю...

Т р о х и м. Через що ? Через що ?

М а р у с я. Мені буває негарно... Пустіть... Ви завжди заражаєте мене чимсь поганим... Чуєте, Трохиме ?

Т р о х и м (*мовчки цїлує руку*).

М а р у с я. Трохиме ! Я буду сердити сь...

Т р о х и м. Я безумно люблю вас... Ну, трошечки посидьте так...

Ну, трошечки... Свята, прекрасна !.. (*Впиваєть ся в руку*).

М а р у с я. (*Посидівши не порушино, тихо гладить другою рукою його голову*). Ну, годі вже... Буде, Трохиме...

Т р о х и м (*жагучим шопотом*). Ще трошки, ще трошки... Благаю. (*Підсовуєть ся ближче, обома руками обхоплює її руку*).

М а р у с я (*хвилюєть ся*) Трохиме !.. Не треба...

Т р о х и м. (*Ще підсуваєть ся, цїлує руку вище, коло ліктя*). Ще трошки, ще трошки...

М а р у с я (*безсиліє, часом заплющує очі*). Трохиме...

Т р о х и м. (*Ще підсовуєть ся, притуляє лице до її плеча, цїлує*). Ще трошки, ще трошки... (*Весь час дихає все важче й важче*).

М а р у с я. (*Все більш і більш безсиліючи, машинально*): Трохиме... Трохиме...

Т р о х и м. Ще трошки, ще трошки... (*Обнімає за стан і жгуче пригортає до себе хоче поцілювати в лице*). Кохана ! Доро...

Маруся (*стрепенувшись злякано одихає*). Трохиме! (*Хутко встав, важко дихаючи*).

Трохим. (*Понуро сидить*).

Маруся (*одривисто, хмуро*). Ви хочете..., щоб я з вами навіть не балакала?

Трохим. Простіть...

Маруся. Ідіть покликайте Марковича... Я хочу йти до дому...

Трохим. Зараз... (*Встає, винувато нерішуче*). Ви сердитесь на мене?

Маруся. Ідіть, ідіть...

Трохим. Ну, чим же я винен, що безумію?.. Я дурію при вас... Не сердьтесь. Ну, посміхніть ся. Я буду знать, що ви не сердитесь і... І світ, Марусю, переверну догори ногами! Як табуретку! Йй - Богу!

Маруся (*слабко посміхнувшись*). Без ричага?

Трохим. Без... без соломинки! Одною радістю своєю. Ех, Марусю! (*Чухавть ся*). Ну, я йду! Ех, (*Швидко йде вліво*).

Маруся (*ходить по полянці, потім сідає там же і понуро дивить ся в одну точку, часом глибоко зітхаючи*).

Справа виходить Леонід і пильно, як всі короткозорі, придивляється до Марусі. Підходить ближче.

Маруся (*озирнувшись, радісно, як дитина*): Леоніде! (*Простягає руки*).

Леонід. Що, моя діточко?..

Маруся. Як я рада!.. Як я рада!.. Сядьте коло мене... Дайте мені вашу руку... От - так...

Леонід. Що з вами, Марусік мій? Га?.. Чого хвилюєтесь? Все те саме?.. Да? Не треба, не треба хвилюватись... (*Ніжно гладить її руку*).

Маруся. Ні.. Так... Я скучила за вами... Мені так гарно, спокійно — спокійно з вами... Я нічого не боюсь з вами...

Леонід. Правда?.. Діточка зо мною нічого не боїть ся?.. А промову свою зопсувала? Га?.. Ах, ви ж...

Маруся. Знаєте, коли ви так зо мною говорите, мені вже стає соромно за свої думки... І стидно, що я зробила сьогодні... Робітники будуть незадоволені, правда?..

Леонід. Ні... Розумієть ся, було - б краще, як би ви скінчили. Ну, та Бог простить на цей раз... А вони вас так люблять, що все простять... Вони занялись тепер іграми... Нічого...

Маруся. Правда? Спасибі... І ви не сердитесь на мене? Не ердьтесь... Ви — мій єдиний...

Л е о н і д. (*Тихо*). Я тільки що балакав про вас з... товаришкою Оксаною...

М а р у с я. З... „товаришкою“ ?

Л е о н і д. Да... Ми розійшлись... Я сказав, що люблю... другу і ми попрощались...

М а р у с я (*тихо*). Я бачила, як ви йшли...

Л е о н і д. Ми чесно розійшлись і тепер підем різними шляхами...

М а р у с я (*Стискає його руку й потуплюєть ся*). Який ви.. чистий... чесний...

Л е о н і д. Тільки, щоб дїточка любила мене хоч трощечки... Тоді ми з нею так заживем, що й... Любить дїточка? Любить?

М а р у с я. Люблю.

Л е о н і д. І вірять у мене?

М а р у с я. І вірю.

Л е о н і д. Глибоко - глибоко? До самих темних куточків ясної душі своєї? Ясної, прозорої, благоуханної душі своєї? Так, дитинонько?

М а р у с я. Так, так... (*Приортаєть ся до його*).

Л е о н і д. Ну, значить, нам тепер море по коліна, море зла і страдання. Правда? Ну, скажи...

М а р у с я. З тобою... Ах, Леоніде, я не така хороша, як ти думавш... Я — погана... Але я буду тепер страшно хорошою... Я з тобою почувую себе такою чистою, спокійною. Я себе дитиною просто почувую... А я — не дитина...

Л е о н і д. Ой? Моя дїточка не хоче быть дитиною? Ні, „будьте як діти“... Ах, це велика істина... Але не всі навіть діти бувають дїтьми. І не треба боятись быть дитиною... Не треба мій Марусік.

М а р у с я. Я не боюсь... тільки... Ну, нічого... Значить, ти тепер будеш сам жить?

Л е о н і д. Ні не сам... (*Дивить ся на неї*).

М а р у с я (*здивовано*). Не сам?

Л е о н і д. Ні... З одним своїм товаришом, любим, дорогим... З одним своїм найвірніщим товаришом, як що він, розумієть ся, схоче... дати мені це щастя... (*Дивить ся на неї*).

М а р у с я. Ах!.. (*Змішуеть ся*). Мені зовсім в голову не пришло... Я якось...

Л е о н і д. (*Приортає її, озирнувшись*) Марусік не хоче? Не хоче, малюсенький?.. (*Цїлує її руку*).

М а р у с я. Ні, але я...

Л е о н і д. Дорога моя! Єдина, бажана... (*Приортає дужче, цілує щоку, важко дихає, зазирає в очі*) Марусік!..

М а р у с я. (*Обережно визволяючись, з маленькою нїяковістю*) не треба, любий... Тут видно...

Л е о н і д. (*Жалуче, шопотом*). Жіночко моя кохана!
 М а р у с я (*визволяєть ся і встає. На лиці якась легка здивованість, смурість, нїяковість*).

Л е о н і д. Куди ж ти? Куди, дїточко?

М а р у с я. (*Поправляючи капелюх*). Нікуди... Я так...

(*Мовчаннє*).

Л е о н і д (*подивляючись на неї тихо*). Тобі неприємно?

М а р у с я (*прудко сїдаючи коло його, приортаючись*). Не треба любий, так... Добре?.. Мені з тобою так спокійно, а коли ти такий... мені це неприємно...

Л е о н і д. Неприємно того, що дїточка хвилюєть ся?

М а р у с я. Ні., я не хвилююсь... Я з тобою не хвилююсь... І мені тим паче неприємно, що в наші чисті відносини входить... це... у тебе... Не треба більше... Да?..

Л е о н і д. І коли ми будем жить разом, то й тоді теж не треба?..

М а р у с я. Хіба так треба жить 'разом? Хіба так не гарно? (*Задавши*). І крім того я тепер ні за що не можу... Ні за що!..

Л е о н і д. Чого так?

М а р у с я. Так... Я не можу сказать... Потім, потім.

Л е о н і д. Тайни від мене? Дїточка не довіряє мені?

М а р у с я. Ні... Ах, ні!.. Але... Це не моя особиста тайна... Ну, ради Бога, не треба питать мене,.. Потім, через тиждень я все скажу... І потім ось ще що: ми не будемо виказувать наших відносин перед всіма, особливо перед Трохимом... Добре?

Л е о н і д. Перед Трохимом? Чудно...

М а р у с я. Ах, Боже... Ти не віриш мені?

Л е о н і д. Але чого ж „особливо“. Я вірю, але, згодь ся сама, що це трохи дивно, через що „особливо перед Трохимом“...

М а р у с я. Ну, так... Ну, так треба... Мені від цього теж важко але... Ну, дивись на це, як на жертву... а жертва не в тому, що легко, а що важко...

Л е о н і д. Не розумію... „Жертва“... Правда, тобі так весело з Трохимом буває, що, може, не хочеть ся рвать з ним відносини... От так весело смієть ся, що... Я, розумієть ся, не знаю... Може, це жертва й велика... Але перед любовію...

М а р у с я. Господи?... Ну, я не можу сказать... (*Рішуче*). Не можу! Це жертва вищому... боротьбі., але не... (*Встає*). Он ідуть уже Трохим і Маркович... Не треба сердитись на мене... Га? (*Зазирає до його*). Я страшно люблю тебе... Ну? Я потім все скажу... Хіба не можна повірить моєму слову?

Лео н і д. (*Натягнуто засміявшись*). Ах, тиж моя подвижниця хороша! (*Встає*). Ну, хай буде жертва... Значить, на „ви“? Добре...

М а р у с я. Дякую...

Цінність Маркович і Трохим.

Ц і н. М а р к. Ну, любчики мої, до справи, до справи. (*Пильно оглядає усіх*). Щоб не вишукувать конспіративних квартир, давайте зараз тут обміркуємо одне маленьке питаннячко... Як ви на це, Марусю? Не дуже зтомились? Це забере не більше п'яти хвилин...

М а р у с я. Я нічого не маю проти, хоч і десять. А чи стомилась я, чи ні це не важно для справи...

Ц і н. М а р к. Ви—ідеал товариша, як звичайно. Ну, а ви панове?

Лео н і д. (*Задумливо ходить по поляниці*). Я нічого не маю проти. Я слухаю.

Т р о х и м (*лягаючи на траву*). Слухаєм!

Ц і н. М а р к. Так, Так от, перш усього, така річ. Публіка в тюрмі дуже хвилюється, ждучи від нас звістки.—Ми таки здорово затягнули...—У їх уже все наготовлено. По першому знаку нашому вони підпоюють дозорця, вяжуть і виходять у двір. А тут уже наша справа. У нас з надвірнього боку вартовий уже підкуплений. Значить, той, що з середини погине... Ну, тут уже... Але ми не можемо нічого робити, поки не настане черган ашого вартового. Розумієте? А це, здасться, буде днів через три—чотири... Не раніше. Вони тим вимагають, щоб дали їм динаміту і вони самі зірвуть стіну, але це—дурниця, розуміється. Їх переловлять зараз же усіх і тим все скінчить ся. Крім того, тепер передають у тюрму динаміт ніяк неможливо. Неможливо абсолютно. От-така, любчики, історія. Ну, так от, виходить діло таке, що їх треба неодмінно заспокоїть і сповістити, що у нас теж усе наготовлено, тільки чекаємо дня, коли заступить наш вартовий. Його, між инчим, неодмінно треба зязать, заткнуть рота і покласти у будку. Инакше, ми засужуємо його на каторгу. Ну, та Трохим це знає. Правда?

Т р о х и м. Знаю. Ми з ним уже навіть умовились як це найшвидче зробити. Веселий парнишка. Хочє навіть в партію вступити.

Лео н і д. (*Саркастично*). А гроші все таки бере?

Т р о х и м. (*Холодно*). Ну, так що з того? Хіба всякий зараз же стає свідомим і готовим на каторгу йти за партію?

Лео н і д. Ну, та я думаю, що і в партію таких субектів приймать не можна. Раз він зрадив там, то й нам зрадить. Аби ті більше дали.

Т р о х и м. Ви мелете дурниці...

Лео н і д. Ви самі мелете дурниці. Не розуміючи, що людина, яка...

Ц і н. М а р к. Ну, хлопці, хай йому біс, се до діла не стосується. Факт той, що він нам помагає. Зараз тільки про це йде мова.

Т р о х и м. Ні, досадно, що зараз же, як тільки...

М а р у с я. Ну, Трохиме, дайте ж говорить про справу!

Т р о х и м. (*Зиркає на неї. Нахмурюєть ся*).

Л е о н і д. Я пропоную вибрати председателя, щоб самі не балакали.

Т р о х и м. Ви так само говорили, як і я.

Л е о н і д. (*Сухо*). От і для мене, значить, треба...

М а р у с я. Цінність Маркович за председателя.

Ц і н. М а р к. Добре? (*Озираєть ся на Леоніда і Трохима*). Ну, так я беру собі слово. Значить, панове, перша справа—то довідатись точно у нашого вартового, коли його черга. Це найкраще взяти Трохимови.

Т р о х и м. Беру. Сьогодні взнаю.

Ц і н. М а р к. Так. Далі друга. Узнавши, треба завтра же сповістити тюремних.

М а р у с я. Завтра нема побачень.

Ц і н. М а р к. Я знаю. Але це треба зробити неодмінно. Я пропоную товарищі Марусі піти завтра до тюрми і добитись побачення з Петром.

М а р у с я. Та мене ж не пустять.

Ц і н. М а р к. Вас пустять, другу ні, а вас пустять.

М а р у с я. Я згожуюсь іти, тільки не розумію, чого мене, а не другу. Я думаю, що це однаково для їх.

Ц і н. М а р к. А я думаю, що не однаково. А як не пустять, то треба якось передати записку, а краще всього на словах. Треба уникати всяких писаних документів. У вас там багато знайомих уловних, вас там люблять, маршом стрічають навіть, ви швидче можете це зробити, ніж хто другий.

Т р о х и м. Правильно.

Л е о н і д. Нічого правильного нема. Прошу слова...

Ц і н. М а р к. Будь ласка.

Т р о х и м. То ж то.

Л е о н і д. (*До його*). Не ваше діло! Председатель може робить мені замічанне...

М а р у с я. (*Починає здивовано поглядати на Леоніда*).

Т р о х и м. Я ніяких замічань вам не роблю.

Л е о н і д. (*Здивовано*). Не робите? Мені це подобаєть ся...

Ц і н. М а р к. Ша, киндер!.. Леоніде, за вами слово.

Л е о н і д. (*Сердито*). Я нахожу, що пропозиція товариша Марковича не видержує критики. Перш усього, є інші, які теж ходять на побачення до наших...

Трохим. (*Нетерпляче*). Та вам же говорить ся...

Леонід. (*Скинівши*). Прошу не перебивать! Я вас не перебивав!

Трохим. Ні, ви мене перебили!

Леонід. Це вже називаєть ся нахабство!

Маруся. Леоніде! Що з вами?!

Трохим. Ну, ви з виразами будьте обережні! Бо я...

Маруся. Ну, годі! Я іду завтра. Питанне скінчене. Значить, що передать? (*Леонід зхвильовано ходить по поляниці*).

Цін. Марк. Передать день. Це найголовніше. І передавайте так, як і весь час: мама твоя хвора, консіліум призначено на такий то день, день побігу. Потім, як що зможете, не забудьте нагадать їм що вони повинні розділитись на дві групи, одна біжить вліво, друга вправо. Їх будуть піджидать постові — товариші. А головне, хай не забудуть, що ми кидаємо тільки після третього куплету „Сбейте окови“. Не раніше.

Леонід (*хмуро*). Три куплети довго. Це так нерви вимотає і в їх і в нас, поки той там проспівас всі три куплети...

Трохим. Нічого подібного... (*До Цін. Марк.*) Прошу слова, предсідатель, бо ви здаєть ся, спеціально для мене вибрані... Так от співатиме один з негікаючих, з другого коридору. Поки вони зяжуть дозорця, спустять ся, одімкнуть двері... Я думаю, що цього навіть мало...

Леонід. Прошу слова. Вони можуть почать співать, як звяжуть уже.

Трохим. (*Сердито*). Слушайте, товаришу, перш усього, вже так умовлено і переменять, значить плутать. А потім, я не розумію, що за манера чипляти ся до всього...

Леонід. (*Здивовано*). Чиплять ся? Ну, вибачайте, коли хто чипляєть ся, то во всякому разі не я...

Цін Марк. Ну, хлопці...

Маруся. (*Пильно поглядала на Леоніда. Зітхнувши*). Ну, добре! значить, після третього куплету „Сбейте окови“. Так. Далі?

Цін. Марк. А тепер ще одне... Рішуче призначить, хто кида-тиме. Є двоє кандидатів: Трохим і Маруся. Я, розумієть ся, стою за Трохима.

Марс у я. Через що?

Цін Марк. Черете, що Трохим, товаришко, лучче це зробить... Ми всі розуміємо і призначаємо вашу... ну, як би сказать? ну, вашу готовність, але... для чого тратить чиясь життя, коли можно без цього обійтись...

Маруся. Я не розумію, через що тратить? Я теж, як і Трохим, упражнялась і вмію кидать... Ми разом кидали і, розумієть ся, він дуж-

че може кинуть, але... У мене не така слабка рука! Ви подивіть ся...
(Простягає руку і здавлює кулак).

В с і с м і ю т ь с я, кожес з відтїнком свого настроя.

М а р у с я. (Ображено). Я не розумію, що тут смішного... Ви не вірите?

Ц і н. М а р к. Ми віримо, але думаємо, що у Трохима все таки трошечки дужча... Ні, люба товаришко на цей раз ви вже уступіть Трохимови... Йй-Богу. Трохим вам колись уступить ся...

Л е о н і д. Да, я теж думаю, що тут нічого балакати, справа цілком ясна. Це бере товариш Трохим.

М а р у с я. Я проти.

Т р о х и м. А я за.

Ц і н. М а р к. Ви обоє не маєте голосу. А наші два голоси за Трохима. Таким чином, за Трохимом...

М а р у с я. Що ж?.. Я корюсь постанові...

Ц і н. М а р к. І чудово! І чудово! (Потирає руки).

В сей час і навіть ранїще за сценою чути спів робїтників. Чути, що вчать пісню „Слава нашим козаченькам“...

Т р о х и м. (Встаючи). Це всі справи?

Ц і н. М а р к. Та так що всі... Про всякі деталї ми маємо ще час побалакати... Револьвери переховані?

Т р о х и м. Переховані.

Ц і м. М а р к. Всім хватає?

Т р о х и м. Всім. Ще зайві zostали ся.

Ц і н. М а р к. Чудово. Потім, панове, я пропонував би всіх втікачів везти просто на вакзал і брать білети до перших станцій. Не забудьте Трохиме пашпорти... А то як раз...

Л е о н і д. (Дивлячись уліво). Михайло і ще двоє чогось ідуть сюди... За ним вся масовка.. Вродї депутації...

Всі озирють ся.

Ц і н. М а р к. Да, що там скоїлось... Ну, так, здаєть ся, поки що все... І так, зачинаю зібранне...

Т р о х и м. Депутація, здаєть ся, мирного характеру.

М а р у с я. Да.

Т р о х и м. (Кричить:) А що таке, Михайло?

Ц і н. М а р к. Таємно мовчать... Щось секретне і торжественне...

Т р о х и м. Дівчата, щось нїби несуть... Що таке, Михайле?

Виходять Михайло і двоє робїтників. За ними дівчата. Далї вся масовка, яка на сцену не виходить. На всіх мцях радісно-мукавий вираз.

М и х а й л о (урочисто підходячи до Марусї, конфузить ся і сором-

ливо посміхається). Е... е... Так що, дорога наша товаришко! З доручення всіх товаришів я... Воно, конешно, я говорить не вмю, но... Так от, значить, ми вам вінок сплели... Це од нашого гуртка, з котрим ви, прекрасно так занімаєтесь...

З м а с и : І од нас : І од нас...

М и х а й л о . (*Строю назад*). Тихо! Я ще ж не скінчив! І од усіх товаришів, котрі..., значить сьогодні тут зібрались.. Як, конешно, ви наш оратор і первая красавиця, то просимо прийнять у свою честь і нам не одказать, потому ми усі вас любим і... От і все... (*Озираючись до дівчат строю*): Давайте вінок! Швидче!

(*Одна з дівчат зкидає хустку з вінка, який держала у руках і подає Михайлови, конфузливо посміхаючись*).

М а р у с я (*Радісно зворушена*). Їй-Богу, я не заслужила... Але мені дуже приємно... Я дуже дякую...

М и х а й л о (*Піднімаючи вінок угору*). Позвольте надіть вам... Шляпочку скиньте, а то не коректненько так...

М а р у с я . (*Зкидаючи брилик*) Я, право... мені... так..

Ц і н . М а р к . Їй-богу, вони не пагано придумали! Накажи мене Бог, остроумно!

М и х а й л о . (*Надїваючи вінок на голову Марусі*) От... (*Одступаючи назад з гордістю*) Це наш гурток придумав! (*Швидко озирючись до маси*). Урра!!

М а с а (*з захопленням*). Урра!!

Ц і н . М а р к . Їй-богу. Урра!

М а р у с я . (*Радісно сконфужена*). Я їй-Богу, не знаю...

Л е о н і д . (*до неї*). Ну? Я вам не казав?

Т р о х и м (*з німим і хмурим захватом дивиться на неї*).

М и х а й л о (*робить знак робітникам. Всі зтихають і чекаючи дивлять ся на його*). Ш-ш! (*Змахує рукою, як хормейстер*). Раз-два!

(*Хор співає*):

Слава!

Слава нашій Марусеньці!

Слава!

Слава нашій Марусеньці,

Доні України,

Слава нашій товаришці!

Ц і м . М а р к . (*З захопленням*). Браво! Їй-богу, браво! (*Сам співає і притоптує ногою*). Вашу руку, товариш-оратор! Слава! (*Бере її під руку і веде вліво крізь масу, співаючи*).

М а р у с я (*ясно озирюючись до Леоніда, радісно посміхається*).

Т р о х и м (*ревниво слідує за ними і теж помалу посуваєть ся за всіма*).

Хор, співаючи, вертаєть ся в лісок.

РОЗДІЛ 2-ий.

Тюрма. Задня стіна сцени уявляє надвірню двохповерхову стіну тюремного будинку з низькими, широкими ворітьми в вий. Стіна будинку займає половину задньої стіни сцени. На другій половині видно високий, тюремний мур, за яким видніють ся інші будинки тюрми. Права стіна сцени уявляє також стіну тюрми, загнуту глаголем. В ній на два поверхи вікна з ґратами. В нижнім поверсі, видно, ніхто не живе, бо вікна забиті дошками з середини, а на верхнім — вікна очинені і за ґратами видно людські обличчя. Над ворітьми також два заґратованих вікна і також — обличчя арештованих. Ворота з фірткою в одній половині; фіртка з вовчком. Біля воріт будка вартового. Під правую стіною врівень з вікнами першого поверху зроблена лава, на якій сидять чекаючі побачення міщани, селяне і т. н. публіка. Пози різні: задумливі, понурі, нудьгуючі. Оддалік від усіх стоїть Дама в траурі з дочкою. Недалеко від неї дві панночки з пакунками в руках. Під вікнами стоїть Явдоха, жвава молодиця, з хитрими, веселими очима.

В 5-м вікні (рахуючи зліва на право) видно звішену надвір руку і чути пісню:

Отця я зарезав,	Погиб я бідняжка,
Мать свою убив,	Погиб я навсігда
Старшую сестрицю	А год за годами
З ружжа я застрілив,	Проходять літа.

2-е вікно (*над ворітьми*). Ну, а Мося де? Явдохо!

Явдоха. Що?

2-е вікно. Де Мося?

Явдоха. Еге! Мося... Цинтує в Умані!

2-е вікно. Та бре? За що?

Явдоха. За стукали...

2-е вікно. Жовті?

Явдоха. А-то-ж.

2-е вікно. Жаль. Багато?

Вартовий (*високий, хмурий, лице зтомлене, сіре*). Довольно розговарювать. Одойді, молодиця...

Явдоха. От уже й „одойді“. І поговорить з земляками не можна.

3-е вікно. А ти, молодице, йди до нас, тут лучче поговоримо.

З вікон реєт.

4-е вікно. Е, ци не піде, вона — не проста; у Сквирі по наймах служила.

Явдоха. А ти мовчи там!

2-е вікно. Третя камера!

3-е вікно. Што такое?

2-е вікно. До Чмиха його шмара прийдють сьогодні?

3-е вікно. Прийдють.

2-е вікно. Скажи, щоб нові стірки принесла.

3-е вікно. Харашо.

В а р т о в и й. Говорю, доволно розговарювать. Слиш! А то січас визову помішника.

2-е вікно. Мовчи, масалка! Мовчи та днш. Я плював на тібе й на твого помішника разом з твоєю бабушкою. Чув?

В а р т о в и й. Смотри, щоб на себе часом не плюнув у карцурі...

2-е вікно. Та невже? От рушив розумом, як здохле теля хвостом. Придумав!

В а р т о в и й. Говорю, замовкни там!

1-е вікно (*меланхолічний, поважний бас*). Земляк!.. А слиш, земляк!.. Мовчи, брат... Йй Богу, мовчи, подумаютъ, хоч що ти розумний.

Сміх. Публіка шопочеть ся й поглядає на вікна. Вартовий хоче щось сказати, але очиняеть ся фіртка і звідти виходять трое жінок і один чоловік. За ними висуваєть ся голова дозорця й викликає: — Галасенко Марія, Антип і Софія Скрыги, Євдокія Голка. На свіданіє! З лави й з купи вихоплюють ся викликані (між ними й Явдоха) і спішать до воріт. За ними сунуть і инчі. Товплять ся у фіртку. Панї в траурі з дочкою теж підходять туди: „Ой, не давіть“ — „Та всіте“ —

„А мені нема, господин надзиратель?“ — „Подождьош“!

З вікон: Скорей, бабо, скорей, а то не пустять!

— Тю-тю-тю!

— Куди Голка, туди й Нитка...

В а р т о в и й. Перестань там кричать! А то я, брат, як крикну, так тобі заціпить.

3-е вікно. Та ну?! Васька, слухав?

2-е вікно. Слихав, та так спужав ся, що аж ноги мені вивернуло пятами назад.

Сміх у вікнах і серед публіки.

В а р т о в и й (*рішуче прямує до дзвінка біля воріт*).

З вікон: Тю-у! Тю-у!

— Вернись, куме, шило з-заду!

В а р т о в и й (*звонить. І потім зхвилювано, змуру ходить під стїною*).

З вікон свист і крики:

— Тю-у, тю-у!

— Потягни мертвого татарина за ніс, гад ти смердючий!

— Ах, ти ж сука конотопська! Подожди ж ти!

Ті, що вийшли з побачення, зупиняють ся і, уклоняючись до вікон, кричать:

— Прощайте!

З вікон: Прощайте, не минайте. Приходьте чаще, ми вам квартиру приготуем.

— Кланяйтесь тьоті, хай сидить без заботи.

Очиняється фіртка, виходить Помішник начальника тюрми (немоладий; жовті, нафарблені вуси до гори). Звернувшись до вартового:

— Что здѣсь?

В вікнах зразу зтихав.

В артовий (*витаючись*). Кричать, ваше благородіє... І виражають ся... Он тето окно і то... друге...

2-е вікно. Ваше благородіє! Не верьте... Ето он первий виражаєть ся на нас...

Помішник. Молчать! Сойди съ окна! Если еще разъ визоветь меня, всю камеру расажу по темнымъ карцерамъ!

Як тільки зявляеть ся в фірткѣ Помішник, Панї в траурі з дочкою швидко підступає до його. Підходять також дві панночки.

Панї в траурі. Послушайте, господинъ смотритель!

Помішник (*холодно*). Я уже вамъ сказалъ, судариня, что я — не смотритель... Странно!

Панї в траурі. Извините. Я къ вамъ съ тѣмъ же. Это же жестоко, наконецъ...

Помішник (*хоче сказати*). Виновать...

Панї в траурі. Всякимъ мужикамъ, ворамъ можно имѣть свиданія, а мнѣ... Я приѣхала за пятьсотъ версть, у меня мужъ умеръ...

Помішник. Виновать...

Панї в траурі. Это безчеловѣчно, жестоко!.. Вы его схватили, засадили въ эту ужасную тюрьму и теперь еще не разрѣшаете съ родной матерью увидѣться... Я губернатору жаловаться буду...

Помішник. Судариня...

Панї в траурі. И говорю вамъ, что онъ не виновать... Онъ не можетъ быть виновать... Я вамъ представлю всѣ доказательства, что онъ...

Помішник (*нетерпяче*). Боже мой! Да говорю же вамъ, что возьмите разрѣшеніе въ Жандармскомъ Управленіи и мы дадимъ вамъ свиданіе... Странно! А затѣмъ, сегодня день свиданій уголовныхъ, а не политическихъ...

Панї в траурі. Но поймите же, что онъ не можетъ политическимъ! Я же вамъ представлю всѣ доказательства и вы увидите...

Помішник. Очень можетъ быть, очень можетъ быть... Но это вы въ Жандармское Управленіе...

Панї в траурі. Но вы дайте мнѣ сегодня свиданіе. Я не могу ждатель... У меня расходы... Ну, хоть на одинъ часъ!..

В вікнах фиркають од сміху.

Помішник. Сударини, здѣсь свиданія даже законныя не болѣе пятнадцати минутъ. Возьмите разрѣшеніе (*повертаєть ся йти*).

Одна з двох панночек. Господинъ Зелинскій!

Помішник (*озираючись, нетерпляче*). Что угодно?

Одна з двох пан. Ну, разрѣшите же передать бѣлье. Вѣдѣ это смѣшно!

Помішник. Не могу, не могу... Сегодня нѣтъ политическихъ передачъ. Принесите въ пятницу.

Одна з двох пан. Но я сегодня уѣзжаю. Человѣкъ третью недѣлю безъ бѣлья...

Помішник. Но не могу же я для васъ нарушать инструкцію!

Пані в траурі. Въ такомъ случаѣ дайте мнѣ эти пятнадцать минутъ... Я согласна...

Помішник. Я ни одной минуты не могу вамъ дать. Я не имѣю права! Слышите: я права не имѣю на это!

Пані в траурі. О, Боже! Ну, хоть скажите ему, что пріѣхала къ нему несчастная мать его, чтобы онъ зналъ...

Помішник. И этого не могу! (*Роздратовано*). Не могу, не могу, не могу! (*Швидко повертаєть ся й зникає в фіртії*).

Дві панночки (*стискують плечима, шепочуть ся й нерішуче одходять*).

Пані в траурі. О!..

Дочка її. Идемъ, мама.

Пані в траурі. Нѣтъ, я буду здѣсь стоять, пока они меня не пустятъ! (*Витирає хусткою очі й одходить до лави, на яку й сїдає з дочкою*).

2-е вікно. Ну, шо, масалка, помоглось? Пожалівсь?

Вартовий. Поговори ще там! Слихав, шо говорив помошник?

2-е вікно. Слихав, только гляди, шоб мій карцур на тїбе не окошив ся.

3-е вікно. Васька! Гляді, наша баришня — красавиця ідьоть!

2-е вікно. Та бре? Де?

3-е вікно. А он по дорозі.

2-е вікно. Міне не видно.

3-е вікно. Січас повидіш. Клич скорей певчих до вікна.

Чути глухе гуканье. В вікнах зявляеть ся багато обличь.

Чути: — Верно!.. Она.

— З кавалером.

— Она повсїгда з кавалерами.

— Конешно. А ти ж думав как?

— Шо ж вона сьогодня? Політіканам сьогодня свиданій нету.

— До тебе в гості. Скучила.

— А ти мовчи! Про кого халяву роззявив? „У гості“. Ти вперьод умий ся, щоб про нею говорить.

2-е вікно. Федька! Далеко?

3-е вікно. Не, січас будеть тут.

Публіка теж озираєть ся й дивить ся на дорогу.

Вартовий. Не розговарюй!

2-е вікно. Ну, брат, тепер уже ти не розговарюй. Ти знаєш, хто січас сюда ідють? Думаєш губернатарь? Нет, брат, баришня наша ідють! Слихав?.. Федька, далеко?

3-е вікно. Січас... Можна начинать. Начипай!

З вікон дружно вибухав спів:

Гей, не дивуйте, добрі люди,
Що на Україні повстало,
Там за Дашевим під Сорокою
Багацько ляхів пропало.

і т. д.

По дорозі з'являєть ся Маруся з Леонідом. Вона привітно, весело, хитає головою до вікон і прибавляє ходи. Озирнувшись до Леоніда:

— Тільки не треба быть таким хмурым... Даю тобі слово, що не через те, що у мене є щось з Трохимом. Мені тільки... Ах, Боже!..

З вікон після співу:

— Драсте, баришня, драсте!

— Баришня, драсте! З тим днем, що сьогодні!

Маруся. Драстуйте, драстуйте! Дякую... Я вам табачку принесла. *(Піднімає й показує пакуночок)*. На ваші камери.

З вікон. Спасіба, баришня!

— Покорнейше благодарим.

— От баришня, так баришня!

2-е вікно. Баришня, подійдїть ближче, нам не видно вас. А то, їй богу, спать не буду, ежелі не повидю вас... Ближче, ближче... До воріт... От, так. Драсте вам! Как драгоценное здоровячко ваше? На свиданіца прийшли? Сьогодні для політїки, баришня, нету, — сьогодні для нас, фатових...

Маруся. Я знаю. Мені треба побачить жениха.

2-е вікно. А ви позовіть Помощника, баришня. Он пустить.

3-е вікно. Не пустить. Не полагаєть ся.

2-е вікно. Пустить! Ви толькі попросіть його любезно, так от, щоб я слободи не імед, как пустить.

3-е вікно. Не пустить, сучій нос.

Пані в траурі *(підходячи)*. Вы хотите на свиданіе? Не пуска-

ють. У мене здѣсь синь. Вы къ жениху? Не пускають. Разрѣшеніе, говорятъ... Грубые такіе... Приѣхала, думала, хоть увижу. Вы подумайте, это столько расходовъ. Пока это разрѣшеніе...

2-е вікно. Верно, баришня: зовіть помішника, пустить!

Вартовий. Ну, довольно там! Одойдѣть, баришня, не полагається в разговори з арештантами распространять ся...

Маруся. Та я ж трошечки, землячок... Я раз-у-раз балакаю з ними... Вони од цього не повтїкають.

3-е вікно. Он думаетъ, що йому тут не прийдѣють ся сидѣть. Попадѣш і ти, брат...

Вартовий. Ну, попаду чи нет, а ти як попав, то сиди там... Одойдѣть, баришня.

Маруся. Куди ж я одійду? Ех, ви — неласкавий!

Вартовий (*з нїяковістю*). Так нам же приказано, баришня! Як би ето од мїня, так хоч до утра розговарюйте себе...

Маруся. Вам нічого не буде, а я скажу, що ви запрещали, а я не слухалась. Мене за це посадять сюди, а ви будете сторожить мене. Добре? А тепер ідѣть собі погуляйте.

Вартовий. Ех, їй Богу!

2-е вікно. Верно, земляк. Иди, братуха, погуляй і не обижай нашої баришні...

Вартовий. Я й не обижаю, только ж как не полагається ся так я ж не могу...

3-е вікно. Пойді, пойді, мілий челаек, погуляй, їй Богу!

Вартовий (*чухаючись й, озирваючись на ворота, одходить*).

Маруся (*швидко вору до вікон*). Слухайте сюди!

2-е вікно (*так же*). Слухаєм.

Маруся. Передайте на політїчеський корпус в чотвирнадцяту камеру першого корридору... Чусте?

2-е вікно. Чуємо, чуємо...

Леонїд (*що задумливо хмуро ходив окремо, як тільки зачув таємну розмову Марусї з вікнами, швидко підходить до неї й щось шепоче, докірливо хитаючи головою і показуючи очима на публіку*).

Маруся (*вимузато хитає головою. Потім до вікон*). Я потім скажу... Добре? Я зараз покличу Помішника. Часовой!.. Земляк! Позвонїть Помішника.

Вартовий. Всьо рамно, баришня, не пустять, тут уже он — вони просили ся... Я позвонить могу, только щоб на мене помішник не сердив ся. (*Звонить*).

Маруся. Не бійте ся, я скажу, що я попрохала вас.

Підходять Панї в траурї з дочкою і дві панночки.

Одна з панночок. Вы все таки думаете добиваться свиданія.
 Маруся. Конечно. Я ничѣмъ не рискую.

Друга панночка. Не дадутъ нужно разрѣшеніе. Мы бѣлье хотѣли передать и то не хотятъ. Въ пятницу.

Маруся. Я знаю.

2-е вікно. Нашой баришні без разрѣшенія дадутъ. Не внивайте баришня!

Маруся (з ласкавою посмішкою). Спасибі, я не вниваю.

Виходить Помішник. Забачивши його Пані в траурі зараз же поспішно виступає наперед і хоче щось сказати.

Помішник (*обурено*). Вы опять? Но это же невыносимо, наконецъ! Двадцать третій разъ я вамъ говорю, что не могу! Не могу, понимаете вы это или нѣтъ?! Человѣческимъ языкомъ говорю вамъ, Это же...

Пані в траурі. Позвольте, я вамъ ничего еще не сказала.

Помішник. Но я вижу, что скажете!

Маруся. Простите, господинъ Зелинскій, это я васъ просила... На одну минутку...

Помішник (*озирнувшись до неї, сразу проясняетъ ся*). Ахъ, это вы!.. Я къ вашимъ услугамъ! Чѣмъ могу служить?

Маруся. Видите ли... Я, право, не знаю... У моего жениха... Вы его знаете?

Помішник. О, помилуйте, еще бы!

Маруся. У него опасно заболѣла мать...

Помішник. Ах, скажите... Какъ печально!

Маруся. Да... Но положеніе ея ухудшается еще тѣмъ, что сынъ ничего не знаетъ объ этомъ... Сознаніе этого отнимаетъ у нея послѣднія силы... Положеніе просто ужасное!..

Помішник. Да, да, я васъ понимаю... Но чѣмъ я могу...

Маруся. Видите ли, я хотѣла васъ просить, нельзя ли мнѣ хоть на двѣ минуты свиданіе съ нимъ?

Помішник (*безпомічно разводячи руками*). Къ великому моему огорченію, не могу, никакъ этого не могу... Вотъ эта дама и дѣвицы просили уже... Съ удовольствіемъ сдѣлалъ бы это для васъ, но право, не могу. Въ пятницу...

Маруся. Ахъ, въ пятницу уже поздно будетъ... Она хочетъ, чтобъ ему было извѣстно, что у нея въ четвергъ консиліумъ будетъ... (*З широко розпнукою*). Но что же я, Господи, должна дѣлать теперь?! Вѣдь вы поймите, что я никакъ не могу такъ возвратиться. Я обязана передать ему! Во что бы то ни стало! Господи! Что же мнѣ дѣлать?!

Помішник. Хм!.. Да, это... А знаете, что мы сдѣлаемъ? Давайте, я самъ передамъ ему это! Такъ и быть ужъ..

М а р у с я. (*Радісно*). Правда? О, какъ я вамъ благодарна!

П о м і ш н и к. О, что тамъ!..

М а р у с я (*Постіжно*). Такъ вы, пожалуйста, передайте ему такъ : мама опасно больна, консилиумъ будетъ въ четвергъ... Пусть приготовится ко всему. Въ день консилиума я еще разъ прійду... Если меня не будетъ, значить, консилиумъ отложенъ на другой день... Вы не забудете? Отъ души благодарю васъ!

П о м і ш н и к. О, за то, что у васъ появилась улыбка, я готовъ, кажется... Впрочемъ...

М а р у с я. Но вы не забудете? Нѣтъ?

П о м і ш н и к. О, помилуйте! Слова, которыя выходятъ изъ прекрасныхъ устъ, никогда не могутъ быть забыты. Консилиумъ будетъ въ четвергъ. Пусть приготовится ко всему. Мы въ этотъ день будемъ имѣть удовольствіе видѣть васъ у нашихъ мрачныхъ стѣнъ, хе-хе-хе! Если же не будетъ, то... увы! Вѣрно все?

М а р у с я. Вѣрно. Спасибо!

П о м і ш н и к. Не стоитъ. Такъ я сейчасъ прійду вамъ сказать...

П а н і в траурі. Господинъ смотритель!

П о м і ш н и к. (*Сухо*). Я же васъ просилъ не называть меня такъ. Я — не смо-три-тель! (*Привітно посміхнувшись до Марусі*). Сію минуту!

П а н і в траурі. Господинъ... (*Помішникъ хутко входить в ворота*). Но это же возмутительно! Другимъ такъ сейчасъ же все можно, а я должна цѣлый день стоять. Идемъ, Зина! Я буду жаловаться губернатору! (*Обурено одходить і зникає з дочкою по дорозі. За нею помалу йдуть дві панночки*).

З в і к о н: Розсердилась баринька: бач вораи всякимъ дають а їй не дали.

— За 500 верст прійхала, а два дні в номері пожитъ боїть ся... Сволоч!

М а р у с я (*Підходячи до Леоніда, з захватомъ*) Леоніде! Якъ чудово! Якъ чудово!.. Я просто не ждала... Сам пішов. (*Леонід хмурий*). Леоніде! Ну, не треба ж быть такимъ...

Л е о н і д. (*Рішуче*). Скажи: ти мені скажеш, чого ти так вразилась тим, що Трохим бачив, як я цілував тебе. Останній раз тебе питаю, Марусю.

М а р у с я. Господи, Леоніде! Тут же зовсім не місто й не час для такихъ розмов. Я потім... Зараз не можу.

Л е о н і д. Ні, я хочу зараз... Я теж не можу... Я мушу все знать... А на місце мені плювать. Я перед всімъ світом, на улиці, перед очима заявлю, що люблю тебе. Бо люблю. Але люблячи, хочу, щоб не тільки твої очі й губи були мої. Я хочу, щоб душа, розумієш ти, душа твоя була вся моєю, без секретів, тайн, Трохимів і т. п.

Маруся. (*Сумно*). Ти ревнуєш...

Леонід. Ні, я не ревную, а люблю. Ревнують самці-звірі, вроді Трохима твого, а я хочу, щоб мій найближчий товариш відносивсь до мене, як до товариша... А раз ти любиш Трохима, то, розумієть ся, мої претензії...

Маруся. Господи!.. Ну, що мені робить? Ну, не можу я тобі сказати нічого... Я слово дала... Але я люблю тебе, тільки тебе.

Леонід. Але ж тобі неприємно було, що Трохим бачив?..

Маруся. Мені і зараз це неприємно... Страшенно неприємно! Я навіть боюсь... Ти бачив, яке у його страшне лице було, бліде, перекошене?.. Ах, як би тут швидче... Я страшенно боюсь, що... Тільки ти не думай нічого... Я молю тебе... Ну, повір же ти мені...

2-е вікно. Баршніа!.. Баршніа!

Маруся (*озираєть ся*). Що?

2-е вікно. Єжелі помішник буде ругать ся, що ми співаєм, так ви за нас заступіть ся, а ми вам любимую вашу заспіваєм. Харашо?

Маруся. Добре, заступлюсь. (*Одвертаєть ся*). Вони страшенно милі... Ну, Леоніде, не треба бути таким...

Леонід. Ні, Марусю... ти любиш Трохима, його здорова, красу... Да, да, тільки ти сама цього не помічаєш..

Маруся. Леоніде! Ну, не правда ж це! Неправда, неправда!

З вікон тихо співають:

„Ревуть, стогнуть гори-хвилі
В синесенькім морі,
Плачуть, тужять козаченьки
В турецькій неволі..“

Леонід. Неправда? Ти це щиро говориш?

Маруся. Ну, чим я можу докзати тобі? Чим?

Леонід. Чим? (*Пауза*). Будь моею жінкою... Тепер же, сьогодні...

Маруся (*Сумно*). Ти хочеш цього?.. Добре. Тільки не тепер...

Потім... Після побігу...

Леонід. Чого ж після побігу?

Маруся. Так... Я хочу, щоб ми чистими пішли тудя...

Леонід. Це правда?

Маруся. О, боже! Ти навіть цьому не віриш!..

Леонід. Я вірю... Прости мене...

Мовчання. Обов задумливі.

З вікон співають:

Гей, ви хлопці-запорожці
Сини вольній волі,
Чом не йдете визволяти
Нас з тяжкій неволі...

М а р у с я. (*Задумливо*). Як вони гарно співають... Страшенно люблю цю пісню... Уявляєть ся Турція, козаки в пліну, море... Запорожці були справжні герої...

Л е о н і д. (*Тихо*). Марусю!

М а р у с я. Що, Леоніде?

Л е о н і д. Я прийду цю ніч до тебе... Я не можу... Я хочу мати певність зараз... Мене мучить... Я не можу...

З *фіртки виходить* Помішник. *Зачувши спів, задирав голову й кричить:*

— А это что такое? Прекратить! Часовой, ты за чѣмъ смотришь? А вы, мерзавцы, я вамъ сейчасъ...

М а р у с я (*Поспійно*). Господинь Зелинскій, господинь Зелинскій! Подождите, подождите! Это я попросила ихъ спѣть, я ужасно люблю, когда они поють, не ругайте ихъ. А часовой совсѣмъ не виновать. Ей богу, это я виновата, ругайте меня...

Публіка привітно посміхаєть ся, дивлячись на Марусю.

П о м і ш н и к. Ну, положимъ, часовой виновать, — онъ не долженъ допускать гѣнія. Впрочемъ, конечно, если вы просили, то ничего нѣтъ удивительнаго, если онъ забылъ свои обязанности. Если ужъ я забылъ... Ну, порученіе ваше исполнилъ... Вы ужъ пеняйте на себя, — я въ точности передалъ ваши слова; онъ такъ поблѣднѣлъ, что я хотѣлъ уже доктора звать.

М а р у с я. Поблѣднѣлъ? Бѣдный! Но я тоже не виновата. Во всякомъ случаѣ, я вамъ очень, очень благодарна...

П о м і ш н и к. (*шамантно*). Я весь къ вашимъ услугамъ. Такъ въ четвергъ вы снова къ намъ? Очень пріятно... Ну-сь, мнѣ нужно на свой постъ, я сегодня дежурный... Всего прекраснаго! (*Піднімає картуза і приємно позитуючись іде до воріт*).

2-е вікно. Спасіба, ваше благородіє!

П о м і ш н и к. За что это?

2-е вікно. А за баришню нашу.

П о м і ш н и к. А вамъ то что? (*До Марусі* :) Слышите?

2-е вікно. А это, ваше благородіє, наша баришняя.

М а р у с я. Да! Я и забыла. (*Біжить до помішника*). Передайте, пожалуйста, для этихъ камеръ вотъ этотъ табакъ.

П о м і ш н и к. Табакъ? Хм!.. Вѣдь это нелегальщина?.. А?.. Хе-хе-хе... Ну, Богъ съ вами, такъ и быть уже, совершу еще одно преступленіе. А они обожаютъ васъ, хе-хе-хе!

М а р у с я. Да, мы — друзья.

П о м і ш н и к. Это — очень трогательно. Передамъ, передамъ... Только, слышь, ви тамъ? Молчатъ обо всемъ, какъ камни! Поняли?

2-е й 3-е вікна. (*Радісно*). Понялі, ваше благородіє. Спасіба!
Покорнейше благодарим!

Помішник. То-то же!.. До приємного свіданія!

Маруся. До свіданія! Спасібо!

Помішник (*з приємною посмішкою зникає в фіртії*).

2-е вікно. А що, видіте, баришня, ми вам не говорили? О, он такої, що хлебом не корми, а тільки; шоб красива баришня любезное слово сказала...

З'являється Трохим. Іде швидко, поспішно. Напружено шукає очима. Губи тісно, понуро стулені. Зобачивши Марусю, підходить й одривисто задихано говорить:

— Добре що застав... Мені треба вас... Два слова.

Маруся. (*Трохи злякано й зхвилювано дивиться на його*) Добре.

Трохим (*одвівши на кінець кону, глухо*): Ви вже передали в тюрму?

Маруся. Уже.

Трохим (*закусивши губу, якийсь мент мовчить*). Ну, все одно! Не моє діло. Я тільки от що хотів сказати: я завтра в вечері виїжджаю з города і брать участи в цій справі не можу. А тепер прощайте! (*хоче йти*).

Маруся (*вражено*). Чекайте, як же так? Я ж передала уже, що в четвер.

Трохим. Як знаєте. Я не можу. Чуете: я не можу, не маю сил.

Маруся. Це через те, що ви сьогодні бачили?

Трохим. Я це бачив завжди і тільки ідіот проклятий... Ні, краще прощайте... Краще прощайте, говорю вам, бо може от тут же зараз трапитись нещасте...

Маруся. Ні, ні... Подождіть... Що ж це?... Це помилка.. Це...

Трохим. Яка помилка? Де? Навіщо ви знов брехать?.. Навіщо ви брехали мені? На віщо?

Маруся. Коли? Як?

Трохим. Тоді, коли дозволяли руки цілувать вам. Для чого? Для чого ця брехня?

Маруся. Я вам цим не брехала! Неправда!

Трохим. А чим? Значить, все таки брехали?.. Ні, лучче прощайте... Лучче...

Маруся. Чекайте, я не можу!.. Ви не маєте права тепер виїжджати.. Ви їх погубите.. Я вас молю.. Я все...

Трохим. Плювать! Все одно... Я теж погибаю... Ох, ідіть собі, ідіть швидче!.. (*Зривається з місця й біжить по дорозі в город*).

Леонід (*худко підходячи*). Що тут було? Що він тобі сказав?

М а р у с я. Все пропало! Все пропало тепер!.. Боже, що ж мені робить?! О, проклята краса моя! Проклята!

Л е о н і д. Та що таке?! Не кричи тільки так, усім чути...

М а р у с я. Трохим не буде брать участі..

Л е о н і д. Ну, так що? (*Роздратовано*). Я не розумію, чого з ним так панькають ся... Ну, не буде, так що з того? Другий буде на його місці ..

М а р у с я. О, ні, ні!.. І все через мене! Все через мене... Я скрізь вношу нещасте своєю красою... скрізь. Це не перший раз... Ні, я — недостойна быть з вами. Я недостойна! Господи, що ж я наробила! Що ж робить тепер? Що робить?

Л е о н і д. Та чого ж він не буде брать участі?

М а р у с я. Через мене, через мене!.. (*Змісно, натхненно стріпнувшись*). Ні! Я знаю тепер! Да, я знаю... Леоніде! Слухай сюди: Ти любиш мене?

Л е о н і д. Господи, Марусю! Що з тобою?!

М а р у с я. Одповідай тут же, зараз: любиш?

Л е о н і д. Та я до муки, до болю люблю тебе, як...

М а р у с я. За красу мою?

Л е о н і д. Ах, дітко, та покинь ти свою красу! Хіба можна быть такою? Це — ідеє фіхе твоя тепер. Не всі ж Трохи́ми — звірі, єсть вище краси твоєї. І я люблю в тобі те, що вище краси, вище цього звірячого, говорю...

М а р у с я. Правда? Тоді не все пропало!.. Не все! В четвер буде! Я знаю тепер. Слухай: ти свідомо сказав? Ти подумав? Ти вдумав ся у те, що ти сказав?

Л е о н і д. Ах, Марусю, що думать, коли я це занадто почуваю (*показує на груди*). Тільки заспокой ся ти. Що з тобою?

М а р у с я (*жагуче, натхненно*). Я вірю! Я вірю тобі! Дякую! Чуєш: я тобі страшно дякую!

Л е о н і д. Ти чудна. Що з тобою, що тут сталося, скажи ж мені!

М а р у с я. Ти завтра узнаєш... Завтра... Все, все узнаєш... Все буде по новому... Годі! Прощай!

Л е о н і д. Чекай, куди ж ти? Ми ж разом ідем...

М а р у с я (*з нафосом маленьким*). Ні, не треба, не треба! Я боюсь. Я повинна быть сама. Прости мене... Нічого не думай поганого про мене... Вір і мені, вір своїй Марусі, вір, що вона теж може быть сильною і любити те, що вище краси! Прощай, не йди за мною. Я молю тебе! вір мені, як я вірю тобі. Ти побачиш! До завтра, єдиний мій! (*Повертаєть ся і худко з високо піднятою головою спішить по дорозі*).

З в і к о н: Баришня! Куди ж ви? Баришня!

Маруся (*зупиняючись*). Прощайте! Прощайте!

Звікон: До свіданія! Приходьте скорей! Досвіданія!

Маруся. Прийду! Прощайте!

Звікон: Та как же ви без марша домой? Хлопці! Гей! Марш баришні!

Маруся. Дякую, дякую! Я дуже спішу!

Звікон: А ми вам в ногу! Раз-два! Начинай!

Співають „Гей, не дивуйте“! Швидким темпом.

Маруся (*Хитає головою, озиравть ся до Леоніда, робить йому привітний знак рукою і з натхненним виглядом зникає по дорозі*).

Леонід (*Помалу, задумливо — понуро протираючи пенсне іде за нею*).

Звікон спів.

РОЗДІЛ 3-ій.

Трохимова кімната. Ліжка, стіл, умивальник, на гвіздках одежа. Шпалери й мебель поганеньких меблірованих кімнат.

Трохим сам. *Ходить по хаті і, держучи в руках книжку, взято-зісно повторяє:*

— La vache — корова, la vache — корова, lièvre — заяць, le lièvre — заяць... (*Зупиняєть ся, дивить ся непорочно в одну точку; стріпують ся*) La vache заяць, la vache — заяць... Тю, чорт! La vache — корова, la vache — корова... (*Читає*). Корова и заяць паслись на лугу Ідіоти!.. La vache et... et... Щоб тебе чортяка взяла! (*Зазирає в книжку*) lièvre, lièvre, lièvre!

Стук-у двері.

Трохим. Ввійдїть! Le lièvre — заяць, la vache — корова, la vache корова.

Ціп. Марк. (*входячи швидко, нервово*). Ну, слава Богу, застав. Де ви пропадали цілі сутки. Ви знайшли мою записку?

Трохим (*похмуро*). Знайшов. Le lièvre — корова, le lièvre — корова...

Ціп. Марк. (*вдивовано*). Що ви?

Трохим. Нічого (*читає*). Корова и заяць паслись на лузі“...

Ціп. Марк. Та що таке? Яка корова? Що ви робите?

Трохим. Учусь. Le lièvre — корова... чи той... la vache — корова, lièvre... Я вашу записку застав... Але як що ви по тому самому ділу, то прошу мені не перешкожать. Я їду за кордон і вчу французську мову. Можете судить мене, виключать, все, що хочете... La vache — корова, la vache — корова.

Ціп. Марк. Ні, в цій організації просто божевільні якісь? Божевільний дом, ви, любчики, чорт би вас усіх узяв! Він мову учить! Ну!?. Та знаєте що ви наробили своїм ідіотизмом?

Т р о х и м. Прошу не ляйтесь. І не мішать мені, я нічого знать не хочу! La vache — заяць.., la vache — заяць..

Ц і н. М а р к. Ні, це щось во всякому разі оригінальне. Побий мене сила божа, коли це хоч не оригінально. За розумність не відповідаю, але оригінально.. (*Рішуче*). Ви знаєте що наробила ваша Маруся?

Т р о х и м. Не знаю! (*Сказено*). І знать не хочу! Чуєте ви, чи ні? Що вам треба тут з вашою Марусею? Ніяких Марусь я не знаю, щоб їх чоррт побрав! Ну, що вона зробила? Що? Ну, говоріть! Говоріть!

Ц і н. М а р к. Ну, з вами багато не наговоріш..

Т р о х и м (*блаваюче*). Слухайте, Цінність Маркович, ви — хороший чоловік, я вас молю: дайте мені спокій хоч на тиждень! Присягаюсь вам, що я за себе не відповідаю, — от візьму оцю лампу і запустю вам у голову! Ради бога, пожалійте ви мене!

Ц і н. М а р к. Ну, це вже... Це вже... Вибачайте, я всяких людей бачив, а таких мені перший раз... (*Рішуче*). Слухайте сюди, дика людина ви. Слухайте: ви погубили Марусю. Чуєте? Маруся пропала. Нема Марусі.

Т р о х и м (*мовчки вражено дивить ся на його*).

Ц і н. М а р к. Ага! Ви погубили її.

Т р о х и м. Що ви мелете? Що таке?

Ц і н. М а р к. Таке, що попрощайтесь з своєю Марусею, нема її. Годі. Нема. Чорт би вас усіх узяв... Чого дивитесь так?

Т р о х и м (*тихо*). Я не розумію, що ви кажете.

Ц і н. М а р к. (*злісно посміхнувшись*). Ну, зараз зрозумієте. Ми у вас призначили останню збірку. Вони зараз ідуть сюди... (*Ходить*). Ах, ти біда моя! Я перший раз в своєму житті натрапляю на таку історію. Я перший раз розтертяв ся. Йй богу! Я всю ніч не спав. Накажи мене бог! Я не міг спати. Абсолютно не міг. А тут ще виявилось що вартового черга не в четвер, а в середу, завтра, значить. Прийшло знов бігти до тюрми. І вас ще чортяка занесла кудись, думали, що арештували вже десь на вулиці. Прямо пекло. Леонід дурня стройть. Обое, як божевільні якісь, обнімають ся, цілують ся, плачуть, очі блищать... Якесь пекло!

Т р о х и м. Та скажіть же, що таке, я ні чорта не розумію. Що сталося? Хто обнімаєть ся?

Ц і н. М а р к. Зараз узнаєте... Почекайте... Будете мать ще приємність... Чоррт би вас усіх узяв!..

Стук у двері.

Т р о х и м (*напружено дивить ся на двері*).

Ц і н. М а р к. Ввійдіть!

Входять Оксана й Михайло.

Трохим (*глибоко зітхав*).

Цін. Марк. А це ви? А ті йдуть?

Оксана (*з чудною посмішкою, в якій помітно і мстливу радість і досаду*). Ідуть... Позаду.

Цін. Марк. Так... Ну, Трохиме, підіть скажіть вашому Махтею, хай посторожить на улиці поки буде збірка. Живо! (*Трохим помалу виходить*). А ви, Михайле, що скажете? Ви яким способом сюди?..

Михайло. Та я, бачите... Мені вас треба було... Так я до товаришки Оксани... (*Мнеть ся*).

Цін. Марк. Нічогосінько, любчику, не розумію, нічогісінько... Ну, от я тут... Що скажете? Ви швидче, бо я не маю часу... У нас тут зараз...

Михайло. Та я бачите... Така, їй богу, історія, що й говорить мені якось соромно.., Канешно, що народ усе малообразований, малоопитний... Ну, і той, канешно...

Цін. Марк. Та в чому ж річ?

Михайло. Та товаришка Маруся...

Цін. Марк. Ну?

Михайло. Вона вчора занімалась з нашим гуртком...

Цін. Марк. Так... Ну?

Михайло. Ну, хорошо, занімалась... Нічого будто... Хлопці ніби слухають. Не так, як повсїгда, ну, слухають... Ну, тіки ж пішла вона, як вони всі до мене „Передай у комітет, щоб дали другого інтелігента, не можем з нею занімать ся...“ Всі в один голос...

Цін. Марк. Чого ж то так? Що за ерунда?

Михайло. Конешно, народ первобитний, некорректний... „Жалко, говорять, так жалко, що не можем прямо слухать...“ Це, значить, що товаришка Маруся з собою зробила... „Хай, говорять, вона занімаєть ся з такими, що ще не бачили її...“

Цін. Марк. Що за ерунда! Та ж нею так довольні були?

Михайло. Та знаєте, конешно... Воно, положим, правда, що вона не дуже той... Ну, як раньче, так нічого, приятно було слухать, хоч ми вже все знаєм, що вона говорила... Ну тепер... Жалко дуже...

Оксана. Хм! (*Голосно насміхаєть ся. Михайло й Цін. Марк. зиркають на неї*).

Цін. Марк. Погано... Ну, що ж робить... Скажіть, щоб почекали... Хутко наїдуть сюди нові товариші, тоді якось зробимо... (*Входить Трохим і мовчки сідає*).

Михайло. Я для того й шукав вас., на роботу сьогодні через це не пішов... Шо, значить, неловко нам говорити їй, а в суботу у нас занятія... Так шо...

Ц і н. М а р к. Ну, добре... Ми подумаємо... Ви йдїть зараз, вам товаришка Оксана завтра все скаже, як і що... А зараз ми дуже занятї...
М и х а й л о. Так я і скажу... Бувайте здоровї!..

Прощаєть ся і виходить.

Ц і н. М а р к. Бувайте. Так і скажіть.

Ц і н. М а р к (до Оксани). А це, люба моя, дуже негарно, що ви привели його сюди... З такою конспірацією ми всі ввечері, завтра будемо там, де революціонеру негарно буває... Ви могли це все сказати самі нам...

О к с а н а. Я рїшить сама не могла, а він хотїв зараз же знати... постанову. Потім я хотїла, щоб він це заявив сам, менї могли б ще не повірять...

Ц і н. М а р к. Ну, ерунда... Негарно, що все йде, так не конспіративно... А з цим гуртком... Я не знаю... Маруся так нервуєть ся зараз, що лучче б їй не йти завтра...

О к с а н а. Ви хочете, менї її збуть? Ну, вибачайте... Менї нема охоти...

Ц і н. М а р к. Ну, Оксано, що за вирази?.. Я тільки боюсь, щоб в такому станї, як вона зараз, вона не наробила якихсь дурниць завтра...
(Трохим пильно слухав, хоче щось сказати).

О к с а н а. Не наробить, не бійтесь... А хочете, то не берїть її... Тільки я проти того, щоб брать замість неї кого инчого з організації...

Ц і н. М а р к. Але ж справа...

О к с а н а. Ну, знаєте, у вас своя справа, а у нас своя. Ми не можемо всю організацію випускати на одну справу...

Стук у двері.

Т р о х и м (стрїпуєть ся й встав).

Ц і н. М а р к. Ввійдїть!

Входять Маруся й Леонїд.

М а р у с я (з лицем, нїби густо всїяним чорними прищами на щоках. На бровах, на носї і в кутках губ темно-червонї. Щільно пострижена. Іде з високо піднятою головою. Очі напружено блищать, вся має непокійний, піднятий вигляд). Драстуйте, Трохиме!

Т р о х и м. (Не зводячи очей з її лица, застигло мовчить).

М а р у с я. Що ж ви не відповідаєте? Чого так дивитесь? Ну, дивїть ся... (Ближче до його підходить, скидає капелюх і підставляє лице. Трохим машинально відступав.) Ха-ха-ха! Ви боїтесь навіть?

Т р о х и м (Тихо). Нї, я не боюсь.

М а р у с я. Невже?.. Це добре... Ну, во всякому разї, не ревнуйте вже? Тепер нїякого нещастя не може трапитись. Правда?.. Ми прийшли обсу-

дить завтрашню ніч... Я думаю, ви вже не одмовитесь од цієї справи? (Трохим глибоко зітхав, проводить рукою по лобі, мовчить.) Ну, що ж ви? Товаришу Трохиме! Відповідайте ж, тепер ви ідете до тюрми? Ну?

Трохим (тихо). Іду...

Маруся. Что и требовалось доказать! (Озираєть ся до Леоніда, киває головою й посміхаєть ся з вилядом, „що? хіба ми не так говорили?“ Нервово проходить вперед). Ну, а тепер, значить, можна й обговорювати завтрашню ніч...

Леонід (Мовчки здоровкаєть ся з Трохимом і проходить вперед).

Трохим (як сонний, починає без ладу ходити по хаті, переставляє стільці, складає книжки, виливає для чогось з лещика воду в миску умивальника; часом зупиняєть ся й дивить ся на Марусю).

Цін. Марк. (усилено-діловито). Ну, в такому разі, мої панове давайте, перш усього, точно установимо, хто йде завтра, а хто зостаєть ся на розплід організації... Нас небагато... Як що...

Маруся. А що, Цінність Маркович, бачите: не стало у мене, одного товару і перестали деякі покупці ганятись за мною. Остав ся товар, який не для всякого лавушника має цінність.

Цін. Марк. Звичайно, звичайно... Так от, мої панове, нас єсть зараз... раз, два, три, чотирі...

Маруся (сїдаючи на Трохимове ліжко). Леоніде, сїдай тут... (показує поруч себе). Товаришу Трохиме, ви нічого не маєте проти, що я сїла на ваше ліжко?

Трохим (зупиняючись). Що ви кажете? Вибачайте, я не дочув...

Маруся. Я кажу, чи не маєте чого проти того, що я сїла на ваше ліжко?

Трохим. О, прошу... Чого ж я можу...

Маруся (з смішком). Бо потім і спать не захоче... Ха-ха-ха!... Тільки ви не дуже лякайтесь мене... Ці плями зійдуть, це сїрна кислота... вроді оспи тільки зостанеть ся... І коси одростуть... Ха-ха-ха! У вас лице, як сьогодні у помішника з тюрми... Для його теж всі мої цінності пропали... Насилу упростила ще раз передать... І для вартового теж... Хотів навіть штиком мене приколоть за те, що балакала з уголовними... Да, да! А уголовні більше марша не співають. Розвінчана королева. Ха-ха! Так от у вас така фізіономія, як у того вартового... Пропало все, правда? (Швидко одвертаєть ся, хапає Леонідову руку, ніжно дивить ся йому в лице і, не випускаючи руки, прудко звертаєть ся до Цін. Марк.) Ну, так, значить, ми можемо тепер обговорювати. З боку товариша Трохима зачіпки більше не буде.

Оксана. Гм! (Посміхаючись дивить ся в стелю).

Маруся й Леонід (*швидко зиркають на неї.*)

Ці н. Марк. Я думаю, я думаю... Так от, виходить, що нас усього єсть шість чоловік. До тюрми йдуть: Трохим, Маруся, Леонід і я... Зостають ся Михайло й Оксана. Михайло сьогодні не буде, він на роботі... Так от, мої панове, я нахожу, що їх двох мало, а нас чотирьох багато... Нам досить трьох: один кидатиме і двоє постових, які з групами біжать до екіпажів... Один з одного боку, другий з другого... Як ви думаєте?

Всі мовчать якийсь мент.

Ці н. Марк. Ну, що ж ви, панове?

Оксана. Я проти. Чотирьох до тюрми не багато...

Маруся. Це ви пропонуєте значить рішити, хто з нас чотирьох зайвий.

Ці н. Марк. Ні, я не це пропоную... Навіщо так мої слова розуміть... Я дбаю про інтерес організації, яка зостаєть ся тільки з двома товаришами...

Оксана (*іронічно*). Спасибі.

Маруся (*попалу*). Трохим... киди. Цінність Маркович — організатор... Значить, або я або Леонід зайві...

Леонід (*нервово*). Прошу слова!.. Я, перш усього, не згожуюсь, що досить трьох чоловік до тюрми... Цінність Маркович не може йти в рахунок, він — організатор, а не постовий... Він — скрізь: і коло постових, і коло екіпажів, і коло Трохима. Постів у нас два, значить треба двох постових... Я взагалі не розумію, для чого навіть піднімати це питання... Оксана з Михайлом зостають ся... Тут або пан або пропав... Во всякому разі, коли нас перестріляють, вони не дадуть організації вмерти... От і все. Ніхто не зайвий... І я пропоную це питання зняти зовсім з порядку денного... (*Зхвилювано замовкає.*)

Ці н. Марк. Панове! Я не стою на цьому, я тільки так... Мені тільки здавалось... Ну, а раз ви всі думаєте, що трьох мало, то залишим це... Я більше, так сказати... Наприклад, товаришка Маруся, будучи тепер... Ну, та годі... Беру свою пропозицію назад... Тепер ось що...

Маруся. Ні, ви докінчайте! Що таке „Маруся, будучи тепер“? Негодна вже? Да?

Оксана (*дивлячись в стелю*). Хм!

Ці н. Марк. (*Обурено*). Слухайте, моя любя, що вам Бог дав?! Що ви говорите?

Маруся (*глянувши на Оксану, гордо, нервово задирає голову*). Взагалі, мені здаєть ся, що товариші неприхильно відносять ся до мого вчинку з собою. Я, розумієть ся, дбала не про прихильність, а про справу... І коли...

Л е о н і д (*зхвилювано*). Марусю! Не треба! Чусш? Не треба.

М а р у с я (*покірно*). Ти думаєш?

О к с а н а. Хм!

Ц і н. М а р к. (*Поспішно*). Ну, покиньмо про це. Товаришка Маруся зробила так, як вважала за краще. Як би не вона, побіг наш міг би надовго затягнутись, а то і зовсім провалитись, бо вже занадто багато людей про його знає. Ніхто, значить, не думає неприхильно відноситись, а навпаки... Розуміть ся, спосіб дуже... дуже жорстокий... Можна було б... Ну, та хто його знає... Одже про це нема чого довго балакати. Тепер треба умовитись про деталі... Де і як сходитись, що...

Л е о н і д. Про це ж умовлялись вже не раз. Десята година, правий рівчачок коло тюрми... Що далі?

Ц і н. М а р к. Ну, і добре... І добре... Товаришу Трохиме!

Т р о х и м (*який сів коло столу й часто позирає на Марусю*). Що?

Ц і н. М а р к. Не забудьте зязать вартового. Це — ваша справа. Щоб, бува, не напакостить чоловікови, або щоб він, рятуючи себе, нам не напакостив... Чуєте, Трохиме?

Т р о х и м. Чую... (*Не зводить очей з Марусі; видно, все білями та більми хвилюєть ся*).

Ц і н. М а р к. (*Пильно вдивляєть ся у його*) Що ж ви чуєте?

Т р о х и м. Щоб не напакостив... (*Раптом встав, сильно здавлює руки, до Марусі*;) На що?! Нащо ви так?! (*в розтуні хапає себе за голову, сідає, припадає до столу й ридає*).

Всі якийсь мент здивовано й зхвилювано мовчать.

М а р у с я (*Розтеряно, зігнувшись вся до його, дивить ся великими очима, ворухить губами, ніби бажаючи щось сказати, але не може*).

Л е о н і д (*раптом схоплюючись, нервово, злісно кричить*;) Ви... дурень! Чуєте ви?! Я вам це свідомо говорю. Ви — скот! Не смійте ревити!! Чуєте?

Т р о х и м (*змовкає, потім пошаму підводить голову*). Простіть мене. Я, справді, дурень, собака... Вирвалось у ідіота... Простіть, я розумію ваше становище, Леоніде...

Л е о н і д. Моє становище? (*Непорозуміло озираеть ся*). Моє становище? Що ви мелете? Це мені подобаєть ся!.. Та ви знаєте, що за це морду бють?!

Т р о х и м (*тихо*). Бийте... Серйозно говорю: бийте...

Ц і н. М а р к. Ну, панове! А, Боже мій, от цього ще не хапало... Ти диви! Може, ще дуель, скажете? Це добра справа... Заспокойтесь, Леоніде!..

Л е о н і д (*Дуже хвилюючись*). Я — спокійний... Мені нема чого заспокоюватись... Хай інші заспокоюють ся... Скоти!! Ви повинні впасти

на коліна перед нею (*показує на Марусю*), сліди її цілувати... Ви... ви... повинні благословлять, що в нашу організацію ввійшла така людина... А ви... ви всі тюкаєте на неї за її святий, геройський... да, да, геройський вчинок... (*Раптом обертаєть ся до Оксани*) А ти... А тобі сором! Ці твої посмішки і хмикання недостойні людини... Не великодушно, низько, погано! Я тебе поважав, а тепер...

Оксана (*жорстко і різко*). А тепер побіжиш за мною!

Леонід. Що - о??

Маруся (*круто повертаєть ся до неї*).

Оксана. Те, що чув. Ну, годі сантіментальності розводить. Цінність Маркович, все вже скінчено? (*Раптом до Леоніда*). Тільки пам'ятаєш, що я сказала? Два рази одного любить не вмію. Я — великодушна: краще не біжи за мною. (*До Цін. Марк.*): Справа скінчена?

Цін. Марк. (*Який весь час поривав ся зупинити розмову, поспішно*). Я не знаю... Треба б ще...

Леонід (*до Оксани*). Ти даєш собі відчит, що ти говорила тут?

Оксана. Будь спокійний — знаю, що кажу.

Леонід (*з ненавистю*). Ти — смішна! Розумієш ти? З тебе (тільки сміятись можна! „Побіжиш“ ха - ха - ха!.. От за ким я побіжу. (*Показує на Марусю*). От за ким я рачки поповзу... Вона вище вас усіх! краще, прекрасніше!.. Ти недостойна башмак її поцілувати!

Оксана (*теж розпалюючись ненавистю*). Да? А ну, ти поцілуй її, тепер як цілував колись мене? Ха - ха - ха!

Леонід. Оксано!!

Оксана. (*з злим викликом*). Що?

Трохим (*з мукою*). Годі! К чортгу! Я більше не можу! (*Ханає з івіздка капемох і біжить у двері*).

Цін. Марк. Панове, панове! Заспокойтесь! Оксано, Леоніде... А, Боже мій!.. Так-же з справою не можна... Що-ж це таке!..

Оксана (*важко дихаючи натягав рукавички*).

Маруся (*сидить непорушно закам'яніло*).

Леонід. (*Швидко ходить по хаті*).

Оксана. (*Зірвавшись змісця, швидко підходить до Марусі, протягає руку, суворо*): Простіть. Я любила його. Ви одняли. Простіть.

Маруся (*злякано не розуміючи*). Що?..

Оксана (*Круто одвертаєть ся й швидко виходить із хати*).

Цін. Марк. Та куди-ж ви всі розбігаєтесь!! Що-ж це таке? Йй Богу, я ні чорта не розумію... А, ну вас к чор-р-р-ту усіх... Це просто... Я не знаю. Тут іменно божевільним зробиш ся... (*Ханає капемох і сердито виходить, щось бурмочучи*).

Мовчанье.

Маруся. (*Ворушить ся, потім з страхом і тоскою бере себе за голову*). Господи!.. Невже не треба було?!

Леонід (*Зразу зупиняючись, злякано*): Мовчи! Мовчи, Марусю! Треба! Треба було! Чуєш? (*Стає перед нею на коліна, хапає руки її цїлує*). Треба! Треба! Я люблю тебе! Люблю, люблю, люблю!

Маруся (*тихо*). Чи я - ж цього ждала?.. За що - ж?..

Леонід. Нічого, нічого... Вони — дикі, скоти... Тебе оцінять.

Маруся. Леонїде!., Через що вона так сказала тобі?..

Леонід. Мовчи! Вона — божевільна. Од ревности, од заздрости, од низьких своїх істинтків. Паскудна, пошла жєнщина!

Маруся. Це — неправда, Леонїде?

Леонід (*зїсно, встаючи з колїн*). Та неправда - ж, неправда, ніколи цього не буде. Я тільки ненавижу її!

Маруся. Ти любиш мене, як і... і ранїще?

Леонід. О, Марусю! (*Хапаєть ся за голову, з мукою*): На віщо такі питання! Я молю тебе, не питай так, не питай ніколи! Чуєш?

Маруся. Ти боїш ся?

Леонід (*кричить*). Я нічого не боюсь! Я люблю тебе!.. Годї про це... Ходїм!

Маруся. Ходїм... (*Встав, застигає - ворушить ся; видно хоче щось сказати і не одважуєть ся*) Леонїде!

Леонід. Що, Марусю?

Маруся (*мнєть ся... Рїшуче*). Іди сюди... Ближче... (*Леонїд підходить; вона кладе йому на плечі руки і близько нахилаєть ся лицєм до його; хвилюєть ся*). Слухай... Прийди сьогодні до мене. Прийди, як... як муж...

Леонід. Ах, Марусю!.. (*Трохи одсуваєть ся*)... На віщо ти це тепер?..

Маруся (*жалко зігнувшись*). Ні, Леонїде?

Леонід (*з страданнєм*) Марусю! Не треба... Потім! Ти сама сказала, щоб чистими піти... Потім, все потім...

Маруся (*Помалу, вбито схиляє голову й стоїть якийсь мєнт. Потім підводить, чудно блискає очима й говорить*). Так. Ходїм.

Леонід (*не дивлячись на неї*). Що „так“?

Маруся (*посміхнувшись*). Нічого... Так, де - які думки. Ходїм.

Леонід. Марусю... голубко, (*з мукою і нїяковістю*). Ти, може, думаєш, що я того не хочу, що...

Маруся (*поспїшно, злякано*). Не треба! Не треба! Ходїм... Немуч... Не треба... Ходїм! (*Швидко вибігає з хати*).

Леонід (*за нею*) Марусю! Марусю! Та хїба - ж...

РОЗДІЛ 4-й.

Ніч. Поле. На заднім плані видно тюремну стіну; за стіною тюрма, збудована на кшталт літери П. Вікна її жовтіють у темі квадратиками: в деяких видно голови в'язнів, які то ворухаються, то зникають, то непорушно темніють у них. Іноді виразно, хоча дуже глухо чути, як перегукують ся в'язні між собою. Можна часто розібрати окремі слова. Весь час сього розділу перегукування не перестають. На сцені нікого.

Серед різних звуків ночі чути з тюрми чоловічий голос:

— Га-ля-а... Га-а-ля-а!

Пауза.

Тонкий жіночий голос: А-а-а?

Чоловічий голос: За-спі-вай-те-е!

Жіночий голос... А-а-?

Два чоловічих голоси разом: За-спі-вай-те!..

Жіночий голос: О-о!..

Пауза.

Два різних голоси співають:

„За тучами за хмарами

Сонечко не сходить,—

За лхими ворогами

Мій милий не ходить

Обережно, крадучись з'являють ся Трохим і Цін. Марк. зупиняють ся, озирють ся. Балакають придушено.

Цін. Марк. Тут... (*прислухаєть ся*) А тих ще немає... Пагано...

Трохим Зараз прийдуть...

Цін. Марк. (*заклопотано*) Ех, боюсь я, їй богу! казав я...

Трохим Ну, нічого... Вона просто хвилюєть ся...

Цін. Марк. Ах, любчику мій, і ми не з ангельським спокоєм ідемо, але ж не виробляємо того, що вона...

Трохим. Нічого... Вона більш нервова та й годі...

Цін. Марк. А я все таки боюсь... Боюсь, що встригне яку штуку отгуг і май тоді... Цей її сміх, задумливість, чудні очі... Ех, не дають вони мені покою!.. Серйозно, любчику, її не можна покидать одну. Я думаю, що їх треба вдвох зоставить на однім посту хай собі тут буде з ним... Той хоч не дасть чогось зробить... А на її посту я сам стану, як треба вже буде приймать. Серйозно. Инакше я ні за що не ручаюсь... Чудна вже вона дуже стала за ці дні...

Трохим (*хмуро*) Да... Якась... Іноді так жалко дивить ся на всіх, така... нещасна, що... Ех!

Цін. Марк. Ну, а я їх поставлю тут обох... Їй богу... Я не можу...

Трохим. А не образить ся?

Ц і н. М а р к. Ну, чого їй ображатись?

Т р о х и м. Та вона тепер така якась вразлива стала... Трохи не так сказав чи глянув, вже гляди образилась... Прямо аж дивно... Зовсім инчий характер став..., наче краса і душу робила гарною...

Ц і н. М а р к. Тш!.. (*Слухає*) Ні, мені показалось... Ображатись їй нічого. Скажу, що на цей пункт більше народу побіжить, що Леонід сам не управить ся... Та я думаю, що вони нічого проти цього не матимуть... Принаймні, вона...

Т р о х и м (*задумливо*) Да, принаймні вона... (*Стрипуєть ся*) Ех! Ну, що там! Робіть, як знаєте. Я свій пост знаю, а за инчі не відповідаю. Це—ваша справа.

Ц і н. М а р к. Да! Так я так і зроблю, хай собі чи ображаєть ся, чи ні... Поставлю отгуг обох і хай собі милують ся, як що матимуть охоту сьогодні милуватись... Що до мене, то я люблю инчий час і місце для цього... А чуте, як все чуть з тюрми?

Т р о х и м. Тихе і чисте повітре сьогодні... Зор багато.

Ц і н. М а р к. Да... (*Прислухаєть ся*) Ну, щож це їх немає?

Т р о х и м. Ми швидко йшли. Зараз, мабуть, будуть...

Ц і н. М а р к. Вартовий коло будки ждатиме?

Т р о х и м. Да.

Ц і н. М а р к. Хватить шворки?

Т р о х и м. На двох хватить.

Ц і н. М а р к. Так. (*Ходить, нервово потирає руки*)

Т р о х и м (*Хмуро*) Слушайте Марковичу...

Ц і н. М а р к. Слухаю, любчику.

Т р о х и м. Як той... Як, може, там що трапить ся зо мною... Ну, чорт же його знає... Ну, одірве к чорту голову, чи якийсь ідіот прострілить, так ви той... черкніть слова два по такій адресі: Черкаси, Марії Петровні Кравченковій... Не забудете?

Ц і н. М а р к. Черкаси, Марії Петровні Кравченковій... Не забуду.

Т р о х и м. Мати це моя... Черкніть, значить, що так і так. Жалко, як не знатиме... Напишіть, що кланяв ся... Ну, та... Ну, і все... З того світу спасибі вам пришлю.

Ц і н. М а р к. Ну, що там про той світ! Ми якомсь ще на цьому подержимось. Їй богу! Як то співаєть ся: „Ой, випемо, куме, тут, бо на тім світі не дадуть; а хоч дадуть, не дадуть,—все ж випемо, куме тут“... Анальогія трохи не той.., ну, та так і буде на сьогодні. Жаль,—ми не випили трошки, артисти перед спектаклем пють... А їх все таки нема. Це—погано вже. Погано. Чи не вчинила таки чого Маруся наша? Ех, як би вже швидче м'яні втікти од вас... Ех, швидче! (*Слухає*) співає тюрма... Співай співай, серденько. Люблю я цей спів! Ні в одній опері я не чув ніколи співів з таким чуттєм, як в тюрмі...

Т р о х и м Да-а...

Мовчанье.

З тюрми чуєть ся :

Эхъ, ты доля, моя доля,
Доля горькая моя,
Гей, не ты ли, моя доля,
До Сибири довела і т. д.

Пісню прорізає різкий, тужливий свист вартового.

Ц і н. М а р к. А от цей свист—паскудна штука... А тих усе нема!
А, бідонько моя, вони всю справу споганять.

Т р о х и м. Шш! (*Прислухаєть ся*) Здаєть ся, йдуть.

Ц і н. М а р к. Да, щось наче рухаєть ся... Двоє чи одно?

Т р о х и м. Двоє... Вони... (*Тихо цукає*): Леоніде! Ви?

Л е о н і д і в г о л о с (*глухо*) Ми...

З'являєть ся зправа Л е о н і д і М а р у с я.

Ц і н. М а р к. Що ви так довго?

Л е о н і д. Хіба довго? Ми й так поспішали...

М а р у с я (*хапливо, нервово*) Спізнились? Га?.. Ми просто бігли...
Чуєте, як співають. Усе чуть... Чуєте? Треба тихше балакать...

Ц і н. М а р к. Да, да... Тільки ось що, мої панове: перш усього,
поменьче хвилюватись... А друге таке: на цьому посту треба двох лю-
дей, бо на цей бік побіжить більша група... Я пропоную Леонідови і
Марусі обом стоять тут... А я займу Марусїн пост. Ви нічого не маєте
проти?

Л е о н і д. Я — нічого... Не знаю, як Маруся... Та раз треба...

М а р у с я (*Вражена*). Чекайте... Значить, я не там буду?..

Ц і н. М а р к. Ви будете тут, разом з Леонідом...

М а р у с я. Ах, мені не це... Ну, все одно... Да, да, добре, я
остаюсь тут... А Трохим, значить, на старому місці.

Ц і н. М а р к. На старому, на старому... Тільки дуже прошу не
хвилюватись... Ну, Трохиме, ви можете йти вязать вартового. Чекайте...
Значить, ви потім вертаєтесь на цей пост. Маруся співає сигнал, їй од-
повідать, тоді ви йдете... Так. Валяйте тепер...

Т р о х и м. Ну, бувайте!

Ц і н. М а р к. Бувайте. Хай вам добре буде.

Т р о х и м. Дякую. (*Нахиляєть ся і зникає на правому боці
в темноті*).

М а р у с я (*Непорушно, задумливо стоїть*).

Ц і н. М а р к. (*Ходить зігнувшись, нервово потираючи руки*).

Л е о н і д. (*Сідаючи на землю*). Ви б, Марковичу, краще сіли, або
лягли... Сядь, Марусю... Так воно конспіративніше буде...

Ц і н. М а р к. Не можу, любчику, не можу... Ні за що зараз ні сидіть, ні лежать не можу... Тут уже хоч би стріляли прямо в піку, так не сяду й не ляжу. Так уже господь милосердний создав. Нічого не поробиш!

Л е о н і д. Так хоч не ходіть.

Ц і н. М а р к. Знаю, любчику, що й ходить не варто б. Не можу.

М а р у с я (*що лягла, закинувши руки за голову*). А зор скільки!.. Колись я вірила, що то душі людські.. (*Пауза*). (*Глибоко зітхнувши*). У що колись не вірилось! (*Швидко сїдаючи*). Слухайте, Марковичу!

Ц і н. М а р к. Слухаю, Марусенько..

М а р у с я. А де ж Трохимова бомба?

Л е о н і д. Тш! Тихше... Не треба так голосно...

М а р у с я. Я забула...

Ц і н. М а р к. Лежить там, де їй треба лежать. А потім встане і зробить те, що їй треба зробити...

М а р у с я. Але це дуже небезпечно для Трохима?

Ц і н. М а р к. Ну, не так, як букетик фіалок у руках, але береженого, моя радість, і Бог береже. Все од Бога, моя хороша...

М а р у с я. Ах, та покиньте ваші жарти! Не місце їм...

Ц і н. М а р к. От іменно, моя люба, коли й жартувать, як не те-пер, а не нервуватись і голосно кричать...

М а р у с я (*Понижаючи голос*). Я не нервуюсь. Я вас питаю, є хоч один шанс що його може розірвать?

Ц і н. М а р к. (*З легким роздратованнем*). А, слухайте, серце, ви ж не дитина і повинні розуміть, що бомба не апельсин же все таки... Все може быть... Зручно кине нічого не буде. Кине недалеко од себе, може штовхнуть... так, що й не встане...

М а р у с я (*Лягаючи знов*). Так. Дякую.

Л е о н і д. А ну, тихо! (*Слухає*).

Чути невиразний, сумний спів і далекі перегукування.

М а р у с я. Що таке? Що таке?

Л е о н і д. Нічого... Мені почув ся крик якийсь коло стіни...

Ц і н. М а р к. Ну, там кричать нікому...

М а р у с я. А, може, його схопили?..

Л е о н і д. Ну, це не може бути...

М а р у с я. А чого ж він так довго? Господи! Яка тоска!.. Як тут тоскно... Тюрма страшна така...

Свист вартового, протяжний, виючий.

М а р у с я. На віщо вони свистять?

Ц і н. М а р к. Це вартові.. (*Потирає руки*).

М а р у с я. Який безнадійний спів... Хох бя вже швидче він.. Вони ж там ждуть...

Л е о н і д. От уявляю, що вони зараз переживають...

Ц і н. М а р к. Да, да... Погано... Коли я тікав...

М а р у с я (*Раптово стаючи на коліна*). Ах, мені так хочеться скоріше заспівати їм, дати знати, що зараз-зараз, що ми вже тут, — що... я прямо не знаю...

Ц і н. М а р к. Тш, тш, Марусю, тільки заспокойтесь, зараз прийде Трохим, тоді співатимете...

М а р у с я. Ах, чого він так довго! Дивіть ся, як чорніють головки в вікнах... Наші на лівім боці? Да, на лівім. Я тут бувала в день... Он вікно Петра... Здається, так давно-давно це було, а всього днів п'ять... Да, днів п'ять.. (*Застисав й непоручно стоїть на колінах. Стріпують ся*). Цінність Марковичу! Так життя — базар?.. Ну, а що робить тим, хто не має ніяких товарів? Іти з базарю?

Ц і н. М а р к. (*Мовчки ходить*).

Л е о н і д. Марусю, тут, їй богу, не місце для філософій... Краще слухай...

М а р у с я. А звідки ти знаєш, що не місце? А може, як раз в таких місцях і місце? Ну, Цінність Марковичу? Відповідайте ж!

Ц і н. М а р к. Шш! Здається, Трохим...

Л е о н і д. Тихо, Марусю...

В с і тільки слухають.

З'являється Трохим.

Т р о х и м (*тихо*). Готово.

Ц і н. М а р к. З'язали?

Т р о х и м. З'язав, рот заклепав і в будку поклав...

М а р у с я (*прудко підводячись*). Ну, тепер можна, значить, давати сигнал? Да? Співати? Можна? (*Хвилюється ся*).

Ц і н. М а р к. Давайте... Тільки не хвилюйтесь і не дуже голосно співайте, щоб здавалось, що співають дуже далеко від тюрми.

М а р у с я. Добре, добре... (*Прокашлюється ся і повернувшись до тюрми співає:*)

„Зоре моя вечірня,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.

Розкажи, як за-горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Води позичає“.

В с і напружено слухають.

З тюрми чути чоловічий голос:

„Добрий вечір тобі,
Зелена діброво,
Переночуй хоч ніченьку
Мене молодого.

Добрий вечір тобі,
Зелений байраче,
Переночуй хоч ніченьку
Ти славу козачу“.

Як тільки чують ся перші слова, всі з полкиснем зітхають і оживляють ся.

Маруся. Почули, почули! Андріїв голос!

Ці н. Марк. *(швидко)*. Чудесно! Ну, Трохиме, на місце! Після третього разу „сбейте оковы“. Марусю, відповідайте.

Маруся. Чекайте *(Поспішно підходить до Трохима)*. Трохиме! Прощайте! *(протягає руку)*. Не сердьтесь на мене... і не згадуйте... поганим... Я, може, лучча, ніж ви думаете... Може, побачите... Ну... Ну, ідіть, а то я... Нічого, нічого... Ідіть!

Трохим. Ех, Марусю!.. Ну, що вже тепер... Тільки не прощайте все таки, а до побачення! Я поміраць не збираюсь. До побачення, товариші! *(Стискає руки)*.

Леонід. До побачення!

Ці н. Марк. До побачення! Трохиме! Ви ж тікасте на мій пост?

Трохим *(озираючись)*. Да. *(Зігнувшись, зникає наліво)*.

Маруся. Я відповідаю *(співає)*:

„Ой, повій, повій	Із кайданів, з неволі
Та й буйнесенький вітре,	В чистее поле
Та по над морем,	Та й понеси на Україну...
Та й винеси нас	<i>(Змоває)</i> .

Якийсь мент слухають. Тюрма мовчить.

Ці н. Марк. Так. Тепер, значить, тільки пильно слухайте. Ну, щасливо оставайтеся. Ваш екіпаж у правім рівчаку.

Леонід. Знаю.

Ці н. Марк. Хай вам добре буде *(стискає руки)*.

Леонід. І вам.

Маруся. Прощайте!

Ці н. Марк. Не прощайте, а до побачення... *(іде)*.

Маруся. Може... Всяко буває...

Леонід. Так прямо на вакзал?

Ці н. Марк. Прямо... Бувайте... Не хвилюйтесь... *(зникає на лівім боці)*.

Маруся. Вони, значить, зараз підпокують надзирателя? Да?

Леонід. Да...

Маруся. А це довго?.. Я думаю, хвилин пять, правда?

Леонід. Не знаю... Може й менше...

Маруся. Як вони повинні хвилюватись...

Леонід. Я думаю... Во всякім разі не менше, ніж ми...

Маруся. Ти хвилюєш ся?

Леонід. Да... Трохи...

Маруся. А Трохим? А Трохимови як?.. Ну, вже недовго!..
Вже недовго... Слухай, а ти знаєш, чого вони нас поставили тут обох?

Л е о н і д. Ну, Маркович же сказав, що на цей бік побіжить більша група.

М а р у с я. Нічого подібного! Умовлено, що вони ділять ся нарівно. Змінить умови він не міг...

Л е о н і д. Да, правда...

М а р у с я. А я знаю, чого!

Л е о н і д. Чого?

М а р у с я (*помовчавши*). Вони вважають мене нікчемною, нездатною бути на пості...

Л е о н і д. Ну, Марусю, ти знов...

М а р у с я. Я не хвилююсь, я не хвилююсь... Ти сам бачиш, яка я зараз спокійна... Але це факт. Цінність Маркович на мене весь час так подивляв ся і потім щось сказав, вроді того, що боїть ся, як би я чого-небудь не наробила... Взагалі, цінність утеряла... О, я нічого!.. Хай... Я все-таки думаю, що на що небудь я таки здатна... Да, да... На що небудь... Побачать... А тебе я навмисне спитала, — я так і думала, що ти не помітиш.

Л е о н і д. Право, я не розумію...

М а р у с я. Ну, нічого, нічого!.. Не будем більше про це говорити. Ні про що не будем говорити. Мовчать. Ох, як би я хотіла, щоб все уже мовчало круг мене, ні думок, ні споминів, нічого... Ну, годі! Ша, треба слухати. Вже недовго... Слухай, чуєш, як тюрма перегукуєть ся? Вся тюрма не знає, що вони тікають? Ні?.. (*Помовчавши. Дружим тоном*). Я так хотіла посидіть в тюрмі і не довелось.

Л е о н і д. Хіба ти... Що значить „не довелось“?

М а р у с я (*хапливо*). Ні, я так.., помилилась. Розумієть ся, я ще двадцять раз встигну... Тільки мені раніше дужче хотілось... Ну, та це дурниця... Шш, слухай!

Л е о н і д. Чудно ти поводиш ся сьогодні, Марусю...

М а р у с я. Чим? Чим чудно?

Л е о н і д. Та так... я не можу сказати... Але цей твій спокій... Смієш ся ти якось.., негарно якось смієш ся... Потім цей тон твій якийсь насмішкуватий.., цинічний навіть трохи... Слова якісь... Я розумію, вся ця історія могла зробити на тебе сильне вражінне, але... так якось чудно приймаєть усе... Ти робиш таке вражінне, яке буває.., ти вибачай.., від сільської дівчини, яка... загубила певинність і смієть ся з того перед другими...

М а р у с я. Як ти розсудливо аналізуєш все тепер!

Л е о н і д. Я завжди аналізую.

М а р у с я. Вибачай, я так собі це сказала... Я багато сьогодні так собі говорю... Ти не звертай уваги, — я хвилююсь... І потім мені...

ЛНВістник 1910 кн. II.

мені ж так тяжко, Леоніде! Леоніде, мені безумно тяжко! Невже все не так, невже... Господи!.. В мене все перевернуто, хаос., мука... Леоніде, єдиний мій, не будь таким зо мною, не будь, дай вірити, дай, дай... (Судорожно хапає його за руки). Я вірю тобі, одному, ти все... Леоніде, скажи, що ти мене любиш, скажи скоріше, зараз, скажи так як казав тоді, вогнем душі скажи... Щоб я зразу зогрілась... Господи!

Л е о н і д (*хвилюючись, з жалем*). Марусю, Марусю, не треба, серце, заспокой ся... Бідна моя, хороша, не треба.

М а р у с я (*жадно, жагуче*). Ти любиш? Любиш??

Л е о н і д. Марусю, тут же не місце, зараз буде сігнал, потім... Треба слухати... Ми поговоримо, треба розібратись...

М а р у с я (*зразу остигаючи, змовкає, сидить непорушно*).

Л е о н і д (*несміло, винувато*). Марусю!.. Ну, на віщо так...

М а р у с я (*стрівуючись, піднято*). Ні, нічого, нічого! Ти вибачай, я так собі... Я вірю тобі... Ти любиш мене, я знаю любиш те, що вище краси... Ха-ха-ха! Я знаю... Ти будеш мене ще більше навіть любити, правда? Будеш звать „ніжно-дзвенящою мрією“, правда? Ха-ха-ха! Ох, ти ж чудак!

Л е о н і д. Марусю, ти не в хаті. А сміх твій.

М а р у с я (*Понижуючи голос*) Що мій сміх? Що? Цеж від радості... Ха-ха-ха! Хіба я повинна плакати? Над чим? Над ілюзіями?... Чи, може, неправда, що ти мене любиш? А ну, спробуй сказати... Ні за що не скажеш, ні за що... Навіть візьмеш і поцілуєш. Ти такий. Навіть...

Л е о н і д. Марусю!

М а р у с я. Що, Леоніде?

Л е о н і д. Я тебе не пізнаю...

М а р у с я. Невже? Диви! і уголовні мене не пізнали, помічник, вартовий, Трохим, всі не пізнають... Ха-ха-ха, а я думала, що хоч ти пізнаєш... Да, да, я тобі вірю... Тепер я вірю... (*Строго*). Ну, годі? Буде... Треба слухать..., а то ще пропустимо... О, не дай Бог! (*Пауза*). Ніч... Тюрма... Як чудно... (*Пауза*). Як тихо! Ніч ніби слуха, що ми робимо...

Тягучий свист вартового.

М а р у с я. Фу, який гідкий цей свист... Ах! швидче б хоч уже, швидче! Я не можу!.. У мене сил не хватить... Не хватить, не хватить, Боже.

Л е о н і д (*підповзаючи ближче до неї, зворушено*). Марусю, голубко, не треба так...

М а р у с я (*злякано одсуваючись*). Не треба! Не треба!

Л е о н і д. Та що з тобою? Чого злякалась?

М а р у с я. Не треба! Будь таким... Так легче...

Л е о н і д. Яким „таким“? Який же я?

М а р у с я. Я не знаю, я не знаю... Тільки не треба... Слухай краще, зараз будуть співать...

Л е о н і д. Чудна ти!

М а р у с я. Нічого, нічого... Слухай...

З тюрми чується спів чоловічого голосу.

Л е о н і д. Тш! (*Напружено слухав*).

Співають:

„По пыльной дорожѣ телѣга несется,
А въ ней по бокамъ два жандарма сидятъ“.

М а р у с я (*раптово підводячись*). Уже! Уже!

Л е о н і д (*хвилюючись*). Не хвилюй ся так, Марусю, не хвилюй ся.

М а р у с я. Ні, ні... Я не хвилююсь... Я тільки... От що, Леоніде... (*Хитливо виймає з-за корсажу пакет*) От цей пакет... Ви його прочитаєте завтра... Чуєте? Не сьогодні... А то й сьогодні, як хочете, мені все одно... Ну, от... Ви його прочитаєте... Більше нічого... Неконспіративного нічого..., не бійтесь...

Л е о н і д (*взявши машинально пакет*). Марусю, що за пакет? Що за пакет?

М а р у с я. Тихо, тихо... Пакет так собі, нічого... Зараз... Слухай...

З тюрми співають:

„Сбейте окови,
Дайте миѣ волю“... | *два рази.*

М а р у с я (*натхнено*). Да, да! Будьте певні. Ви будете мати волю... Будете!

Л е о н і д. Марусю! Що за пакет, скажи! Для чого? На віщо ти зараз дала?

М а р у с я. Так, так... Може, мене арештують... Я хочу, щоб ти прочитав його...

Л е о н і д. Але чого тебе арештують? Значить, і мене ж арештують?

М а р у с я. Ах, покинь! Завтра все узнаєш... Ну, оддаси мені, як не арештують... Ну, подерж сьогодні у себе... Сховай... І слухай... Вони вже другий куплет починають. Чуєш, це вже другий... Правда ж, другий? Це другий, чи ні? (*Дуже хвилюється*).

Л е о н і д. Заспокой ся, заспокой ся... Це — другий.

З тюрми:

„А дома оставил онъ мать беззащитную,
Будеть она отъ тоски изнывать и страдать...“

Маруся. Да, да, це другий... Другий!.. Господи... Да, да, другий! (*Задихається*).

Леонід. Марусю, Марусю... Ну, не можна ж...

Маруся (*раптом обнімає Леоніда, жагуче цілує, одривається*). Нічого, нічого... Це так... Я ще можу бути сильною... Це так... Да, да...

З тюрми жагуче чується:

„Ахъ, сбейте оковы,
Дайте мнѣ волю...

Маруся (*як у сні*). Да, да. (*Застигає. Потім враз стріпується, ніби щось задавши*). Ох, я й забула! Боже, що ж мені робить? Леоніде, голубчику, я на одну хвилинку... Через дві секунди я назад...

Леонід. Куди? Що забула? Вже ж другий раз... Чуєш?

Маруся. Да, да, я чую... Я зараз, зараз!.. Я забула у Трохима свій револьвер... Там... Я зараз..

(Хутко біжить у ліво і зникає в темі.)

Леонід (*злякано*). Марусю! Марусю!..

Неспокійно, в великій тривозі, зігнувшись, ходить, вдивляючись у тему.

Давить руки, поправляє пенсне.

З тюрми співають:

Ооставилъ онъ также там милую сердцу,
Будеть она отъ тоски изнывать и страдать

Ахъ, сбейте жъ оковы, | *два рази.*
Дайте мнѣ волю...

На початку приспіву „сбейте оковы“ хутко з'являється задиханий

Трохим.

Трохим. Ну, що таке? (*Озирається*). Де ж Цінність Маркович? В чому діло? Що за ідіотизм?!

Леонід. Що таке? Який Цінність Мавкович?

Трохим. Та який же, чорт би його взяв! Що йому треба?! Де він? На що кликав? Та швидче, третій раз уже!

Леонід. Ніхто не кликав! Ніякого Марковича нема... Хто вам сказав?

Трохим. Ах, ти прокляття!.. Та Маруся ж прибігла за мною...

Леонід. Маруся?! (*З жахом*). Трохиме... Ох, Господи! Біжіть швидче назад! Біжіть! Ви там покинули?

Трохим. Там...

Леонід (*пориваючись бігти, штовхаючи Трохима, не знаючи що робить*). Біжіть! Біжіть! Вона все набрехала, хоче щось робить... Біжіть! Ніякого Цінність Марковича..., вона все видумала, щоб взять... О, Боже!..

В сей мент співають кінець приспіву:

Дайте мнѣ волю...

Трохим (зриваючись бігти), Ах, ти ж прокляття!
Але раптом чуєть ся страшенний вибух, вся тюрма на мент освітлюєть ся.

Леонід (Безсило сїдаючи) Погибла... Боже...

Трохим (Зупинившись) Так... Фу, ти!.. Да... От... (хоче бігти і знов зупиняєть ся) Все одно нема чого... Нема... Чути вистріли, крики, свист вартових, в вікнах густо голівок, ворухать ся, кричать.

Леонід (сидячи, оцепенїло слухає).

Трохим (Стоїть, важко дихає, пильно вдивляєть ся у тьму... Раптом кричить): Го-го!.. Сюди!.. Тут. Чути топот ні і мухі окрики.

Трохим Го!.. Го!..

Леонід (Підводить ся). Біжать?..

Трохим Го!.. Го!.. Сюди!

Вибігають втікачі. Двоє передніх несуть труп Марусї. Задихані, балакають одривисто хапливо, з нотками радості й тривоги.

Передні: Куди?.. Скоро!.. Там погоня... Трохиме! голубчику, здоров... Куди бігти?, швидче!..

Леонід. (Підбігаючи) Мертва? Мертва? {
Трохим. Сюди, сюди!.. Вона жива? } разом.

Передні й задні разом біжучи:

— Коло стїни... Лежала... Мертва

— Швидче, швидче... Мертва...

— Без голови... Швидче...

Леонід (Не пускаючи ростеряно хапаєть ся за труп) Чекайте.., Я хоху... Пустїть, я хочу...

Трохим. Леонїде! Пустїть!.. Потім... Чуєте Леонїде!! Та пустїть же! От, ідіот! (Сильно одриває, хватає за руку і тягне його за собою) За мною! Не отставай!

Всі, озирваючись, біжать за ними.

З тюрми чути вистріли, многоголосий далекий крик і довї, трівожні свистки вартових..

ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Остання книжка Вол. Винниченка.

(В. Винниченко. Третя книжка оповіданнів. Київ, 1910, с. 179).

Всім оповідаць — се не все що дав Винниченко за останні два роки. Хто хоче ближче придивитись до сьогочасної літературної діяльності Винниченка, мусить пам'ятати про його пєси, які дають стільки цінних вказівок для вияснення основних прикмет сїєї стадії в розвитку творчости письменника. Инакше ставить письменник теми, инакше розробляє їх тут, в пєсах. Розуміть ся, се зовсім не значить — глибше, або що. Ні, зовсім ні, лише инакше. В оповіданнях, наприклад, малює нам письменник психічні переживання і се виходить тут у нього в світлі психологічного аналізу. І потім він бере теж саме переживання, ставить дїєву особу в певний кінфлікт з иньшими, підчеркує деякі риси, і в пєсі се приймає значінне проблеми. Що там в оповіданню було лише особистим почуттєм, особистим переживаннем, тут в пєсі з'являєть певним моментом. Що треба бути чесним з самим собою, що се одинокий можливий принцип людського поступовання і людського життя, се не раз повторює письменник устами дїєвих особ; але в оповіданнях се лише психологічні моменти, а в пєсах в словах і поступованню Мирона Антоновича („Щаблі життя“) або Кривенка („Memento“) стає моментом суспільного життя. Сю ріжницю в розумінню і в освітленню треба пам'ятати кожному, хто хоче ближче придивитись до літературної діяльності Винниченка.

В фактичний запас української літератури Винниченко, як відомо, внїс нові теми з побуту селянського пролетаріята і з життя партій. З селянського побуту мали ми в попереднім збірнику кілька оповідаць, в сїм збірнику таких ми не маємо, бо не можна за таке вважати оповідання „Кумедія з Костем“: і тема і розроблення теми зовсім відмінне в сїм оповіданню...

Партійним відносинам відведено тут, в сїм збірнику, багато місця. Всі події починають ся з партійних відносин; деякі починають ся, розвивають ся і закінчують ся на фонї сього партійного життя, сих партійних відносин: навіть невідомий оповідаць з нарису „Рабині Справжнього“ зайнятий партійними справами—се виходить з другої частини оповідання, з першої сього зовсім не видко. В сих оповіданнях проходять перед читачем постати партійних робітників, спокійні чи тривожні, радісні чи зажурені... Нема лише першого початкового аккорда, який колись був в повісти „Моє останне слово“: вступ до партії... Партійне життя в

численних його проявах, в численних його представниках встає перед нами. Партийні збори, розклад доручень, виконання сих доручень, промови на мітингу, пропаганда на селі, несподівані пригоди, тюрма, перехід через кордон — все се намальовано тут живо, релефно... Тільки оповідання „Записна книжка“ написано ясно, безжурно; на пів щаслива пригода, напів анекдот; решта малюнків витримані в поважних, часом журливих тонах...

Коли переглядаєш сю книжочку, зявляється вражіння, що письменник охоче звертається до фактів партийного побуту, коли йому хочеться намалювати фон для психічних переживань дієвих особ. В оповіданню „Рабині Справжнього“ письменник підчеркує певний паралелізм: раз дійсність принесла глибоке розчарування, бо розбила мрію; другий раз знов розбрат між мрією і дійсністю, але з вповні відмінними наслідками! Оповідання із двох частей і партийні зносини дієвої особи виступають в другій частині якось несподіванно для читача. Теж саме можна сказати і про інші випадки, де головна вага в психічних переживаннях незалежно від партийних відносин. Отже у письменника в оповіданнях цього збірника знов велика цікавість до партийного побуту, до партийних відносин, і той діагноз, який деякі ставили після пєс „Дізгармонія“ і „Великий Молох“, виходить поки що передчасний...

Треба зауважити одну подробицю. Ми бачили часом в попередніх творах Винниченка настрої зневіри. В повістї „Моє останнє слово“ головна дієва особа, студент, знайшов з початку в захопленню партийними справами певне задоволення, певний відпочинок від важкого почуття порожнечі життя. Та потім знов починається зневіра, відчай, і захоплення партийною діяльністю на сїм скінчилось... Було так і з іншими людьми, іншими дієвими особами пєс та оповідань Винниченка... Ми бачили там хвилини сумнівів, хвилини конфліктів, коли дійсне життя, особисті вимоги зустрічаються з принципами партийного світогляду („Дізгармонія“, „Великий Молох“)... Ми бачили там деяких, хто втратив свою віру в партийну роботу, партийні цілі і вже не признається до сих далеких йому колишніх ідеалів... Пригадати наприклад сумну постать з „Memento“: „дорожать принципами — у мене їх немає... дурна була, всі бажання свої убивала, стискувала їх, коверкала. Для чого? Народу служила. А народу того не любила, не знала. Три года в партії була. Якого чорта, спитать? Із принципів, яких не любила“...

В сих оповіданнях Винниченка вже нема таких дісонансів. Партийну роботу провадять спокійно, запевнено, без вагань та сумнівів... Партийна діяльність переплітається з небезпекою, з тюрмою, з страхом кари, з коханєм і надїями на щастє І спокійно ідуть розповсюджувати проклямації, нищити панське добро... І вже нема у сих питань: для чого? а що ж далі?

Не ставить таких питань і сам письменник... Неясне, незрозуміле для нього — поки що в цих оповіданнях — не конфлікт загального і особистого, ні, в сій сфері він хоче бути об'єктивним...

Ось наприклад оповідання „Купля“. Письменнику приходиться характеризувати молодецьке захоплення. Міг би дати цілий опис, або цілу характеристику, але замість того дає лише психологічний натяк.

„Се було в ту добу, коли в грудях так співає багато, що хочеться сліз“... „се було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить вам його? — Можна“!..

„Може дракона якогось убити? Дракона з вогневою пащою і сотнями лап? Давайте його сюди“!..

В ті далекі роки молодецького захоплення, коли так легко нахилити небо та вбити дракона, герой оповідання був партійним діячем, брав участь в партійних збірках і виконував доручення партії. Виходить, се був діяльний член партії, як і інші, як взагалі партійні робітники в інших оповіданнях Винниченка.

Але у читача ворухаються сумніви і він звертає очі на письменника: одне слово, оден натяк. Ні, письменник дивиться спокійно, нічим не хоче допомогти, не хоче змінити свій об'єктивний тон...

Небо, яке міг би нахилити герой, було реальне небо, об'єктивне... Але дракони, яких приходилось вбивати, були не коло героя, а в його таки серці..

З доручення партії треба було їхати комусь з товаришів, хто міг би добре розібратись в місцевих обставинах, хто міг би добре виконати доручення. По всьому їхати випадало герою...

„Так, се був я. Але в мені сидів дракон. В мині сиділо гибель драконів. Я, наприклад, любив мою мамуню. Вона була буржуйка, вважала, що селяне за те бідні, що багато грішать, але я любив її. Се був дракон, я знав, і його треба було вбити без вагань“...

Отже замість того, щоб прихилити небо, герой мусів нищити свої давні при зви чаєнн я, свої давні родинні звязки... Чи завжди герой мав на увазі при тій нищенню лише партію, партійні змагання? А коли не самі лише партійні ідеали, чи варто було для того „відирати від серця древні волохаті лапи дракона“?

Об'єктивний тон заховає письменник і далі в своїх малюнках, нічого не додає, жадного натяку; а між тим се було б дуже цікаво для читача з огляду на провідні гадки пєс або оповідання „Момент“...

Об'єктивним реалістом хоче взагалі бути письменник в своїх описах і малюнках... Щось ніби прохопилось у Винниченка в оповідання „Купля“; але коли придивиш ся близьче, то на перший погляд все, як слід, реально...

В своїм бажанню бути об'єктивним, письменник часом не договорює, щоб тільки не сказати зайвого. Я маю на увазі не ті місця, що зазначені kropками, наприклад в оповіданню „Рабині Справжнього“ : хто знає, що при тім думав автор, може, як раз згадав про „семинарську“ етику... Але письменник зробив також пропуски в описі подій, в їх хронологічнім розвою...

Взяти те ж оповідання „Купля“... Описав він тут, як Ганна чухала спину Митрохвану, як в ночі Митрохван розмовляв з Ганною; описав остільки детально і живо, що не оден з читачів з „семинарськими“ поглядами на літературу закінчить оповідання з почуттем обурення...

Отже ніхто не скаже, що в сїм оповіданню за мало реального... А при тім письменник зробив великий пропуск... Герой оповідання попрощався з Ірою в лісі після цілого рядка кропок, в глибокім захопленню : щастє проходить по лісі і зустрічаєть ся з тими ж Митрохваном та Ганною. Не довга розмова з Митрохваном і потім разом зникли чари кохання, герой заліз в гущавину і плакав там аж до вечера...

Що пережив герой під впливом слів Митрохвана? Ми маємо дві крайні точки: захопленне коханням і болюче розчарованне, що ж було по середині? Письменник не каже. Читачам приходить ся самим додумуватись, яке з можливих пояснень мав на увазі автор...

Зазначити хід думок героя, се не значило б схибнути з стежки письменника-реаліста. Боятись читачів з „семинарськими“ поглядами — ледви се приходило автору на гадку: читаємо ж ми, як Ганна чухала спину Митрохвану, як „Іра похапцем і соромливо накрила ноги суїнею і теж сіла“...

Загальному вражінню від оповідання такий пропуск не шкодить, але се як раз те місце, де автор міг би виявити свої відносини до героя. І сей пропуск неприємний для того, хто по сим натякам думав би відгадати особисті погляди письменника, хто думав би звязати разом тези пес і настрої оповідань...

Письменник уникає того, щоб могло виявити його гадки, його погляди. Ряд малюнків без жадних авторських приміток. Ніяких пояснень до дієвих особ. Тих що оповідають про самих себе, що люблять, страждають, надіють ся і впадають в розпуку, неможна навіть назвати по-йменню: вони його не мають, приходить ся називати їх: герой оповідання „Купля“, або герой оповідання „Щось більше за нас“... Товаришів сих героїв ми знаємо по йменню: Ольга („Рабині Справжнього“), Іра („Купля“), Васюк („Щось більше за нас“); письменник намалював їх з більшими прикметами, з більшими деталями, через те вони встають перед нами яснійші, живійші. Самим героям письменник дає меньш реальних прикмет, меньш подробиць. Злегенька, побіжно зазначено, як

вони виглядають, якого віку і тільки. Найголовніше для письменника самі переживання отсих його героїв...

Навколо сих героїв природа, шелестить листе дерев, хвилюють ся від вітру лани, проходять люде, живі, релефні, детально намальовані люде, відбувають ся реалістично описані події та сцени.. І серед сього неясні герої: ясні лише їх духовні переживання, релефно і яскраво намальовані їх почуття... Тільки переживання; не вдачу, не принципи, а тільки моменти, тільки переживання...

Придивимось ближче, як ставлять ся, як дивлять ся на житте, наоколо себе сі герої оповідань Винниченка...

Коли починаєш з таким заміром згадувати перечитане, зараз же впливають в уяві уваги героя оповідання „Рабині Справжнього“... Знайти дещо можна також в иньших оповіданнях, як побачимо низче, але сї уваги звертають погляд читача по деяким спеціальним причинам...

„Рабині Справжнього“ се кілька моментів з життя невідомого, властиво дві пригоди, дві зустрічі... Сї пригоди, сї зустрічі намальовані так само як в иньших оповіданнях, але окрім того тут кілька загальних уваг, кілька натяків на світогляд невідомого...

З перших же слів невідомий гостро висловлює своє обурення против певного світогляду, який він зве „семинарським“. З початку невідомий характеризує семинарів як „найбільше жахливий, чистий і ціломудрений нарід“... Але потім згодом виявляєть ся, що семинарський світогляд треба розуміти трохи ширше. Се не світогляд певного гуртка людей, як виходило з початку, се офіціальний світогляд нашого суспільного побуту, прийнятий в ріжних сферах сьогочасного життя.. Всї тримають ся сього світогляду, всї повторюють сї принципи, деякі вповні широ, деякі з сумнівами; дехто обходить сї вимоги, сї приписи, але робить се нишком, щоб не було помітно (с. 49).

Невідомий рішучо протестує против сього світогляду. Він не бачить тут жадної користи... Для чого триматись сих принципів, по що?

Невідомий ходив вечерами по вулицях, чекаючи бажаної зустрічі, і дивив ся в очи стрічним. „Мої зазирання ріжно приймали. Деякі хіхікали й соромливо відвертались, мовляв, нас треба брати не зразу й обережненько, бо се річ така стыдка й неморальна. Деякі прямо пропонували себе й відверто торгувались, такі на знак сії відвертої продажности вимазували щоки в білий кольор, губи в червоний, а брови в чорний. Траплялись і такі, які продавались не на вулиці, а з контрактом. Такі ходили строго, гордо, а коли я підходив до якоїсь такої і говорив їй „добровечір“, то вона так здивовано й ображено озирала мене всього з ніг до голови, ніби я їй сказав не просте вітанне, а якусь неможливу й страшну новину“... (с. 50).

Наш звичайний кодекс понять і оцінок робить велику різницю між тими групами, які характеризує тут письменник. Для такого розрізнення де хто уживає принцип чисто формальний, зовнішній, дехто принцип внутрішній, глибший, психологічний. Винниченко звертає увагу лише на одну спільну прикмету, все иньше для нього не має ваги. Цілком забуваючи про різниці психологічні, про різниці вдачі, виховання, поглядів, письменник підчеркує оден лише спільний момент, відкидаючи все иньше. Письменник мав на увазі вульгарний погляд широких мас — „раз не продасть ся значить моральна, а коли не моральна — то продасть ся“. Проводити такий поділ, розуміть ся, не можливо, але так само не можливо робити таке узагальнення, яке робить письменник, забуваючи про усякі дійсні різниці, відтінки, висуюючи наперед оден лише спільний момент...

Підчеркнувши во всіх випадках оден спільний фізіологічно-психічний момент, невідомий з оповідання „Рабині Справжнього“ виступає против усякого пригломшення сього основного моменту. Звичайний погляд, світогляд „семинарів“, як з посмішкою зауважає невідомий, підходить до таких фактів з оцінками етики. Семінари, каже невідомий, ставлять „умовою бути, перш усього, моральними, себ то: все житте горіти жагою тільки одне до одного... раз контракт зроблено, раз тіло твоє запродане — кінець: є жага, нема — на другого не розглядай ся, не бажай і не смій бажати“... (с. 49). Розуміть ся против такої постанови питання, як і против раніш наведеного поділу можна сказати і дійсно говорило ся дуже багато... Для нас важно в сім випадку те, як рішає сю справу сам невідомий з оповідання „Рабині Справжнього“.

Колись в давні часи ідеалісти шукали чистого, глибокого, щирого, палкого кохання до смерти; містики продовжували таке кохання навіть після смерти, приймаючи можливість деяких впливів... Давно се було... Невідомий шукає тепер „таку жінцину, щоб не продавалась і, почувавши жагу любощів, без контракту, без примусу, вільно, доброхітно робила зо мною обмін цінностями і не вважала б сього ні моральним, ні неморальним“... Цікавий тут самий термін для кохання „обмін цінностями“, перенесений з цілком відмінної сфери відносин, він приносить, з собою відтінок иньших умов... Невідомий сподіваєть ся увільнити кохання зпід важкого впливу юридичних, економічних і етичних моментів — „без контракту, без примусу, вільно, доброхітно“, ні морально, ні неморально...

Таку то мрію про вільне кохання, про кохання — обмін цінностями, навів на невідомого вплив великого міста... Величне місто сьогочасного капіталістичного устрою навіяло розумінне кохання як обміну цінностями—нехай; але для чого згадувати, „що великі міста ви-

кликають більш мрійности у людини, ніж село, або степ, або й саме море: море та степ викликають настрої, а мрійність фантазія родить ся тільки в великих городах“... (с. 48).

Велике місто навіяло мрію про нове, зовсім вільне коханне, але не зразу сю мрію здійснило... В сьогочасних умовах життя великого міста лекше всього знайдеш вільне коханне у тих, хто, по виразу невідомого, продавались без контракту на одну ніч. Одну таку зустріч і малює нам письменник, з реалістичними ріжними подробицями. Розуміється, се зовсім не те, про що мріяв невідомий. Що таке нове вільне коханне можливе, видно з того, що невідомий все ж таки зустрів Ольгу, яка вповні підходила під його мрію; але про се на жаль лише загальна, коротенька згадка. Між тим для читача було б дуже цікаво знати, оскільки мрія невідомого можлива в наші часи. Не може допомогти в сих відносинах і оповідання „Момент“, бо там як раз провадить ся та гадка, що після зустрічи і глибокого захоплення моменту треба розійтись, бо щастє оден лише момент (с. 21). По словам невідомого „ми прожили з півроку щасливо, так щасливо, як, може, семинари й не повірять“ (с. 56), і після півроку такого щасливого життя Ольга заховала ще до невідомого почутте...

Виходить, що не завсіди після першого моменту щастя зараз же починаєть ся „буденщина, пошлість“ (с. 21): виходить, що Ольга з невідомим могли здійснити ту мрію, в яку вже не вірила „вона“ з повісти „Момент“ — „я знаю вже“ — безнадійно каже вона.

Се дуже цікава проблема, може пізнійше письменник знов вернеть ся до неї...

А разом з тим, може, звяже настрої оповідань і тези пєс: дієві особи з оповідань рішають психологічні проблеми, а там в пєсах ми вже бачимо суспільні завдання сих психологічних проблем... Тим цікавійший буде сінтез психологічних і суспільних моментів...

ІВ. СТЕШЕНКО.

АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ.

(Баллада).

Гей смутен Андрій, князя Юрія син,
Посівши під Київом містом,
Віянком вишгородських чужих йому
стїн,
Повитий, як тїсним намистом.
Гей нудно дивитись йому на степи,
Де воля вітає крилата,
Де князю не хилють ся горді чуби,

Де правда панує багата...
Гей нудно Андрію що-дня погля-
дають,
Як точить ся свара кривава,
Де в трупи за ратю вкладаєть ся
рать
За привид гвалтовного права.
Де віче із вічем, із городом град,

Із князями сварють ся князі,
 Де завжди кликоче негашений Ад,
 Лютуючи в дикій образї...
 Обридло се князю і з палом душі
 Він рветь ся до рідного краю,
 Де тихо між людьми, де чвари чужі,
 Де гук не лунає одчаю.
 Де в пушах одвічних одрадний
 покій

Царює безкраї століття
 І віс на села у владі німій
 Нелагоді злій на страхітте...
 Туди пориваєть ся духом Андрій,
 Противник і волі і шуму...
 І марить ся в пущі йому лісовій,
 Рожеву здіймаючи думу,
 Престіл злotosяйвий могутний,
 твердий

І безліч навколюшках люду;
 А він поміж ними сидить молодий
 Для влади та грізного суду,
 І звідти по всій неомірній Русі
 Проміне летить його влади,
 І там уклоняють ся князі усі
 Без ремства та хмурої звади...
 І врешті рішучо Андрій присудив:
 Покинути лоно українських нив,
 Зневажити батька свого недозвіл
 І геть залишивши немилий пре-
 стіл,

Полинути княжити знову
 До Суздаля та до Ростову.

II.

Задумав тікати Андрій і утік,
 Покинувши Вишгород стольний...
 Але не без хисту він був чоловік,
 Хоч розум він мав і свавольний.
 Щоб міць затвердити між рідних
 лісів,

Задумав він замір такий і звершив:
 В стінах монастирських — є по-
 вість така —

Пречистої малась ікона,
 Яку з Цареграда апостол Лука
 Приніс для нового закона...
 І, кажуть, була чудотворна вона,
 Але не найшла собі крову!..
 Прибита до стін, кожну нічку,
 ясна,
 Од стін тих одходила знову...
 І от, щоб прийдешнюю владу свою,
 Як мога бучніше піднести,
 Він вкрав ту ікону й до милих
 границь
 Полинув для слави та честі...
 І їхали довго вони, втікачі,
 Сливе не спинявшись і в день
 і в ночі...

Ікона творила їм дива
 І путь їм вела ся щаслива.
 Князь врешті у Суздаль прибув
 і в Ростов
 І княжу прийняв од людей ко-
 рогов,
 І тільки вагавсь у зневірі,
 Де стіл свій поставити в мирі,
 Та де, щоб зробити щасливим
 свій вік,
 Впридобити Божої Матері лик.
 І от, як творив він з іконою путь,
 Та хтів із Владимира в Суздаль
 прибуть,

То після якогось то гона
 Спинилась раптово ікона;
 І що не робив уже хитрий Андрій,
 Щоб якось порадить пригоді своїй;
 І скільки він коней уже не за-
 пріг, —
 Порушить ікони і кроку не зміг.
 Збагнув тоді князь, як збагнув би
 усяк,

Що сим подає вона князеві знак.
 Андрій зупинив ся, слухний таїні,
 І мовила князю Пречиста у сні:

На Суздаль не слід йому їхати
на стіл, —
Йому бо Владимир звеличить уділ.
І хай, памятаючи мову оту,
В тім місці її він поставить святу.
Воставши від сна і здивований
всім,

Князь рушив назад, а ікона за ним...
І з того часу його слава зросла,
Зросла і країна його чимала;
Бо стала небесна тоді благодать
Над краєм широким його почивать
А вдячний Андрій, у побожнім
чутті,

Те місце, де стала ікона в путі,
Оздобою скрасив — поставив там
храм;

Село заснував; поселив ся там сам;
Назвав Боголюбовим тее село,
Бо все в ньому Богу приємне було,
І звідти до краю свого життя
Він мав Боголюбського звісне імя.

III.

Гей славен у рідній Ростовській
землі

Андрій Боголюбський усюди,
І радість на світлому князя чолі
Вбачають усі його люде.

Усюди він владу міцну простелив:
Лунає вона й між чужих йому нив,—

Бо князеви долю підперло

Його самоцвітнее берло.

Він твердо те берло в правиці
тріма

І твердо підданими править всіма

І все біля князя навколо

Слухяне вклона йому чоло...

Та мало Андрію нечуваних благ!..

Князь гордий великоросійський,

Зростив він у серці, підданим на
страх

Всеvladi зразок византійський.
Він хоче, щоб люд не в його лиш
землі, —

А скрізь покорявсь йому чисто!
Щоб бідний Владимир, де він на
столі,

Було їм за стольнее місто!

Він хоче, щоб воля, що всюди буя,
До ніг йому впала до трону,

Якому небесна сила сирія,

Пречистої давши ікону...

І заздрій свободі всіх руських
країн,

Задумавши їх неодбойний загин,

Усюди він рать стоголову

Із Суздалю пле та Ростову.

І гине Руси найцінніша краса,

Свободний, звеличений Київ,

Де димом застлавши сумні небеса,

Злий промінь все до-чиста виїв...

Де знищив одразу північний дугарь

І люд, і церкви і святині,

І де запалав і Печерський овтар

Од лютої князя гордині...

За Київом славним і другая ниць

Зламалась твердиня свободи:

Стара Новгородська підбила ся міць
І впала в безодню негоди.

І всі, що були на великій Руси,

Діди й молоді хоробрі князі,

Собі на безкраю заваду

Признали Андрієву владу...

І повний доволля, упившись од втіх,

Оточений колом підданих своїх,

І спершу даруючи ласки,

Він княжив без тіни опаски;

Веселій, що здійснилась мрія

стара,

І що засіяла над князем пора —

Як став для Руси він, преславний,

Господар єдиногодержавний...

IV.

Втопає у владі Андрій на Русі,
Щасливий в своїм золотому часі,
І краю такого, здаєть ся, нема,
Де князь свого берла, мов пан, не
трима,
І де не вважає в ту пору
Усе йому без перебору...
Та нудно Андрію вчуваєть ся знов...
Втомив ся чужою виточувать кров
Робак його влади, що в княжій душі
Точив на незгодних мечі та ножі...
Скрізь волю було перебито...
Все князю несло своє мито...
А все в ньому згага до влади росла
Та надила душу до свіжого зла,—
І за-для такої охоти
Знайшло ся доволі роботи!
Осівши ся дома, по бурі звияг,
Одставивши геть войовничий свій
стяг,
Андрій оглядівсь на округу,
Що перш йому сяла, мов другу;
І лица угледів, похмурі тепер,
Де острах ухмілку весняную стер,
Побачив ту призру до себе Андрій
І віданий згазі всевледи сліпій,
Задумав і в ріднім народі
Підтяти корінне свободі...
І от із єпископом Федором вдвох,
Закутавши серце в жорстокости
мох,
Став князь без жалю та пощади
Гнать сутінь примарної зради.
Посадників він лиходіїв надав,
Тіунів наслав для жорстоких рос-
прав;
Став з люду податки потрійні тягти
І втискувать всіх без потреби й
мети...
А хто не вважав на їх грізний наказ,

Сокира життя йому нищила враз...
І хижої кари незрадний удар
Ні простих людей не минав, ні
бояр
І Федір владика йшов князеви
в слід, —
Мов хтів православний спустоши-
ти рід;
Підносячи владу і княжу й свою,
Він з людом поводив ся наче
в бою:
Він мучив і свіцьких людей і ченців,
Ігуменів мучив і ріжних попів...
За їх неслуханства він очи їм пік,
Із уст видавав їх правдивий язик,
Рвав бороди люду, сів голови з плеч,
Змівивши свою патерицю на меч...
І владі навчив їх а-чи не навчив,
А паном робив ся осель їх і нив.
Таке-то, невпинні, робили вони
Народу без шкоди його та вини.
І смерть, мов бурян на убогій ріллі,
Зросла у великоросійській землі,
А замість доволля по селах, лугах
Полинув стокрилий розплутаний
жах,
І замість витання, що перше Андрій
Вчував у країні преславній своїй,
Як уші одкрив би, вчув з горем
би він
Від самих найблизчих єдиний про-
клін!

V.

Ніч темна панує. Прибиті трудом,
В селі Боголюбіві знову
Сплять люде утомні і скрізь над
селом
Сон нічку голубить чудову.
Спить князь Боголюбський у ти-
хому сні, —
І мрії над князем літають знадні

І в світлій життя його дали —
 Не видко ні сліз, ні печали...
 Поснуло усе і в одній лиш ізбі
 Тремтінням нерівного гнота
 Мигтить каганець, мов при страш-
 ній добі,

Блукаючий вогник болота.
 І дійсно — чуднее щось коїть ся
 там:

Народу велика громада;
 І галас, і крик і над людським житем
 Іде якась грізна рада.

Там Кучкович княжий, Моїсіч
 Єфрем,

Амбал і ще других чімало —
 Слуг князевих коло — кричало жив-
 цем

І панови смерти благало:
 „Так жити — кричали — не має
 снаги.

Скрізь утиски, здирство, наруга...
 Незвісно, хто князеви суть вороги,
 Кого-ж він вважає за друга.

Сьогодні в ідного летить голова,
 А завтра у другого — долі...

Для князя житте наше сміє, трава,
 Нема в нас — ні щастя ні долі“...
 Так челяді юрма кричить та буя

І князю хвала не гучить нічия,
 Лиш лайку ганебну та дику
 На гордого сиплють владику.

„Доволі з Андрієм настраждались
 ми!

За ним перестали ми бути людьми...
 Не треба чекати ні мити —

Хай стане за все у одвіті,
 І в ніч осю темну, не далі ніяк,
 Хай їжою стане голодних собак!“

Так Кучкович мовив, на йменне
 Яким,

Найбільше улюблений князем са-
 мим.

Гукнули усі йому: згода!
 Хай славить ся наша свобода!
 І тихо, під кровом зловіщої мли
 До князя на помсту вони потекли.

VI.

Безжурно Андрій Боголюбський ле-
 жить

У сні своїм світло-рожевім
 І острах його не зворушить на мить
 В спокої яснім кристалевім...

Та й що ж таки, справді, боїться
 йому,

Хіба він не має сторожі?
 Хіба підозрілі не сіли в тюрму
 І кови не вщухли ворожі?

Ще, правда, загрожує трохи народ...
 Але-ж він далекий од трона —
 Із різких чужинців не перший
 бо год

У князя тепер оборона!
 І він упова, що за гроші вони,
 Не звязані з краєм Андрія,

Ховатимуть пана, як батька — сини,
 Бо в ньому уся їх надія!

Тому то спокійно у снищах своїх
 Він лине у мрійні країни,
 Де радість одвічна з небес голубих

Освітлює мирні долини,
 Де квіти, і звіри, і люде і все,
 Зеднавши ся в згодному колі,

Творцю свого щастя хваління несе,
 У славіній спочинувши долі...

Князь марить і чує — мов бора якась
 Шугнула і рай зруйнувала.

В мить проїнятий страхом, про-
 кинув ся князь,

Як проткнутий лезом кінжала.
 Прокинувся і чує... у двері щось...
 стук!..

Князь кликнув, — і чує погане...
 Порвав ся меча ухопити до рук,

Щоб підступи знищить омани, —
Та бачить, — нема біля нього меча,
Що голову всякому зняв би з плеча:
Була то зрадлива послуга
Амбала — челядника — друга.
Поблід Боголюбський... Схопив хоч
ослін...

І знов скамянів, приголомшений,
він.

Зруйновані двері звалили ся в бік.
Метнуло ся кілька крізь них чо-
ловік,

За ними ще другі, — і разом
З самотним счепили ся князьом...
Мов лев борюкав ся в одчаї Андрій,
І пав не один з них в баталії тій.
Але його тіло до щенту бючи,
Упали на нього шаблі та мечі,
І хутко від збройної тучі
Знеслились сили могуті...

І князь, що річками точив було
кров,

Мечем добуваючи владу,
В мечях і для себе могилу знайшов
Збудивши неприспану зраду...
І князя убивши у темній ночі
Та витерши зрошені кровю мечі,
Раби, не боявшись одвіту,
Зостались в господі до світу...

VII.

У ранці веселім, над світом ясним
Засяло немруще світло
І місце смертельне, із трупом страш-
ним,

Проміннями позолотило.
Устали убійники; вбили ізнов
Прокопія — княжого друга;
І помсти ізнов піднялась корогов—
Над князем новая наруга.
Палац його в порох вони рознесли,

ЛНВістник 1910 кн. II.

Розбили наповнені злотом столи,
І жемчуг і цінне камінне
На вічне взяли володінне.
За тим подали до Владимира
вість, —
Що більше не буде Андрій йому
гість;

Про князеву смерть сповіщали,
Але без жалю та печали.
Та ще додавали устами послів,
Що знищать усіх його вірних ра-
бів...

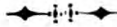
Послали, — і знову вогонь їх та ніж
В маєтности князя пішли на гра-
біж...

А тіло Андрія, що кривдив народ,
Зневажно шпурнули раби на город,
І там його бідного тіла
Взять людність сховать не хотіла...
А тільки знашовсь Українець один,
Що звав ся на йменне Кузьмище...
Над тілом отим змилосоудив ся він
Й до церкви поніс його близче...
І там у притворі те тіло ізнов
Лежало два дні і дві ночі...
І люд його рідний закрити не йшов
Владиці колишньому очі...
Владимирці навіть, прочувши в той
час,

Що князя не стало міцного,
Старинного гніву весь грізний за-
пас

Линули на близьких до нього...
Усіх їх побили, набрали добра
І як натрудились доволі,
Тоді вгамувалась їх злоба стара
За знищення їхньої долі
І лихо забувши, в пориві жалів,
Звеліли убитого тілу,
На честь йогоподвигів давних ще
днів,

Зробити розкішну могилу...	Вкушав би він овочі долі...
Та прах перевезши в Владимир- ський храм	І щирая мова далеко гула
З пошаною, співами, дзвоном,	І чулось у ній доріканне,
Вклонились Андрія колишнім ді- лам,	Для тих, що всю міць золотого стола
Що правдою сяли й законом...	Несли для людського страждання;
Та мову вели, що коли б той Андрій	І чула ся слава тим світлим імям,
Не впав у хоробу сваволі,	Що всі свої сили орлині,
І доси-б у рідній країні своїй	Зогріті до люду одним спочутєм, Складали на вітвар країні.

МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ.

Клерикалізм і вільходумність.

Від часу, як під впливом наукових дослідів почали хитати ся головні основи християнського світогляду: про повстане світа і призначене чоловіка, про походжене і значіне власти, про індивідуальну і суспільну етику, — культурний світ починає розпадатися щораз різче на два воюючі табори: табор клерикалізму, який, опираючися о божеський авторитет церкви, хоче вдержати в давній силі головні основи її світогляду і в тій цілі здобути їй відповідний вплив на все суспільне життя, і табор свободи думки, який, опираючися о кожочасний стан наукових дослідів, бореться за визволене людської думки з неволі церковних догм, за повну свободу для неї і за такий суспільний лад, в яким та свобода думки була би справді реальна.

Обличчя сих двох таборів неоднакові. Клерикальний табор се одноцільна армія, в якій кожний обовязаний сліпо вірити в церковні догми і сліпо слухати приказів церкви. Сумніви і хитання тут не дозволені. Остання рація всього: так хоче Христос, який промовляє устами своїх заступників на землі, заступників, між якими найстаршій, папа, наділений непомильністю. Звідси одноцільність світогляду і одноцільність діяльності. Відмінне обличчя має табор свободи думки. Тут нема догм, отже нема й сліпого послуху. Людська думка має свободний простір. Може сумнівати ся, може хитати ся, аж доки не спинить ся на тім, що сама признає правдою. Признане нині паде завтра під впливом нових дослідів. Звідси ріжнородність поглядів, ріжнородність напрямів. Коли одні спинюють ся і кажуть: „досить“, другі сміло переступають ту межу і йдуть далі. Сі безнастанні зміни, сей постійний розвиток служать клерикальному таборови аргументом проти свободи думки, доказом, що людська думка нездібна сотворити щось певного, трівого

та що вона конче потребує якоїсь висшої опори, опори, якою може бути тільки божеський авторитет церкви. Одначе в дійсности в можливости тих змін, в можливости того розвитку лежить власне занорука, що людська думка остане на все свобідна, що вона не попаде в нову неволю, що вона мати-ме змогу йти без упину вперед, ведучи людськість до пізнання правди.

Неоднакові також сили сих двох таборів. Хоч церков уже давно втратила свою перевагу над світською властю, то все таки з своєї давньої власти зберегла вона ще стільки, що майже скрізь являеться в порівнянню з табором свободи думки елементом упривілейованим. Державна власть дуже добре розуміє, що авторитет церкви являється опорою її власного авторитету. І як з одного боку держава в своїм власнім інтересі не дозволяє авторитетови церкви перерости свій власний авторитет, так з другого боку, також в своїм власнім інтересі, не дозволяє вона йому зовсім упасти, знаючи, що коли впаде авторитет інституції, як вчить, що всяка власть походить від Бога, тоді й самій власті прийде ся багато важче обороняти своє становище перед тим, що понятє про неістнуванє божеського авторитету переносять також в область суспільних справ. Через те державна власть наділяє звичайно церков привілеями, які утруднюють боротьбу з нею за свободу думки. Церковні догми стоять звичайно під охороною права і хто виступає проти них, вказує на їх нестійність, той попадає в конфлікт з карним законом. Так само державний лад стоїть на становищі приписів церкви і хто хоче виломити ся з-під тих приписів, попадає в конфлікт з тим ладом, виключає себе від участі в тих користях, які дає громадянам державний лад, і наражає себе на шкоди, які ждуть тих, що не піддають ся його приписам.

Дотеперішня боротьба за визволенє людської думки з кайдан церковних догм дала той результат, що в області наукових дослідів запанувала вже до певної міри свобода думки. В наукових дослідах вже не зважають на приписи церковних догм і не журять ся, що ті досліди розходять ся з тими приписами. Що більше, новочасні здобутки науки примусили навіть церков подумати про те, щоб погодити свої догми з ними, — змаганє, звісне в новочасній теології під назвою модернізму, осуженого недавно папою Пієм Х.

Та за те далеко гірше стоїть справа з популяризацією здобутків науки, зі змаганями зробити їх власністю загалу і покласти їх в основу суспільного житя. Тут ідея свободи думки зустрічає на своїм шляху великі перешкоди, які лежать не тільки в тім, що широкі народні маси, виховувані цілі віки в сліпим послуї для авторитету церкви, під впливом того авторитету мало доступні для пропаганди свободи думки, але ще

більше в тім, що церков, силою свого упривілейованого становища в державі, послугуєть ся в сій боротьбі силою держави, щоби здавити свого противника.

Хоч область релігії чисто духовна, то церков ніколи не вдоволяла ся тільки духовною сферою впливів і все старала ся для ширеня своїх ідей мати на свої услуги матеріяльну силу. Боротьба папства за перевагу над світською властю, інквізиція і подібні обяви уживаня фізичної сили для ширеня віри і боротьби з невірними, упривілейоване становище церкви в великій більшості новочасних держав — служать наглядним доказом сього. І найбільшим своїм ворогом уважає церков того, хто домагаєть ся „розділу між церквою і державою“, значить, хече позбавити церков тих матеріяльних засобів державної власти і сили, якими послугуєть ся вона для здобути послуху свому авторітетови, і заставити її послуговувати ся виключно духовними способами впливаня.

Зазначені результати дотеперішньої боротьби між клерикальним табором і табором свободи думки не на всій території культурного світа однакові. Коли в середній і західній Европі, а також в Америці ідея свободи думки osiąгнула вже значні здобутки, то чим далі на схід, тим більший авторітет церкви, тим сильніший клерикалізм, тим важча неволя людської думки, — так що прим. те, що у Франції стало вже фактом, для Австрії являєть ся тільки ідеалом далекої будучности.

Якже ся справа, справа свободи думки, стоїть у нас, в українській суспільности?

Відповідаючи на се питанє, треба мати на увазі, що українська суспільність уже довгі віки не живе самостійним житєм, що вона, розділена між чужі держави, творить часть тих державних організмів і її розвиток у великій мірі залежить від розвитку тих організмів.

Далі треба мати на увазі ту роль, яку відіграла церков в історичнім житю українського народу. Почавши від утрати державної незалежности аж до Переяславського договору, а в Галичині й до нинішнього дня церков, до якої належить український нарід, має національний характер, служить обороною української національности перед польонізацією. Через те доки головну задачу суспільности творить оборона національности, в ній не може повстати сильний напрям задля боротьби за визволенє думки з-під авторітету церкви; сей напрям зростає в силу аж тоді, коли в суспільности запановує почутє національної свідомости на стільки, що забезпеченє національности являєть ся вже певним фактом, і суспільність звертаєть ся до інших, ширших, загально-людських задач.

І так маючи на увазі, що справа свободи думки серед нашої суспільности залежить від стану сеї справи в державах, до яких належить

український нарід, доведеться окремо говорити про Росію і окремо про Австрію.

Про Росію скажемо коротко: Державна і церковна власть в Росії творили до недавня гармонійну цілість і аж останні роки принесли — що правда, дуже незначні — зміни в тім напрямі, що побіч державної релігії дано деяку свободу також иншим релігіям. Наслідком сього як з одного боку до розділу між церквою і державою тут ще безмежно далеко, так з другого боку всі ті елементи, які домагаються змін в державнім ладі, відносять ся також індиферентно або й неприхильно до державної церкви як до одної з підпор нинішнього державного ладу.

На російській Україні державна церков служить орудом обрусительної політики, до якого національно свідомі елементи серед українського народу не могли відносити ся прихильно. Одначе їх змагання йдуть не стільки в напрямі обмеження впливу церкви на суспільне життя, скільки в напрямі націоналізації церкви. Звідси „дві душі“ в свідомого Українця, вихованого на російській поступовій культурі: як прихильник загально-людських культурних ідеалів він бажає обмеження впливу церкви на суспільне життя, але рівночасно, бачучи, яку шкоду українській національній справі робить церков як орудом обрусительної політики, він бажав би повернути діяльність церкви на користь українській національній справі. Серед таких обставин на боротьбу з впливом церкви в імя свободи думки прийде час аж пізнійше.

Те саме змагання до націоналізації церкви бачимо також серед української суспільности на Буковині, де церков служила і доси ще служить орудом румунізації українського народу. Ріжниця тільки в тім, що буковинсько-український інтелігент, вихований австрійсько-німецькими „культуртрегерами“, стоїть від загально-людських культурних ідеалів звичайно доволі далеко.

Переходячи до Галичини, тої часті української землі, де український нарід зробив найбільший поступ в розвитку від етнографічної маси до новочасної нації, спинимо ся найперше на умовах австрійського загально державного життя, серед яких доводить ся вести боротьбу за свободу думки.

De iure панує в Австрії свобода віри, чи докладнійше, „свобода віри і безвіря“, значить, державні закони полишають громадянам свободу належати до якого-небудь віросповідання, змінити віросповідане, а також не належати до ніякого віросповідання і бути безконфесійним, причім усе те не потягає за собою ніяких обмежень в громадянських правах. Одначе в дійсности сей принцип „свободи віри і безвіря“ уступив місця принципови упривілейованя католицької церкви в усіх областях суспільного життя.

Особливо область шкільництва і подружнього права, — дві області, на яких і церкві і борцям за визволене людської думки з-під впливу церкви найбільше залежить, бо подружнє право нормує найважнішу область особистого життя, а школа виховує будучі покоління, — ці дві області знаходять ся в Австрії вповні під впливом католицької церкви.

Австрійське подружнє право прийняло за свої майже всі норми канонічного подружнього права і так стоїть на сторожі їх, що навіть перехід з католицького віроісповідання в не-католицьке не увільняє громадян від наслідків заключення подружжя на підставі державних постанов, призначених для католиків. Правда, для християн не-католиків і для не-християнських віроісповідань принята в основу подружнього права норма тих віроісповідань, а для безконфесійних заведено цивільне подружжє. Але навіть се цивільне подружжє для безконфесійних що-до можливости розводу переняте в великій мірі духом католицької церкви.

Коли будемо оцінювати подружнє право зі становища свободи думки, то найважнішим домаганем являється тут не обовязковість цивільного подружжя, а можливість заключування цивільного подружжя і можливість розводу для тих, що індивідуально визволили ся з-під впливу церкви. Обязкове цивільне подружжє, як прим. у Франції, Швейцарії, Німеччині, Угорщині, лежить радше в інтересі одноцільності державної адміністрації, якій вигідніше вести статистику шлюбів і уродин в однім державнім уряді, ніж в ріжних віроісповідних урядах, одначе безпосередного значіння для свободи думки не має. Хто з сих чи інших причин уважає за відповідне піддавати ся авторитетови церкви, той і при обовязковости цивільного подружжя заключати-ме також подружжє в церкві. Отже зі становища свободи думки ходить тільки о те, щоб особи, які індивідуально з-під впливу церкви визволили ся, не були державою примушені признавати авторитет церкви в подружю. І се домагане заспокоює австрійський закон, заводячи цивільне подружжє для безконфесійних. Сей закон має ще й ту добру прикмету, що вимагає від кожної людини певної цивільної відваги, не дозволяє їй сидіти на двох стільцях. Коли хто визволив ся з-під авторитету церкви, то нехай має також відвагу заявити се публично, обявляючи себе безконфесійним, а тоді в справу його подружжя церков не мати-ме права мішати ся. Коли-ж хто не має відваги публично порвати звязки з церквою, значить, коли авторитет церкви все таки має над ним якусь власть, то нехай не нарікає, що мусить піддати ся тому авторитетови також в справі подружжя. Ходило-б тільки о те, щоби приписи про цивільне подружжє для безконфесійних піддати реформі в напрямі улекшеня розводу з правом вступати в інші подружні звязки та щоб ті приписи розтягнути на всіх тих, хто матиме-ме відвагу публично виступити з церковного звязку, значить,

щоб уможливити розв'язане католицького подружжя через виступлене інтересованих з католицької церкви. А для правовірних католиків нехай лишаться в своїй силі приписи канонічного подружнього права.

Сей мій погляд мабуть мало знайде прихильників серед вільнодумних кругів. Новочасна суспільність так привикла до державної регламентації, що навіть вільнодумці воліли-б, щоби від католицького подружжя вибавила їх держава, заводячи обов'язкове цивільне подружжя, ніж щоб вони мали себе самі вибавити від нього, обявляючи себе безконфесійними. „Я радо зробив би се, — можна кожної хвилі почути викрут, — але знаєте, люди, родина. А так, коли-б цивільне подружжя було обов'язкове, всі привикли би до того“. Тільки хто з огляду на людей чи родину не має відваги покористувати ся тим правом, яке йому дає теперішній закон, той і при обов'язковості цивільного подружжя для гарних очий людей чи родини піде по церковне благословенне. А тимчасом для боротьби за свободу думки треба індивідуальностей, які мали-б відвагу і силу іти своїм шляхом без огляду на те, що скажуть люди, чи навіть найблизша родина.

Та заговорити про реформу австрійського подружнього права в зазначенім мною напрямі, значить, зробити собі смертним ворогом увесь воюючий клерикальний табор. І коли підчас руху за виборчою реформою до парламенту тільки виринула можливість, що з виборів на основі загального і рівного виборчого права можуть вийти послами люди, які займуть ся серйозно тою реформою, клерикальний табор розвів при помочи духовенства всіх народів агітацію проти реформи подружнього права, стараючи ся зорганізувати масове підписуване петицій, призначених для парламенту, відбуте віч, запитуване кандидатів на послів про їх становище в тій справі і т. д. Сей рух, форсований серед нашої суспільности владиками гр.-кат. церкви і реклямований в „Руслані“, відбив ся деяким відгуком і в нас. І з гр.-кат. парохій ішли петиції проти реформи подружнього права, а при виборах до парламенту де-які кандидати, головно ті, ще мали за собою „гріхи молодости“ в виді радикалізму, мусіли вияснити своє становище до тої реформи. Очевидно, не обійшло ся без тенденційного карикатуровання справи перед несвідомими селянами, без кидання громів на тих безбожників, що хотять „завести шлюби на три роки“, „видати таке право, щоб жінка могла кожної хвилі покинути чоловіка, а чоловік жінку“ та й загалом „скасувати божі права“ і на їх місце „завести розпусту“.

На сій клерикальній агітації проти реформи подружнього права видко наглядно, як церков боронить ся проти всяких заходів відібрати їй ту підпору, яку вона знаходить в світській державній власті. Бо що значить реформа подружнього права? Що держава дає змогу тому, хто

індивідуально визволив ся з-під авторитету церкви, не корити ся приписам того авторитету в подружнім житю. Хто-ж остає під впливом авторитету церкви на стільки, що вважає для себе обовязуючими канонічні приписи про подруже, той очевидно буде й на далі корити ся тим приписам і ніхто його не змушувати-ме користати з державних постанов про подруже. Значить, канонічних приписів про подруже ніхто не думає нарушати, — се діло церкви, а не держави, — тільки ходить про се, щоб держава не примушувала корити ся їм тих, що авторитету церкви не признають. Впливати духовими способами, способчи церковних проповідий і церковних кар на вірних, щоб вони шанували канонічні приписи про подруже, ніхто й не думає церкві забороняти; ходить тільки про те, щоб церков не могла нікого примушувати до пошани тих приписів при помочи державної власти. А одначе клерикальні круги зняли великий крик про „замах на святість подружя“; видко, що на їх думку для оборони тої святости не вистане авторитет церкви, а треба конче державної поліції і державного суду.

І так у кожній справі: хто змагає до того, щоб церков не могла для своєї ціли послугувати ся всіми засобами сили, які має державна власть, а послугувала ся тільки духовими способами впливаня, той для клерикальних кругів смертний ворог церкви, який підносить безбожну руку на її святі права.

Перейдемо до шкільництва. Що воно в Австрії — від народньої школи аж до університету — на-скрізь перецятє церковним духом, се факт, який аж занадто ярко впадає в очи. Поминувши обовязковість науки релігії в народніх і середніх школах, всі шкільні підручники, в усіх областях науки, вийнявши хіба природничі науки і математику, се властиво доповняючі підручники для науки релігії. Вплив церковних властей на народню і середню школу просто всемогучий *). В принципі інтерконфесійна, значить, призначена для всіх конфесій, народня і середня школа в Австрії є в дійсности на-скрізь католицько-конфесійна, доходячи аж до ображуваня релігійних почувань учеників не-католиків і особливо не-християн.

Від сього всемогучого клерикального впливу не вільні навіть при-

*) Нехай нікого не вводять у помилку українські наріканя на безсилність гр.-кат. церковних властей в шкільних справах. Се безсилність походить звідси то в Галичині всесилна римо-католицька церков, як церков пануючої в краю нації, а при тім церков загально-державна, яка дивить ся на греко-католицьку церков як на „менше католицьку“. Отже де яке упосліджене гр.-кат. церкви в порівнянню з рим.-кат. церквою рівнозначне з упослідженем української національности. Крім того сьому упослідженю винні також гр.-кат. церковні власти, які ніколи не мають відваги виступити як слід в обороні прав своєї церкви супроти державних і краєвих властей; таку відвагу мають вони тільки супроти українських постунових елементів.

ватні школи. Так прим. віденське товариство „Вільна Школа“ („Freie Schule“) отже вже кілька літ мусить вести боротьбу за те, щоб учителі релігії в двох приватних школах товариства не потребували просити апробати церковних властей. І в кінці в осени 1909 р. міністрство просвіти, з своїм „ліберальним“ міністром Штірком, рішило справу в некористь товариства, заявляючи, що учителеви релігії не вистануть признані властями наукові кваліфікації, але ще треба апробати церковних властей. Отже навіть приватній інституції не вільно вибрати учителя релігії по своїй волі, тільки має тут рішати воля церковних властей, яким через те даєть ся змогу мати в школі поступового товариства свого чоловіка *).

А той крик, який з сього приводу зняв ся в клерикальній пресі всіх національностей, — неначе-б тут ходило не про таку дрібницю, а що найменше про усунене науки релігії з школи! І та радість, що закон по їх стороні, а проти „масонів“! У Франції* прим. ті панове державний закон про розділ між церквою і державою обкидають найгіршим болотом, там зовсім не видно в них пошани перед законом, установленим властю, — дарма, що по їх же науці всяка власть від Бога походить, — але тут, коли закон (а властиво не закон, тільки подиктована трусістю перед клерикалізмом інтерпретація закона в міністерстві просвіти!) за ними, вони роблять ся страх якими „законниками“.

А найхарактеристичнійше те, що перед у тій нагінці вів „Fremdenblatt“, пів-урядовий орган центрального правительства. Вбравши ся в маску поступовости, голосив він, що не можна дозволити безрелігійним батькам виховувати без релігії свої діти, бо се, мовляв, насильство над свободним розвитком одиниці, а потім, скинувши ту маску, заявив просто і ясно, що в австрійським законодавстві нема місця на безконфесійну школу. До речі: не треба забувати, що всі ті громи на безрелігійних батьків, що насилують свободу розвитку своїх дітей, і на безконфесійну школу кидав урядовий орган з приводу випадку, в яким зовсім не ходило про усунене науки релігії з школи, тільки про незалежний від церковних властей вибір учителя релігії.

І так коли релігійні батьки виховують в релігії свої діти, то се не є насилуване свободного розвитку одиниці; сього важкого гріха проти „свободи“ в розуміню органу центрального правительства допускають ся тільки ті, що, визволивши ся з-під авторитету церкви, хочуть і своїм дітям помочти до того визволення.

Тут видно найліпше, яке значінє має в Австрії закон. Коли закон

*) Генер ся справа знаходять ся в найвисшій адміністраційнім трибуналі, який видасть кінцеве рішенє.

признає громадянам право на безконфесійність з тою виразною постановою, що через те не сміють вони поносити ніякої шкоди в своїх громадянських правах, то з сього логічно виходить, що правительство повинно постарати ся для безконфесійних громадян також про безконфесійну школу або урядити державні школи так, щоб безконфесійні могли користати з них, ненаражуючи ся на насилуване своїх безконфесійних переконань. Але що значить для правительства закон, а тим менше льогіка?! Адже воно служить фактичній силі, а що та сила клерикальна, то правительство може, не боячи ся ніякої відповідальности за порушене закона, в своїм органі заявляти, що в австрійським законодавстві для безконфесійної школи нема місця.

А австрійські університети? Вже те одно, що в їх організації займають перше місце теологічні факультети, які рівночасно знаходять ся в повній залежности від церковних властей, — вже те одно говорить досить про той дух, який панує в австрійських університетах.

Та не те одно тільки. Стоїть тільки пригадати аферу проф. Вармунда, щоб переконати ся, яку силу має в Австрії клерикалізм в університетських справах. На Вармунда, професора церковного права на юридичнім факультеті університету в Інсбруці, столиці клерикального Тиролю, отже на професора світського факультету, уряджуєть ся загальнодержавну нагінку за те, що він в викладі, виголошенім поза університетом, виступив з поглядами, які не подобали ся церкві. І то найважнійше, що до тої нагінки під натиском клерикального табору прилучило ся правительство. Брошуру, яка містила в собі виклад Вармунда, конфіскують, а його самого правительство приневолює покинути катедру в Інсбруці і перенести ся до німецького університету в Празі, причім в додатку стараєть ся його при помочи неприхильної йому професорської колегії прагеського університету скомпромітувати. Може собі як хто хоче оцінювати і особу Вармунда і наукову стійність його викладу, — в кождім разі тут знасилувано закон в угоду клерикалам. Коли-б Вармунд був виголосив той свій виклад навіть з університетської катедри, то й тоді піхто не мав би права потягати його до якоїсь відповідальности, бо-ж в університеті панує свобода навчання. А тим більше не повинен би він з приводу того викладу понести шкоди в своїх професорських правах, що той виклад він виголосив поза університетом, не як професор, а як громадянин. Оголошений друком виклад могли собі сконфіскувати, могли навіть потягнути автора перед суд, але щоби професор університету був більше обмежений в праві на свободу слова, ніж звичайний громадянин, се тільки льогіка австрійського правительства, льогіка, подиктована боязкістю перед клерикалізмом.

Показуєть ся, що щоб могли викладати церковне право на юридич-

нім факультеті, не досить мати наукові кваліфікації, але треба також бути „добрим християнином“ в розуміню церковних властей. Зрештою сі вимоги хотіли би накинати клерикальні круги цілій університетській науці взагалі. Адже не так давно всемогучий у Відні і в парламентах Люеґер проголосив клерикальний похід для здобуття університетів.

В загалі суспільне життя в Австрії знаходить ся в цілості під обухом клерикалізму. Серед німецького народу горою християнсько-соціяльні і клерикали. Серед славянських народів, — вийнявши одних Чехів, де ідея визволення думки з-під авторитету церкви пустила міцне коріне, — клерикалізм ще сильніший. В парламентах стоїмо на передодні утворення *par excellence* консервативно-клерикальної більшости. Клерикальні круги з гордістю заявляють, що престолонаслідник — їх чоловік. Серед таких обставин не дивниця, що клерикалізм що-раз висше піднімає голову і при кожній нагоді дає докази своєї агресивности. Агітація проти реформи подружнього права, проти вільної школи, афера Вармунда, — се аж надто ясні докази сього.

Сим пояснюють ся, що навіть смерть Феррера, яка в цілім культурнім світі викликала могутий оклик обурення, в Австрії відбила ся тільки слабим відгуком. Широкі круги населення, коли не склерикалізовані, то в кождім разі індиферентні до справи вільної думки і вільної школи, а до того правительство, йдучи на руку всемогучому клерикалізмови, старало ся всякі протести проти страчення Феррера здавити поліційними способами. Тільки в італійській часті держави, де культурне життя стоїть під впливом відносин в Італії, протест проти убійства Феррера лунав голосно і доволі свobodно, — скрізь инде здавлювано його. А один з не-многих, що мають відвагу серед розбурханих хвиль клерикалізму нести високо і неустрашимо простор вільної думки, німецький письменник Ернест Віктор Ценкер *), відповідати-ме навіть перед карним судом в Празі, під загрозою року тюрми, за свою промову, виголошену в честь памяти Феррера на розвязаних поліцією зборах в Празі.

Так! Велику силу має в Австрії клерикалізм і треба багато праці, багато сил, великої боротьби, щоби справу визволення думки посунути наперед на стільки, щоби зрівняти ся з іншими, культурнішими країнами. А тимчасом сил, потрібних для виконання тої праці, для переведення тої боротьби, дуже мало і дуже вони слабкі. Давній лібералізм, який має за собою 1848 рік і законодавство про свободу віри з кінця 1860-их та початку 1870-их років, уже майже зовсім зійшов зі сцени, і серед тепе-

*) При нагоді поручаємо всім тим, що інтересують ся справою визволення людської думки, найновішу працю Ценкера. п. н. Kirche und Staat. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Oesterreich. Von Ernst Viktor Zenker. Wien und Leipzig 1909. Стор. XII + 211.

рішньої австрійської буржуазії пануюче місце займає клерикалізм. А соціальна демократія, хоч і вважає себе одинокою суспільною силою, яка може вибороти свободу думки, являєть ся такою силою тільки в теорії, бо в дійсности не робить вона для сеї справи майже нічого.

Правда, в її програмі, і то в програмі мінімальній, призначеній до реалізації серед теперішних обставин, знаходиться домагане, щоб держава признала релігію приватною справою, домагане, яке обов'язує партію до боротьби проти всіх привілеїв церкви, за відібране церкві всіх тих засобів, які їй уділяє для скріплення і оборони її влади держава, — аж доки не наступить повний розділ між церквою і державою. Але щоби приготувати до тої боротьби народні маси, для сього соціальна демократія майже нічого не робить. Замість домагатися від держави признання релігії приватною справою, вона се домагане своєї програми проголосила обов'язковим для себе, заявляючи, що їй байдуже релігійні переконання її членів. А навіть, щоб зискати прихильників і виборців серед склерикалізованих мас, голосить вона часом, що тільки соціаліст може бути добрим католиком *). Мимоволі тиснуть ся на уста іронічні слова з анархістичної преси, що на те, щоб бути добрим соціальним демократом, вистане платити партійні вкладки і голосувати на партійного кандидата, а світогляд — се вже побічна справа. А занедбуючи культурну роботу, яка мала-б на меті індивідуальне визволене з-під авторитету церкви, не може мати соціальна демократія також сили до масової акції для виборення права на свободу думки, бо для такої акції потрібна опора в народніх масах, а вони такої опори не дадуть доти, доки культурна робота не визволить їх думки з неволі церковних догм.

Під впливом сих загально-державних відносин остає й українська суспільність в Галичині. Агресивність загально-австрійського клерикалізму додає сили й українському клерикалізмови, який в останніх роках набирає що-раз більше інтернаціонального характеру і що-раз смілійше виступає проти всяких проб прищипити західно-європейські поступові ідеї **) нашій суспільности, яка під впливом історичних традицій в значній частині і до нині зачисляє гр.-кат. церков до „національних святоців“. З другого-ж боку ідея вільної думки з усіми її консеквенціями пустила серед української суспільности, наслідком тих-же історичних традицій, тільки дуже слабе коріне. Те вільнодумство світської інтелігенції, особливо молодіжи, проти якого так виступають наші клерикальні круги, се радше модна фраза ніж глибоке переконане, — фраза, яка швидко йде в архів хвилимих поривів чи навіть гріхів молодости.

*) Див. видану польською соц.-дем. партією в Галичині брошуру: „Czy socjalista może być katolikiem?“

**) Про се див. мою статю „Теократичні змагання на нашім ґрунті“ в X книжці ЛНВ з 1909 р.

Стоїть тільки пригадати еволюцію молодіжи 1890-их років, часу, коли радикальний рух, в справах свободи думки сягав доволі глибоко, стараючи ся справді робити ту культурну роботу, яка конче потрібна для визволення думки. І який слід того часу на теперішності? Тодішня вільнодумна молодіж відзначаєть ся тепер повним індиферентизмом до справ вільної думки і єдиним реальним наслідком її „Sturm und Drangperiod-u“ остало те, що вона позбула ся національно-релігійного фанатизму старих народовдів, навчила ся толеранції, не ідентифікує бодай в теорії гр.-кат. релігії з українською національністю, не „елімінує з суспільности“ тих, що не вважають гр.-кат. церкви „національними святощами“. Добре й те... А і в самій радикальній партії справа вільної думки перейшла в одностороннє „антіпопівство“, на яке знаменитим антідотом все буде освічений, людяний, гуманний священник, коли тимчасом культурна робота занедбуєть ся. В теперішнім арсеналі радикальної агітації частійше знайдець ся „Йосифінський патент“, ніж „Рай і поступ“ Драгоманова...

А теперішня молодіж? Вона також зачисляєть ся до прихильників ідеї свободи думки, про що свідчить хоч-би факт, що на своїм останнім зїзді, який відбув ся в днях 12—14 липня 1909 р. у Львові, поставила вона на денний порядок реферат „Релігія і школа“ і ухвалила отсі резолюції:

I. Зїзд української молодіжи, з огляду на те, що релігія: 1) суперечить самим основам науки і через свій примітивний і антінауковий світогляд гальмує умовий розвій учеників, 2) шкодячи емансипації думки, забиваючи критицизм і наукове розумінє річий ео ірсо шкодить політичній і соціяльній емансипації, 3) своїми етичними теоріями лише скріплює існуючий соціяльний устрій; 4) через примусове навчанє веде лиш до деморалізації цілого шкільного життя; 5) надуживаєть ся клиром в політичних цілях, ворожих як свободі науки так і всякій иншій, — вважає потрібним усуненє науки релігії з усіх шкіль, низших, середних і висших і заміну сеї дисципліни порівнюючою історією релігій та розширенєм природних наук, головно космології.

II. Зїзд української молодіжи: 1) вважає конечним виділенє теології як псевдонауки з обсягу наук, подаваних в університетах взагалі і знесенє теологічного факультету як ненаукової інституції в усіх університетах в Австрії; 2) вважає вказаним, щоби вже при заснованю українського університету у Львові виділено з нього теологічний факультет, а замість того, щоби засновано в ньому 4 світські катедри, а саме філософії релігії, історії релігії, порівнюючої науки релігій, церковної історії; 3) сподіваєть ся, що постунова частина української парламентарної репрезентації прилучить ся до парламентарної акції в справі усуне-

ня теологічного факультету з усіх австрійських університетів і при нагоді парламентарного порішування справи українського університету у Львові поставити відповідні внесення в напрямі резолюцій зїзду.

Та прийняте отсих резолюцій не пішло гладко. Особливо проти двох останніх точок II резолюції піднесли ся протести з національних мотивів, а саме, що ті точки,—принципіально зайві, бо коли усунеть ся теологічний факультет з усіх університетів, то не буде його й на будучім українськїм університеті,—являють ся шкідливими для національної справи, бо відсунуть від неї національно свідомих студентів теології і часть духовенства.

Очевидно, стилізація сих резолюцій не без закидів. І коли-б другу резолюцію було зроблено органічним продовженем першої, домагане заснованя замість теологічного факультету 4-ох свідських катедр для студій над релігією поставлено загально, при першій точці тої резолюції, а що-до справи зреалізованя сього домаганя на будучім українськїм університеті вдоволено ся 3-ою точкою, то на мою думку резолюція може-б не дала причини до тих протестів, не тратячи нічого з своєї принципальности.

Бо розуміть ся само собою: коли дібємо ся здійсненя домаганя українського університету, то реалізація того домаганя стояти-ме в тіснім звязку з тогочасним станом університетів у цілій дсржаві. Коли до того часу теологічні факультети будуть виділені з університетів, то й українськїй університет буде без теологічного факультету; коли-ж ні, то домагати ся усуненя теологічного факультету спеціально з українського університету значило би проволікати справу заложеня університету.

Боятися треба тільки одного: щоб замість українського університету не заткали українськїм політикам рота тільки одним українськїм теологічним факультетом, вмовляючи в них, що ось, мовляв, маєте засновок самостійного університету. Згадую про се тому, бо підчас грудневої обструкції українських послів у парламенті розійшла ся була чутка про подібне „заспокоєне“ того українського домаганя, т. зн., через виділенє теологічного і евентуально також юридичного факультету. Супроти сього треба піднести з натиском, що в інтересі української науки, а також для заспокоєня практичних потреб суспільного життя українського народу, потрібний світський університет, огнище для української науки і школа для вихованя української світської інтелігенції, потрібної для націоналізації суспільного життя. Окремий теологічний факультет не є ще засновком університету, бо в такім разі мали-б ми вже такі „засновки“ в Станиславові і Перемишлі, де як відомо, існують дієцезальні теологічні факультети.

Та не тільки проти двох згадалих точок другої резолюції піднесено

протест на зїзді. Коли вірити поміщеній в „Руслані“ (ч. 154 з 1909 р.) „статї надїсланиї з кругів світської молодїжи“ п. н. „Вражїня із зїзду українсько-руської молодїжи“, — то приняте тих резолюцій наступило в великій мірі під натиском соц.-дем. і радикальної части молодїжи на загал зїзду. Розумієть ся, що тверджене сеї статї треба брати тільки з застереженнями. Та все таки се факт, що не вся молодїж, присутна на зїзді, годила ся з тими резолюціями. Тільки одного я не розумію: чому противники тих резолюцій і підчас дебати і підчас голосованя мовчали? Коли справді їх тероризували, то се спосіб, над яким треба глибоко жалїти, але ще більше жалїти треба, що люде не мали відваги, не вважаючи на терор, заявляти голосно те, що думають. Бо хто злякав ся терору товаришів, якого наслідок може бути що найбільше той, що назвуть чоловіка клерикалом, — то як в нього знайдеть ся сила встояти при своїм серед супротивних хвиль житя, де не раз треба на правду наражати свободу, щастє, а навіть жите?!

В свій час, в щоденній пресї, було-б цікаво розглянути докладнїйше ті напади, які посипали ся (головно в „Руслані“) на зїзд молодїжи за ті резолюції. Та тоді не було до сього нагоди, а тепер не варто відгребати все те з пилу забутя.

Згадаю тільки, що в тих нападах червоною ниткою тягло ся обурене на невдячність молодїжи, вихованої головно в бурсах, заложених жертвами священників, — неначе-б за хлїб, даний в молодости, можна було купити душу цілого житя. При тім нехай ті, що підносять такі закиди, не забувають, що лепта, дана ними на бурси, се тільки частина тої кєрваниці, яку робочі народні руки приносять їм. І коли-б так справді почислити ся, то питанє, хто ще був би довжником?!

Згадаю також про протест тодішнього редактора „Ниви“, о. Волянського, проти „тої зарази, яку до нас приносить т. зв. поступове українство з за кордону“ (одним з реферантів на зїзді про „релїгію і школу“ був Українець з Росїї), та про його заяву: „Лїпше жадного університету, лїпше жадної України, нїж мали-б вони бути такі, яких домагаєть ся зїзд академічної молодїжи“ („Руслан“, ч. 148 з 1909 р.). Сї заяви дають нам передсмак того, яка користь була би для української національної справи з українського гр.-кат. клерикалізму, коли-б він став справді силою в нашій суспільности.

Та сильні в полемічнім патосї, наші клерикальні круги показали ся за те далеко не такими в науковій дискусїї і проти тез, виставлених в резолюції зїзду, здобули ся вони тільки на марну брошуру о. Садовського, на стїльки марну, що навіть „Нива“ мусїла се признати.

Як бачимо, домаганя, висловлені в резолюціях зїзду молодїжи, йдуть дуже далеко; вони домагають ся повного визволеня школи з-під впливу церкви, здїйсненя новочасного ідеалу вільної школи.

Одначе я все таки сумніваю ся, чи се домагане вважати висловом глибокого переконання, злученого з серйозним наміром працювати для його здійсненя, чи тільки модною фразою — навіть у тих, що голосували за тими резолюціями зовсім добровільно.

Мені пригадуєть ся жіночий зїзд з початку 1904 р., на яким цвіт українського жіноцтва після реферату на тему „Соціалїзм і жіночий рух“ прийняв резолюцію, якою признає соціалїзм своєю ідеєю. А погляньте, де тепер ті „переконані соціалїстки“, що голосували за тою резолюцією? Соціально-демократична референтка поставила резолюцію, вони її прийняли тай на тім кінепъ. Міг би я також пригадати факт, як друга соціально-демократична референтка, що в своїм рефератї голосила ідеал свободної любови, швидко потім разом з своїм соціально-демократичним товаришем пішла схилити голову під церковне благословене на спільний житєвий шлях. Та досить тих пригадок, — наше жите аж занадто переповнене такими фактами, фактами, про які я згадую не тому, щоб обвиняти когось, а тому, щоб показати, як розходить ся теорія з дійсністю.

Ось так і з приводу резолюцій зїзду я не можу обігнати ся від вражіня, що се тільки теорія, від якої далеко до дійности. Соціально-демократичні референти поставили резолюції, які менше-більше відповідають соціально-демократичній програмі, і ті резолюції ухвалено. А що далі? Коли дійсність соціально-демократичної праці в сїм на прямі так дуже різнить ся від програми, то чого ждати від учасників зїзду, не звязаних ніякою організацією з обовязковою програмою?!

Коли-б референти зїзду думали не тільки про заманїфестованне теорії, але також про здійснене її, то вони повинні-б були сказати своїм товаришам, що працю для визволеня школи з-під впливу церкви треба зачати від свого власного визволеня, що для здобутя нових прав для вільної думки треба перше всього використати існуючі права, здобути їм повне признане в житю.

Як уже згадано, австрійські закони в принципі признають повну свободу віри і совісти, „свободу віри і безвіря“. Але до здійсненя сього принципу ще дуже далеко. Австрійський громадянин в теорії має право бути безконфесійним, не поносячи через те ніякої шкоди в своїх громадянських правах, але в дійности треба ще довгої боротьби щоб безконфесійність справді не була получена з обмеженем громадянських прав. Тільки одно подружне право числить ся з фактом признання свободи безконфесійности в державі і заводить для безконфесійних цивільне подруже, — поза тим безконфесійних громадян ждуть скрізь обмеженя їх громадянських прав. В школі, доступній для всіх віроісповідань, тільки безконфесійним дітям роблять ріжні трудности, примушуючи їх

учити ся чужої їм релігії. Хто скінчив 14 літ життя, має право змінити віроісповідане, але се право не існує прим. для ученика середньої школи, який хотів би об'явити себе безконфесійним, бо се певне потягло-б за собою виключене з школи, як не безпосередно, то під покришкою якоїсь іншої причини. До державної служби безконфесійних в практиці також не приймають, хоч по закону безконфесійність не є перешкодою для державної служби. І так скрізь, в кожній області. Навіть зненавиджене й упосліджене в суспільности жидівське віроісповідане тішить ся прихильністю і привілеями в порівнаню з безконфесійністю. Ліше яка-небудь релігія, — адже кожда з них надаєть ся до приборканя людської думки, — ніж безконфесійність, вислів визволеної думки! Така девіза державної практики в справах релігійних переконань громадян, не вважаючи на запоручену свободу віри і совісти.

А чому? Бо всякий закон, се лиш форма, якій тільки жите надає зміст. Коли-б безконфесійні громадяни були поважною силою в суспільности і державі, коли-б і суспільність і держава були примушені з їх голосом числити ся, тоді ніхто не смів би топтати їх громадянських прав. Тоді не силувало-б їх дітей вчити ся чужої їм релігії, тоді ніякий „Fremdenblatt“ не посмів би заявити, що в державнім законодавстві нема місця на безконфесійну школу, значить на школу для рівноправних безконфесійних громадян держави, супроти яких держава має ті самі обовязки, як і супроти громадян, що належать до якогось віросповідання,—тоді для безконфесійних громадян скрізь були би ті самі права, якими користують ся громадяни, приналежні до якогось віроісповідання.

І тому першим обовязком тих, що індивідуально визволили свою думку з кайдан церковних догм, поривати також юридичні звязки з церквою, обявляти себе публично вільними духами, бо инакше вони *de facto* скріпляють авторітет церкви. Церков не дуже дбає про внутрішню вартість своїх вірних, їй досить формальної приналежности, щоб мати правну підставу на упривілейоване становище в державі, — так як важність посольського мандату не залежить від того, чи голос віддано з переконання, чи за гроші. І хто без внутрішнього переконання остає в церковній приналежности, той неначе подавав би свій голос за вдержанем авторітету церкви в суспільности і державі. Не може вважати ся борцем за свободу думки той, хто своєю особою не зменшає числа церковного стада і не збільшає числа тих, що порвали з церквою всі звязки. Бо тільки тоді, коли держава бачити-ме, що число громадян, які не хочять мати нічого спільного з церквою, справді велике, що воно все зростає, перестане вона обмежувати їх в їх громадянських правах, почне шанувати закони, якими запоручено їм свободу і рівноправність.

Коли-б безконфесійні громадяни були справді поважною силою в суспільности і державі, то вже на основі теперішніх законів можна би чимало досягнути в напрямі розділу між церквою і державою, особливо на полі шкільництва, усуваючи для безконфесійних учеників обовязковість науки релігії і участи в богослуженнях.

Та власне сього ніхто не робить. Скільки в нас людей, що вважають себе борцями за свободу думки, що більше, є в нас навіть партії, що по своїй програмі являють ся так сказати, офіціалними представниками вільної думки, — але почисліть людей, які мали-б відвагу дати публично вислів своїм переконанням і раз на все порвали з церковною приналежністю! Бою ся, що пальців двох рук для всіх трьох народностей Галичини було-б — за багато. І справді соромно стає за трусість людського духа, коли доходить до того, що аж клерикальна „Основа“ потребує навчати вільнодумних провідників радикальної і соціально-демократичної партії, що консеквенція їх вільнодумних поглядів вимагає, щоб вони виступили з гр.-кат. церкви.

Очевидно, виступленє з церкви і культурна обота для індивідуального визволеня з-під авторитету церкви з метою, щоб виступленє з церкви ставало що-раз більш масовим явищем, одним словом, всесторонне використовуванє існуючих законів про „свободу віри і безвіря“, се тільки перший етап в боротьбі з клерикалізмом за свободу людської думки. Мета-ж сеї боротьби — в матеріяльній сфері відібране церкви тих засобів сили, які їй дає для вдержаня та укріпленя її авторитету теперішня держава, се-то розділ між церквою і державою, а в сфері духовій повне визволенє людської думки з-під панованя церковних догм.

Розумієть ся, розділ між церквою і державою, се питанє сили, яке можна здійснити тільки тоді, коли в суспільности виростє сила, здібна перевести те здійсненє. Але в основі сього питаня сили лежить ідея: визволити людськість з-під панованя церкви, яке вона виконує не своєю моральною силою, а силою державної власти, зумівши повернути собі її на услуги.

Отже не може тут бути мови про насильство над церквою, а тільки ходить о визволенє з-під насильства, якого допускаєть ся церков. Ніхто з прихильників свободи думки не думає заборонити церкві ширити свою науку, але нехай се буде проповідь, отже спосіб духового впливаня, а не примушванє піддавати ся свому авторитетови і заборонюванє підкопувати той авторитет — одно і друге при помочи державного законодавства, на сторожі якого стоїть державна сила.

Свобода думки зовсім не виключає свободи релігійних переконань, але нехай ті переконаня справді будуть свободні, значить набуті без

зверхнього примусу й укріплені в пробнім огні свобідної, ніякими матеріальними силами не обмежуваної боротьби ідей.

В сім власне лежить різниця між клерикалізмом і ідеалом вільної думки. Коли клерикалізм вимагає в усіх справах як індивідуального так і суспільного життя сліпого послуху для церковних догм, покликуючи ся на їх божеський авторитет і домагаючи ся для вдержання того послуху помочи державної влади, — то ідеал свободи думки полягає в тім, щоби в сфері духа не було ніякого примусу, щоб чоловік приймав за правду тільки те, що як правда обявило ся очам його духа, приймав свобідно, не лякаючи ся за те ні небесних ні земних кар.

Отсе ідеал, за якого здійснене бореть ся все те, що являєть ся представником культурного поступу в усіх частях світа, захоплених новочасною культурою. І зріст числа борців за здійснене сього ідеалу серед нашої суспільности буде рівночасно показчиком нашого культурного поступу, наближуваня нашого народу до культурного рівня новочасних культурних націй.

ОЛЬГА КОРИНЕЦЬ.

Образки.

К Р А С А.

У просторій, ясно освітленій і гарно прибраній гостинній кімнаті зібралось чимало гостей. Була тут молодіж і старші, поважні віком люди. Поділені на гуртки гості гуторили про різні квестиї. Найживіше йшла гутірка в гуртку, який зібравсь довкола молодої дівчини. Тут обговорювали мабуть найбільш інтересні питання; сріжі, молоді голоси раз-враз перебивали один одного. До сього гуртка стали підходити й інші гості і гурток більшав і більшав, аж вкінці усі гості стовпились довкола дівчини.

Сього-ж вечора чотирох з поміж гостей опинилось в саду гуляючи при світлі місяця. Присіли на лавці. Розміряно гляділи на місяшне сяєво, лиш в одного очі дивились рівнодушно перед себе, бо се був сліпець. Довго стояла мовчанка.

Шепотом мов у церкві відізавсь один: „Яка незвичайна душа у сеї дівчини: ніжна і zarazом гаряча. Як тонко почуває вона красу і як сильно обурюєть ся на усе гидке! Чи вважали ви, як прегарно говорила про поезію, як розуміє її глибини?“

„В неї всесторонне знанне штуки взагалі“ перебив йому гаряче другий. „Малярство розуміє не гірше від мене і я відчуваю, що в ній укритий великий малярський хист“.

„Так, так“ поспішивсь додати третій „се поважна людина з глибокою душею. Який в неї інтерес для усякої серйозної роботи. Перший раз в життю стрічаю се в молодій людині“.

„Та що ви, жартуєте, чи якось чудно помиляєтесь панове?“ озвав ся сліпець. „Яж сидів увесь вечір з вами біля дівчини і усе чув. Про поезію, малярство, археологію, розповідали дівчині ви самі, а вона говорила вам про се, на який фасон буде в неї пошита нова сукня, який капелюх вона замовила у модистки, та як негарно вбираєть ся її подруга“...

Ніхто не слухав сліпого. Бо і як же міг видавати суд про душу молодій дівчині чоловік, що будучи сліпим не міг бачити, що в неї було незвичайно гарне лице.

ЧОЛОВІК та ЖІНКА.

Дорога на гору була дуже тяжка і прикра. Що крок ноги оббивались об остре камінне, густі корчі клали ся впоперек дороги, їх терне кололо руки, зачіпало одержу.

Він ішов з сокирою в руках, ступаючи сміло і промощуючи з трудом дорогу. Вона зігнена під тягарем великого коша з харчем, слідкувала за ним. Помалу посувались наперед, не бачучи перед собою нічого крім гори і корчів, які спиняли їх ходу.

Та коли піднеслись висше, очам чоловіка розкрив ся нараз новий вид: широкий, просторий світ лежав перед ним, око свободно могло гуляти в просторі, груди ширшала віддихом. Він задержав ся; вона цікаво заглянула з поза його плечей.

В ту мить він обернув ся до неї заслонюючи собою вид і сказав: „Моя кохана жіночко, я побоююсь за твою слабу голову; тепер ми переходитимемо понад пропасть; коли глянеш у низ закрутить ся в тебе голова і могло би з тобою лучитись, сохрани Боже, яке нещастє. От я тобі завяжу хустинкою очі, ти будеш сильно мене держатись, а я вже тебе переведу у безпечне місце“. І не ждучи її призову виймив з кишені платок, завязав їй очі і взявши її за руку, повів. А вона ішла слухняно, опираючись з довірем на його рамени і думала про се, які страви приготувати чоловікови, коли вони вийдуть на гору.

Чим висше підіймали ся вверх, тим більше ширшав світ. Перед очами чоловіка розкривали ся дива. З мраки, яка лежала у його ніг, вставало і підіймалося у гору ціле море красок і лній, непроглядні простори маячили перед ним, розплаваючись в далечинь; все доси заховане вставало і потопаючи в промінні сонця пишало ся в чудовій, неземній красі. Щось, ніби відблиск безко-

нечности захоплювало душу, і наповнюючи захватом, опанювало. Чоловік почував себе орлом під небом. Віддихав глибоко аж до болю, упивавсь простором і волею. Здавалось йому, що з віддихом втягає всі ті чуда у своє нутро і почував, як в душі його встає нове, ширше життя. І хоч руки його кривавились від промошування тернистого шляху, то в душі у нього була така радість, такий надмір життя, що хочаби їх висказати, завівав з повної груди пісню, бо-ж словами не був в силі висказати того, що почував, а ще більш і не хотів, щоби жінка, почувши про ті дива, не схотіла на них глянуть. (Звісна річ, що жінки страх цікаві.) „А то глянувши, завернула би собі голову і не могла-б думати про харч та одіж для родини“ прийшло на гадку чоловікови, „а може-б навіть від того виду її і так невеличкий розум зовсім поспував ся. То-ж і для неї краще, що того всього не бачить“.

Вкінці опинились на верху. Тут стояла висока скеля, у нутрі порожня, немов нарочно приспособлена на людське житло. Чоловік завів туди жінку, зняв їй платок з очей і сказав: „Бач, який гарний і спокійненький куток знайшов для тебе. Тут ти зовсім безпечна і можеш жити спокійно, нічим не турбуючись. Лиш не виходи нікуди відси, бо довкола небезпека, то беріг стрімкий то звір дикий може лучитись. Твоє діло лиш дбати про варенє і шитє, а я тобі всього до життя постараюсь. Будеш у мене панувати“. Лишив її та пішов.

Коли вернув з верхів, несучи на рамени убиту звірину, вона сиділа у скелі, а на огні стояла зварена вже страва. Він всіхнув ся вдоволено, погладив її бідну дурненьку голову і сказав з признаннем: „Так то люблю. Ти в мене добра і мудра жінка“.

К А Р А.

Багато людей мали до нього жаль, жаль зовсім оправданий. Бо чи-ж не міг він бодай на день перед смертю повідомити своїх численних приятелів і приклонників, що тяжко хорий і думає переселитись на той світ. Вони-б були зійшлись в його кімнатці на четвертім поверсі, були-б пережили стільки зворушень, були-б свідками того, як світ тратить славного чоловіка, як велика душа покидає марне тіло. А кождий з приятелів міг-би був потім казати своїм знайомим, дітям, внукам: „Я був при смерті сього великого філософа. Він помер у мене на руках“. Тимчасом ніщо з того всього не вийшло. Він хорував мабуть довго, бо від місяців не показував ся в касині, куди перше що вечера заходив, та ніхто і не подумав, що то вже буде його кінець. Аж одного ранка ста-

ра наймичка, яка його обслуговувала, застала його на тапчані мертвим.

І се була дуже дурна історія, що ся баба замість повідомити про смерть його приятелів, розтрубила про усе по городу і приятелі дізнались від чужих людей, а ще як на біду поміщено історію смерти філософа в дневниках, в некрольогу. І як тут міг один або другий приятель сказати, що се якраз на його долю припала честь держати на руках конаючу славу? Дійсно се була річ дуже прикра, а усему був винен небіжчик.

Тому йдучи за похороном, приятелі гляділи з докором на домовину, що крила тіло філософа-дивака. Над могилою проголошувано багато шумних бесід, вичислювано прикмети і звеличувано заслуги покійника, який ціле своє життя присвятив праці для добра людства.

Вертаючи після похорону домів, говорив один приятель до другого: „Велика душа покинула нас (тут зітхнув глибоко); аж тепер можна се оцінити як слід з честий, які небіжчикови віддавано. В щоденнім життю не давала ся вона так відчути. Добрий був чоловік, але ніде правди діти, і дивак великий. От хоч-би і се: десь крив ся послідніми часами перед людьми і перед нами, що до його так прихильно відносили ся“. „То правда“ притакнув инший „ані звістки про себе не дав. І хоч мешкав там, де давнійше, то хто-ж міг знати, чи він за той довгий час десять разів не змінив мешканя?“ „Таки видко, що байдуже було йому про нас“ озвались голоси. „Такий не привяже людей до себе і тільки люде висші умом, які були в силі його розуміти, могли з ним так жити, як ми жили“. Глянули на себе з признаннем.

Душа філософа не чула земних голосів, які мов далекий го-мін до неї доходили. Уся заглибилася в болісній роботі: рвала одна по одній нитки, якими колись держала ся землі. Тихо, беззвучно тріскали ніжні нитки і обтікали струмочками крові. І тремтіла бідна душа від болю, рвучи безліч сердечних ниток. Аж освободилась; усе земне лишилось позад неї і вона відійшла.

Опинила ся сама одна в просторі. Поглянула на себе і не пізнала себе. Вже не була для себе світом, який їй вистарчав, коли в себе заглибилась, вона почула себе частиною незміреного. Усі земні чувства і бажаня, колишні мрії, усе те з порваними нитками лишилось на землі і коли давнійше вишній світ видавався їй малим, а світ в душі замкнений безмірно великим, так тепер видалась вона собі нескінчено малою в безконечнім про-

сторі. Глянула на себе критично і побачила себе мов у зеркалі. Усе пізнала, усе зрозуміла. І заплакала.

Довго дивились глибокомилосердні очі Великого Судії на душу філософа. „Ти багато перетерпів, сину мій“, казали ті очі „Ти сам себе осудив“, сказали уста, „та треба тобі ще терпіння, щоби зовсім очиститись. Послухай: Підеш і глянеш у душі братів твоїх, для яких ти усе життя працював; душі їх стануть для тебе на ту хвилю зовсім прозорі. А тут твоє земне серце, візьми його, щоб сила почувань тобі вернулась. Йди“. А душа в пориві вдячності припала до ніг Судії, кажучи: „Нічого красшого я за усе життя не бажав. Се ж щастє Господи, а не кара, дякую Тобі за се велике щастє“.

Мов напів розкриті мушлі лежали душі братів його перед ним. З тихим трепетом радості схилився він над першою з них, глянув у її нутро і задрожав. Його бідне земне серце защеміло від болю. Чим-раз повільніше переходив філософ від душі до душі, аж при останній упав знесилений.

Коли вернув перед Великого Судію, серце його було немов розкрита рана. Без слова положив Господь руку на ту рану, а з душі філософа вийшов тихий стон: „Візьми в мене серце, Господи... ох... відбери память“...

ЖИТТЄ.

Трох людей ішло шляхом. Перед ними лежала далека дорога: вони постановили глянути в лице Життю, щоби пізнати суть його істоти. Тому і йшли вони шляхом, який вів у місце пробування Життя. А що дорога була одноманітна і довга, уприємлювали її собі балаканкою.

„Під добрим знаком ми вийшли днесь в дорогу“ казав один з них, білявий в елегантному убранні — „бодай мені усе щасливо складалось: Коли виходив з хати не стрінув ані одного з моїх вірителів, за те побачив гарну дівчину, якій видко прицав до впадоби, бо дуже любо до мене осміхнулась. Маю надію, що мені в чімсь пощастить ся. От добре, що вибравсь з вами в дорогу, може якраз мені удасть ся проглянути наскрізь істоту Життя і я зможу вихіснувати се для моїх приємностей“.

„Добре тобі так говорити і надіяти ся“, відповів йому товариш, стрункий худощавий брунет, „ти певний доброї долі, бо тобі щастить ся на кожному кроці. Не так мені. Хочби і днесь. Рано, ледви відкрив очі, вже мусів лаятись з жінкою, бо збудила мене

цілої чверть години за скоро; чи ж не міг я за той час добре виспати ся перед далекою дорогою? Жінка не змовчала і счинила ся сварка. Потім виходячи вже лихий з хати, зачіпив я о гак і роздер собі убрание. Нова біда. Треба було вертати до хати, — що ніщо доброго не віщує — і аж переодягнувшись зійшов ся я з вами“.

На хвилю замовкли оба, ждучи на висказ свого товариша. Та він ішов мовчки, глядячи кудись у далечінь. „Скажи-но і ти нам, як щастилось тобі, коли виходив у дорогу“, спитав в його білявий, та не дістав одвіту. Тоді сіпнув мовчуна за рукав і повторив питання. Той глянув на нього мов не розуміючи питання і аж по хвили відповів: „Мені? Дуже добре. Виходячи стрінув прошака; йому дав клунок з харчем, яким обладували мене на дорогу, а йдучи дальше побачив похорон, пішов за ним і відвів на нову спокійну оселю людину, яка утомившись спочила“.

Оба товариші поглянули трохи здивовано на нього, та подумавши, що сонце трехи забагато припекло його голову, лишили його в спокою, розговорюючи дальше між собою.

Другого дня коло полудня стали наближатись до мети своєї подорожі.

У своїому царстві на незмірній рівній площі на престолі своїм сиділо Життя. Могутна стать його, здавало ся сягала головою хмар і робила вражінне величної скелі. У руках в його, на висоті людських очий, були дві маски: одна, що зображала лице веселе, сміюче, а друга з лицем, по якому котили ся сльози.

Побачивши вже здалеку ціль своєї дороги підбігли усі три подорожні. Два перші, білявий і брунет гляділи прямо перед себе, не підіймаючи голови у гору і отсе в очі першому з них попала поперед усього весела маска. Він став в неї вдивлятись, уважно с:удіюючи її вираз, щоби з нього розпізнати, що Життя криє у собі. І чим довше вдивляв ся, тим більш лице його веселійшало, аж вкінці він заливсь голосним сміхом. Дививсь у маску Життя і сміявсь дуже весело, щасливий тим що бачив.

Другий опинивсь перед сумною маскою. І він розглядав її уважно, заглядав у її очі, з яких лили ся сльози, дививсь на скривлені жальом уста; йому стало сумно і з очий поплили сльози. Він не відводив очий від сумного лиця і по хвили зайшов ся тихим плачем мов дитина.

Їх товариш не звертав на них уваги, він підвів голову в гору і глянув в лице самому Життю, якого тамті, один за своїм сміхом, другий за слізми не добачили. На обличчі Життя не було ні ра-

дості, ні болю, воно виявляло велику повагу, майже суворість, а в напів зачинених очах ясніло у його таємне світло. Очі ті при непорушності лиця і усеї стати відбивали життем, яке у них таїлось і потягами зір магнетною силою. Чоловік глянув у них — глянув — і на одну мить душа його сповнилась дивним, радісним але zarazом неспокійним почуттям чогось великого, таємного. Йому здалось у тій хвилині, що усі тайни буття розкривають ся перед ним і ось-ось вони стануть для нього ясні мов сонце на небі. Серце завмерло в радісним ожиданні... І нараз мусів спустити очі до долу.

Зітхнув глибоко мов той, що довго слухав з напруженем чудову музику...

Коли знову всі три вертали домів, казав білявий :

„Не жалую ані трохи, що відбув таку далеку дорогу, варто було. Тепер знаю, що криє у собі Житте: сміх та веселість. Дуже мені його обличчя припало до вподоби; дивиш ся на нього і хоч-не-хоч мусиш сміяти ся“.

„Що тобі у голову прийшло“, обурился брунет, „немов-то у Життя веселе обличчя. В мене-ж добрі очі і я їх ще нарештє добре розкрив, щоби докладно розслідити лице Життя і не добачив ні сліду усміху на ньому. Навпаки з очий його плили сльози, а уста зложились до плачу. І я знаю, що є Житте, пересвідчивсь добре: Воно смуток і плач і більш нічого, знаєш?“ Останні слова сказав дуже врочисто.

Та його товариш розсміявся: „От не плів би дурниць. Можна б погадати, що в тебе гарячка“. Довго вони перечились, чи Житте криє у собі радість чи біль, та не переконали один одного і залишили.

„Що ми бачили, то бачили“, порішив справу білявий, „а таки можемо почванитись, що глянули в лице Життю, але за чим ходив наш товариш, то я таки не знаю. Коли ми оглядали Житте, він задер голову в гору замість дивитись на те, що в нього було перед очима. Мені здаєть ся, що в нього не все в порядку“, додав шепотом і поглянув у сторону дивного товариша. Той ішов немов сонний і мовчав...

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

Слово на малодушних.

Серед того загального пригноблення, що запанувало тепер в Росії, і в звязку з ним, сильно підупало на духу і енергії українське суспільство в Росії. Люде ходять як не люде, а тіни перед дверима підземельного царства, чекаючи, що от-от їх „покличуть“. Що хвиля передають оден другому таємничі відомости про приготвлені на українство бичі і скорпіони. Там те закрили; там се „на волоску висить“; тут готують записку об упраздненні українських товариств; там уже вислали донесеніє про нову заборону української преси і відновленне указу 1876 року. І нашпиговані сими зловіщими „шептами“, далі пускають їх, сіючи зневіре й апатію. „Ах, тихо! не дражніть! ви знаєте!“... І під впливом сих „щирих осторог“ осідає й та невелика енергія, яка підняла ся була в тім пригніченім, атрофірованім довгою бездіяльністю українським суспільстві. Розпочата робота притихає, або ледви тягнеть ся, як через пень-колоду, серед сього зневіря та ріжних прикростей, зачіпок і переслідувань всякої низшої і вищої власти, офіціальних і офіціозних сфер. Товариства занепадають, видавництва замовкають і нидіють, книжкова продукція упадає. І не в одного малодуха вириваєть ся з сподів серця і утроби молитва в стилу блаженної памяти Теодосія Бродовича: „Господи, хоч би вже від разу прибили, як так мучити! вернули б нас в первобитное состояние, заборонили б — і кришка! був би чесний, мирний і безболізий кінець, святий і незазорний спокій, довгоденственне і мирне пребиваніє на українській печі!“

Становище сучасного українського „діяча“ в Росії дійсно в високій мірі трагікомічне. Відповідно оцінюючи обставини, відложив він на бік не тільки федерацію та автономію, а й взагалі всякі дальші пляни і бажання, посипав їх солею і попільом і всею душею віддав ся ділам самим малим, скромним, непідозрілим. Вияняє шкоду від самовільних переселень, користи від чорного пару, що найбільше — виступить в обороні української школи та української мови. Діла, здавало ся б, самі почтенні, теперішньому лихоліттю приличні, начальству не противні, Богови угодні. Ну і що ж ви собі думаєте? Не потрапить ніяк. То в нього „революційні брошури витрусять, які небудь в роді „Запорозьких воль-

ностей“, або иньшого непорозуміння. То під судзапроторять за передрук вірша, друкованого з дозволу ще самого покійного „главного управління“, за часів „Плевиних свобод“. То општрафують, або й до Іванової хати посадять за „невірне представлення сучасних обставин переселення“. Як не обертайся, як не остерігайся, все одно не встерешся. Як не за підбурювання против сучасного устрою, то за невірні слухи про діяльність генерала Думбадзе. Прямо розпука! І не дурно почне котрийсь молитись, щоб заборонили, од всякого діла ослобонили і назад на піч на спочивок пустили. Тим більше, що при тім і „вільна думка“ заворушить ся: „Заборонили б, і пішов би голос, звернули б на українську справу увагу, пішли б усі заступати ся за неї, замість того щоб укорочувати Українцям їх „сепаратистичних забаганок“; може б і виїхала так українська справа наверх“. Малорос — він же хитрий, се звісно. „Я“ — думає собі — „за скасуванням української преси буду собі на дозвіллі пампушки їсти, а тим часом гайдельберзькі, гетінгенські і фрайбурзькі професори за мною, як за Фінляндією, будуть меморандуми писать — що від заборони українського слова всьому хрещеному світу діеть ся конфуз, урон і убуток“

Тільки все отсе зовсім напрасно. Насамперед, ніхто молитви тих малодушних земляків не послухає і українського слова не заборонить. Пречудесно переконало ся начальство, що від українства ніякої шкоди нікому нема і не буде. Вже четвертий рік користуєть ся воно всіми можливими свободами, а Гадячане зовсім і не думають одділяти ся від Полтавської губернії, навпаки вповні вдоволені своїм становищем, і до такого блаженного стану дійшли, що навіть газет не читають. Ріжні землячки достаточо надували начальство страхами про гадяцький сепаратизм і більше вже їм кредиту нема. Прекрасно вже розуміють, що всякі заборони се тільки ріжним лїнивим і нерадивим Гадячанам на млин вода. Заборони їм—вони собі й будуть лежати черевом до гори та на „бісових кацапів“ верзти нісенитніці. Ні! Досить, попраликували, полежали на печі з ласки начальства—треба й честь знать. Не все воно буде виручать своїми заборонами. Діло, розумієть ся, легке і приємне язиком вертїти: ми б те і се, коли б не заборони. Ні, ти піди покажи і се і те. Покажи, який з тебе майстер. Пиши, друкуй, пускай в світ невзбранно. Розумієть ся, відсидїть за се треба, і заплатить штраф теж; від того воно й конституція, і свобода. Але що вільно, то вільно. Користуй ся і проявляй себе. Покривать вашу лїнь і неробство, та приємности ріжним Еренталям своїми заборонами ро-

бити більше не хочемо. Ви собі будете на печі благодушествовать та наливки з сулїйки до сулїйки переливать, а Еренталї будуть думати, що ви не знати як там на „режїм“ огірчуєтесь. Іди, розтолковуй йому, що се одна попечительність, а не режїм, і режїму нїякого нема. Ні, се дудки!“

Так що від начальства тут полекші нема чого сподівати ся. Се пункт перший.

Пункт другий. Всї отсі так звані бичі і скорпіони, заборони, висїдки і штрафи — все воно на користь. Се іменно так, і се треба твердо пам'ятати. Начальство — воно часом і саме не знає, що і для чого робить, але все що воно робить, виходить на добре. Само собою виходить. Німецька поговорка каже: „Кому Бог дає уряд (должность), дає й розум“. Так що як начальство й не знає, для чого воно так робить, то все таки виходить воно розумно. А може навіть і знає. Минї ще три роки тому оден военний прокурор казав, що наші теперішні міністри — чистої води конституціоналісти і ліберали. Та се й тепер істинно-руські говорять. Начальство виховує Росію в конституційнім дусї. Я се давно зрозумів. Під час першої думи скільки було сміху, як правительство виступило з законопроектом в справі оранжереї і пральні при дорпатській університеті. А я казав: начальство з понятїєм. Воно знає, з чого начать перші кроки законодатної роботи. Друга дума настала — їй уже серйознійше діло, законопроект в справі охорони риби. По педагогічному правилу: від лекшого до труднійшого; се я й в газетї писав свого часу. Треба знати, з чого починати. Як дітям — з початку дають грати ся колоровими кульками, далі цеголками, або що. А то від разу починають незнать з чого: одповідальности міністрів! одвічальности урядових осіб перед судом! Сократ коли ще казав, що стратегії можна так само вчити ся, ловлячи воші, як і уряджуючи битви між війсками. Се істинно. Тільки, що на вошах безпечнійше: кели через яку стратегічну помилку і загубиш віку котрій, то з сього державі і казнї ще не буде такої великої шкоди, як від утрати чоловіка. Так от і на пральні або оранжереї нехай вправляють ся в законодавчу діяльність; як що їй дадуть маху на якій небудь прачці, то се ще не велика біда. А то подумаеш, міністрів судить! І я й думаю: як би тоді, зложивши пиху з серця, зайняли ся б щиро оранжереями та пральнями, то велику б користь прийняли.

І тепер так само Українці.

Замість бідкати ся, повинні б розуміти, що начальство їх з поніманієм жучить. Потрусить, оштрафує, засадить, вишле. Лихого

з того нічого не буде, бо й начальство й кождий знає, що нічого серйозного нелегального за Українцями не знайдець ся, за щоб чоловіка погубити, — хіба тільки пожучити для розбудження енергії. Ну, помилкою про передвиженіє полкових кашеварів надрукував, або з „Малоросійскаго Пѣсенника“, вид. Морозова 1885 р. яку небудь віршу необережно перепечатав. Кожному ясно, що се не з злого умислу. От і потягають по судах і пустять, в гіршім разі посидить, або заплатить — іще десятинку наслідственного продасть. А користь йому велика. Українця щоб до конституційного життя приспособити—скільки з ним труду! Се ж матеріал зовсім сировий, як Адам первозданний. Який небудь Мілюков — той чоловік з поніманієм, він розуміє, що як він якого небудь міністра собачить, то не вилазить з границь „чемної подоби“, делікатним стилем кажучи; з „опозиції Його Величества“ не виходить. А український патріот думає, що аби Господь позволив на печи віку долежати, то задля сього йому треба небезпремінно з своїм околочним в найтіснійшим приятельстві жити і в гостинниці „Древняя Русь“ з ним пунш до сьомого поту роспивати. Инакшого правомірного істновання він собі давнійше і представити не міг. Щоб против начальства виступити і за українство потерпіти — про се ані мови. Бувало за що за що не терплять, але певне не за українство. І за народовольство їх засиляли, і хто зна що, але за українство мабуть і волос з голови не спав. Трус у українського патріота за давніх часів—бувало—се ж на ціле жите сором; в Старокиївськім участку в арешті два дні подержать, то й власна жінка відречеть ся і діти рідні повтікають. А тепер стрінуть ся де небудь, за ручку, „Як живете?“ „Та от по 129, а ви по котрій?“ „Та по 1036“. „Сідаєте?“ „Ні, оборонець привод до касації знаходить“. „А я сідаю, міні тепер дуже се наручно, хочу одну темку обробить уважнійше“. І так любенько і тихенько побалакають, як би про дачу на літо мова йшла.

І не тільки які небудь редактори! Подивиш ся, з сел кореспонденції селяне пишуть: „був у нас трус, витрусили книжку „Про старі часи на Україні“, піп проповідь на нас говорив, похваляв ся доносами своїми до тюрми призвести, пристав похваляеть ся на Сібіряку запроторити“. І т. д., без кінця. По простоті, навіть і безграмотно пишуть, а дух так і бе! Так і чуєш, як у тих людей душа відростає. Що от, мовляв, трусять їх, витрушують, начальство ними займаєть ся, ще вони щось значать і у Бога не послідні.

Ні, з таким начальством можна жить! Народ з поніманієм.

Ворушать, підіймають, не дають закиснути. Опозиційний дух розвивають; привчають стояти за своє, не оглядаючи ся на вирази лиця начальства, а навіть і потерпіти за українство. Се щоб так років справді з двадцять, як наш прем'єр у Бога просить, а навіть і з десяти нас так пошколили, вишколили б на таких конституціоналістів, що й Мілюков сховається. „Валяй, смали, користуй з свободи! Забороняють вам „Просвіту“, одкривайте кооператив! Не дозволять читати про українське письменство, читайте про аеропляни! Сконфіскують одну книжку, валіть другу! Відсидів по 129 статі, пиши під котрусь иньшу! Тільки не кисни, не гний, як колода! Людми будете, європейцями, дідько вас бери! Се ж не ті часи коли можна було вуса жувать та в стелю плювать цілий вік. Треба проявлять себе, а то кури вас заклюють!“ Без громадської самодіяльності начальство хоч би яке попечительне не постачить усього. І української національної культури не може сотворити без самодіяльності Українців. Що може, робить для розбудження енергії, опозиційного духу, сили сопроотивлення. Але розуміється, серед такої інертної маси не йде се легко, і приходиться ся уживати сильніших реактивів на розбудження в ній якоїсь активності.

Ні, з начальством не пропадеш! Я кажу — Господь нас не оставить; навіть, як що й не до ладу втнуть, то він направить. Тут не киснути, не мерехлюдію розводить, а жити треба. Жатва многа, ділателів мало. Ворушіть ся, люде добрі, проявляйте себе, користайте з свободи! Ходіть живіш, глядіть веселіш! Оправдуйте себе перед начальством! Проявляйте якусь самодіяльність, енергію. А то й справді курка вас забрикає.

Істинно!

З білоруських поетів.

ЮЗЯ ЩУПАК.

Бачив я пташку у клітці
З жалю крилечка ламала...
Бачив рибинку я в сітці
Як без водиці вмірала.
Бачив я брата в неволі —
Спутані руки і ноги..
Бідний, конав так поволі
Сонця не мав, ні дороги.
Бачив отсе я... і рвав ся
З дикою битись ордою...
Сили ж не стало — остав ся
Сам зі своєю сльозою.

КУРШУН.

Боже, Боже! Дай пам силу,
Дай снаги, дай розум нам!
Дай нам світ, науку милу,
Положи кінець сльозам!
Розжени туман неправди,
Що уїв ся в вічи злом,
Хай засвітить сонце правди
Над страшним моїм селом!
Пер. М. Шаповал.

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

Десятилітє українсько-руської Видавничої Спілки у Львові.

Перед кількома місяцями вийшла у Львові накладом Видавничої Спілки четверта з ряду книжка оповідань популярного галицького письменника Ст. Ковалева п. к. „Похресник і інші оповідання“. По виході повисилала дирекція рецензійні примірники до поодиноких українських часописий — як се звичайно водить ся — щоб вони повідомили про се своїх читачів та займили становище супроти нової літературної появи. Найшвидше зробила се черновецька „Буковина“ зазначаючи, що Вид. Спілка „по довшім сні“ випустила нову книжку і т. д. За „Буковиною“ повторив зараз сю нотатку львівський дневник, хорий хронічно на літературні сухоти і знаний з безнастанних передруків чужих статей, без яких мусів би — не вважаючи на свій невеличкий обем — виходити на половину білий; за ним пішла київська „Рада“ (а може се було навпаки, не буду сперечати ся). Так отже на пять українських дневників, із яких один (Народня Часопись) не слідить загалом за розвитком нашої літератури і за її появами на книгарськїм ринку, три, отже більшість, зазначили що Вид. Спілка доси спала і по довшім сні прокинула ся, щоби видавити з себе якийсь плід, якому вони навіть не хотїли приглянути ся, чи не поронений він зовсім або чи бодай не аномальний...

Сей факт спонукав мене безпосередно до написаня отсеї статї, бо що можуть знати звичайні люде про діяльність будь що будь не так дуже буденного товариства і як можуть слїдити за новими появами на нашій літературній ниві, коли за ними не слїдять журналісти, які люблять часто повторяти, що вони тримають руку на живчику нашого національного жия і які повинні були доглянути ще й інші книжки, видані чогож року Вид. Спілкою (В. Самійленко Україні друге виданне; Р. Єрінг Боротьба за право, переклад; Л. Оляр, Від монархії до республіки, переклад; І. Франко, Украдене щастє, друге виданне; він-же: Лис Микита, четверте виданне; він-же: Анна Русинка, королева Франції, переклад із французького; він-же: Фльорентийські ночи, переклад із Г. Гайного О. Кобилянської В неділю рано зіле копала; Й. Боер Сила віри, переклад; М. Вовчок Посмертні оповідання; Кнут Гамсун Пан). Коли ж сьому перешкодила якась vis maior, то вже сам факт правильного видаваня Літ. Наук. Вістника, про який вони також повинні знати, хто його видає тим більше, що се значить ся на кождїй книжцї і журнал

не належить до ефемеридів, які нині заблискують, а завтра пропадають — отже вже сей сам факт повинен їх був здержати від такого вислову, бо хто видає що місяця книжку обемом 12—15 аркушів друку, той чей не спить... А може ті панове журналісти, що писали сі слова, були тоді самі заспані?

Жарт на бік, але що в нашій періодичній пресі повний брак не лише так потрібної літературної критики, але навіть звичайних літературних інформацій, сього хіба ніхто не заперечить. Зі щоденної преси подає найбільше ще літературних рефератів київська „Рада“, але вона, з невідомих мені причин, обмежує ся головно на видання, друковані в Росії, а про галицькі лиш десь колись щось проскочить; систематичности і пляновости нема там ніякої. У нас іще гірше, бо наші часописи подають звичайно короткі нотатки про нові літературні твори лише тоді, коли мають когось безмірно (і звичайно безпідставно) вихвалити або виганьбити. Спокійних, об'єктивних критик треба в нас шукати зі свічкою, а інформаційних статей, що не вдаючись у глибоку філософію й критику, інформували би читача вірно про новий літературний твір, нема зовсім. Те саме що літератури, дотикає також нашої науки. Завдяки ріжним обставинам виходить у нас що року по кільканацять томів, нераз доволі обемистих, наукових праць із ріжних галузей знаня. Але чи здивав ся хто в нашій пресі — з виїмком нашого місячника, який правильно й постійно інформує своїх читачів про всі важніші літературні твори — не кажу з критиками, але бодай з рефератами (на що могло би стати кожду редакцію), які вказували би, яке значіне твору, що він приносить нового, бож кожда праця дає щось нового і т. д. Правда, спеціалісти знають про се, але хібаж інтелігентний загал такий інертний і байдужий, що його не цікавлять ні справи нашої науки, ні літератури? І хібаж наукове й літературне жите народу менше важне і менше вартне від політичного або економічного? А в такім разі якжеж можна національній програмовій пресі займатися політичним і економічним житем, а літературне й наукове поминати або ігнорувати, немов би воно не існувало?

Може хтось злобний сказати, що в нас таке нівд літератури й науки, що інформації про них поки що можна спокійно елімінувати з преси. На се скажу, що сей погляд був би лише злобний, але ні трошки не зближений до правди. Очевидно нема що з причини виходу кождої книжки бити на гвалт у дзвін, алеж ось хоч би Вид. Спілка повидавала цілий ряд творів авторів (В. Стефаніка — комплет, М. Коцюбинського — тоді також комплет, Ів. Франка, Марка Вовчка, Н. Нечуя-Левицького й ин.), яких не стидають ся перекладати далеко богатші літератури (взяти хочби чеську, польську, російську, німецьку) і писати про них

замітки, реферати, навіть статі, чомуж у нас має бути про них заклата мовчанка? Що сього не роблено з причин вродженої нам національної скромности, видно з того, що коли Вид. Спілка видавала переклади з Шекспіра, Байрона, Гайного, Золі, Мопасана, Толстого, Достоевского, Тургенєва, Чехова й ин., то наша преса мовчала про них також, хоч чужа преса говорила про переклади наших авторів на чужі мови; так само коли чужа преса може подавати численні прихильні відзиви про наші наукові видання -- правда, у спеціальних журналах, то й наша могла би подавати про них інформації, написані відповідно для своїх читачів. Чужа преса має постійні рубрики для політичних оглядів, економічних, спортових, музичних, театральних, літературних і ин., тому й наша не повинна їх ігнорувати і подавати в міру потреби чи раз на тиждень, чи на дві неділі, чи ще инакше. Се вийде їй лише на користь і збільшить число читачів, які тепер шукають заспокоєня деінде. Реформа нашої преси в сім напрямі безумовно конечна, коли вона має якісь аспірації на дальшу мету, а не думає перебалансовувати ся з дня на день.

А тепер перейду до самої річи.

В кінці жовтня 1898 р. святковано дуже урочисто у Львові столітні роковини відродженого нашого письменства. На великім комерсі, що входив також у програму святкування, виголошено багато бесід на різні теми, при чім проф. М. Грушевський підніс гадку, що найліпшим закінченням свята було би засноване літературно-видавничого товариства, яке мало би за задачу видавати постійно твори різних наших і чужих письменників і тим способом піддержувало би нашу літературну продукцію і літературний рух, який являєть ся вислідком уже столітнього обновленого життя. Сій гадці приплеснули присутні, заявили ся за заснованем нового товариства на торговельних, а не філантропійних основах і доволі значне число зголосило ся зараз у члени, одні складаючи задатки на уділи, а инші виплачуючи навіть повні уділи у проєктованій висоті. Незабаром вибрано комісію для вироблення статута, а швидко потім скликано збори членів-оснувателів, полагоджено перші формальности, обговорено статут і вислано його до львівського суду для зареєстровання. Суд приймив до відомости статут і висав нове товариство в торговельний реєстр на дни 7 лютого, 1899 року, і тоді розпочала ся його діяльність.

Статут товариства був уложений на взірєць статутів фінансових товариств, тому крім дирекції з п'ятох членів (до першої дирекції входили: В. Будзиновський, як начальний директор, М. Заячківський, др. В. Охримович, др. М. Шухевич і В. Гнатюк, як секретар) і крім контрольної комісії з трьох членів, була ще як вища інстанція надзираюча рада з дванацятьох членів (до неї входили: проф. М. Грушевський, як голова,

др. І. Франко, др. Л. Озаркевич, Т. Ревакович, Н. Кобринська й ин.) і як найвиспа інстанція — загальні збори. Швидко одначе показало ся з практики, що сей статут не надаєть ся для видавничого товариства, бо з причини загальної стилізації не можна було провести ніякої границі між діяльністю дирекції і надзираючої ради, через що знов виходили конфлікти між ними обома, а далі виявило ся, що надзираюча рада не має властиво що робити, бо всі справи залагоджувала дирекція і рада могла їх хіба приймати до відомости, не можучи з причини своєї численности збирати ся частійше на засідання. Супроти того постановлено зробити конець неясностям в відносинах між двома виборними властями одного товариства, змінити статут і знести зовсім надзираючу раду. Загальні збори ухвалили новий зреформований статут, а суд приймив його до відомости дня 18 марта, 1901 р. Так отже перший статут витрєвав ледви два роки. До нової дирекції вибрано з першої лише В. Гнатюка; начальним директором став проф. М. Грушевський, його заступником др. І. Франко.

Другий статут протяг довше своє жите, бо протрєвав аж три роки, але на дни 30 марта, 1904 р., уступив місця новому, третьому з ряду, який держить ся вже без змін до нині. Головною реформою в ньому було заведене між членами пропорціонального голосованя на загальних зборах. Хто складав більше число уділів у товаристві, мав право на більше число голосів (але не за кождий уділ голос), а кождий член з одним уділом мав один голос. Зміну сю заведено на те, щоб дати можливість більшого впливу заможнійшим людям на фінансову господарку товариства і тим способом приєднати йому приплив капіталів, конечних у видавничім товаристві при наших відносинах, де увязнений капітал мусять лежати довший час, бо кошти накладів видаваних книжок вертають ся дуже поволи і аж по довším протязі часу, а через те не можна шпарко обертати готівкою, як при инших фінансових підприємствах. На скільки оправдані були такі калькуляції, се показує табличка з числом членів і сумою уділів за десять літ діяльности товариства.

Т а б л и ч к а I.

Чис. член.	Висота уділів	Чис. член.	Висота уділів
1899 71	4.978.62 короп	1904 91	9.136.09 корок
1900 76	5.448.44 „	1905 92	10.759.17 „
1901 78	6.197.44 „	1906 90	11.849.14 „
1902 80	6.842.12 „	1907 92	14.074.14 „
1903 90	8.701.44 „	1908 92	23.207.06 „

Оттак представляєть ся жите товариства на зверха. Пригляньмо ся тепер його внутрішньому житю й діяльності.

Зараз перша дирекція ухвалила видавати дві серії книжок і ухвалу ввела в жите. В першій серії мала виходити що місяця одна книжка оригінальної або перекладної белетристики в обемі коло десять аркушів друку. Її назва була: „Белетристична Бібліотека“, але на книжках її не

зазначувано. В другій серії мали виходити популярно-наукові праці в обемі 3—10 аркушів друку, але неперіодично, лише в міру касових засобів, бо такі книжки розходять ся ще слабше, як белестрика, отже й довше треба чекати на зворот коштів накладу. Неустановлене періодичности в сій серії не вийшло одначе в хосен видавництва, бо за шість літ видано ледве 13 книжок, а з того 6 в однім році. Сю серію названо зразу „Національна Бібліотека“, а опісля „Наукова Бібліотека“; такий стан видавництва товариства тягнув ся два роки (до кінця 1900 р.).

Вже в першій році діяльности товариства показало ся одначе, що є доволі ріжних творів, з якими здало би ся познайомити нашу публіку, але яких не можна друкувати в попередних серіях за-для невеличкого їх обему; складати їх по кілька на одну книжку дирекція не вважала відповідним, бо тоді виходили би альманахи, на які серед нашої публіки нема зовсім покупу. Треба було придумати щось инше. Тоді підписаний, як секретар товариства, увійшов у переписку з де-якими людьми і при кінці 1900 р. удало ся йому від одного мецената роздобути капітал на засноване і видане протягом року нової серії, третьої з ряду, яка містила би невеличкі твори і виходила би два рази на місяць, приносячи на переміну раз белестричну, раз популярно-наукову книжечку. Формат визначено для нової серії піснапчатку, а наклад означено на 3.000 примірників, бо числено, що книжочки сеї серії будуть розходити ся сильнійше, як попередних. Так отже з початком 1901 р. появилася „Літературно-Наукова Бібліотека“.

По році виходу показало ся, що хоч нова серія розходить ся трохи більше від попередних, та все не настільки, щоби можна числити на скоре вичерпане накладів. Наслідком того знижено наклад на 1200 примірників, як у попередних серіях і підвисшено його на ново аж 1905 р., коли мелькнула була надія, що галицькі видання підуть свобідно до Росії і зможуть там розходити ся на рівні з місцевими українськими. Натурально, що ся надія завела, як багато инших.

При кінці 1904 р. зайшла нова зміна у виданнях товариства. На пропозицію проф. М. Грушевського постановлено з новим роком перші дві серії „Белестричну Бібліотеку“ і „Наукову Бібліотеку“ стягнути в одну, назвати її „Літературно-Наукова Бібліотека“, серія перша, і випускати в ній, як у малій серії, на переміну одну белестричну, а одну наукову, які повинні появляти ся раз на місяць, а щоби через те не обнизити обему, постановлено випускати більші книжки (після того по-видавано такі великі книжки, як: Хмари Ів. Левицького; Жерміналь, Е. Золі; Старинна історія східних народів, т. I, Ж. Масперо; Філософія культурної й соціальної історії XIX ст., М. Кареева; Історія західно-європейських літератур до кінця XVIII ст., П. Стороженка; Полі-

тична історія Палестини, Е. Шірера; Листи до Ів. Франка, М. Драгоманова й ин.). Малу серію постановлено назвати другою (зам. давньої третьої); крім того полішено назву „поза серіями“ для тих книжок, які чи то своїм форматом (прим. Акорди), чи то своїм змістом (прим. укр.-руський співаник з нотами О. Нижанковського), чи з інших причин не могли би входити до попередніх серій.

В 1905 р. зайшла у видавництвах товариства нова зміна, яка ви-тисла рішучий вплив на дальшу діяльність товариства. Ще з початком 1898 р. почало видавати Наук. Тов. ім. Шевченка по звиненю „Зорі“ новий місячник „Літературно-Науковий Вістник“, який оставав під редакцією окремого комітету, зложеного зразу з чотирьох, а опісля трьох членів. Начальним редактовом був др. Ів. Франко. Бажаючи бути живим і відкликати ся на різні події в нашім національнім житю, журнал не міг поминати біжучих справ, бодай важнійших, або промовчувати їх. Говорячи-ж про події, мусів дотикати й осіб, що були в них головними акторами. Дотикаючи осіб, не міг говорити про них суперлятивами, як то в нас були привикли діячі. Звідси почали ся претенсії до журналу, до комітету, що його редагував і перенесла ся на загальні збори Наук. Тов. ім. Шевченка, на яких вічно повторяли ся інтерпеляції і жалі, бо одному не сподобало ся, що *X* — *a* похвалено, але замало, він же заслужив на більше; другому не сподобало ся, що *У* — *a* зганено, бо людей треба притягати до спільної праці, а не відтручати їх; третьому не подобало ся, що якийсь політичний, суспільний або релігійний погляд якогось автора не згожував ся з його погляди: так у безконечність. Щоби зробити тому кінець і усунути з загальних зборів Наук. Тов. ім. Шевченка причини до безнастанних рекрімінацій, запропонував М. Гушевський, щоби видавнича спілка увійшла в порозумінне з Наук. Тов. ім. Шевченка і перебрала від нього видавництво Літ.-Наук. Вістника на свій рахунок. Заряди обох товариств прийшли швидко до згоди і Видавнича Спілка переймила журнал на себе вже від мая 1905 р. З технічних причин ведено вправді ще спільно рахунки до кінця року, бо годі було їх розділити між оба товариства, але журнал став уже власністю Видавничої Спілки, яка наслідком того зробила ся найповажнішим видавничим товариством по Наук. Тов. ім. Шевченка.

Перебране видавання журналу мусіло зробити пролом і зворот у дотеперешній діяльності Вид. Спілки. Видавати що місяця по одній книжці журналу, який до того не оплачував ся і приносив із кінцем року більший або менший дефіцит, а рівночасно задержати дотеперішнє темпо видань в обох серіях — значило заангажувати всі капітали товариства і вичерпати всі кредити протягом року, а потім хиба звинути весь інтерес. Супроти того показало ся само собою, що в серіях, не можна за-

держати періодичности та що треба видавати книжки лише в міру грошевих впливів. Ся потреба зросла ще більше, коли на пропозицію проф. М. Грушевського ухвалено перенести друк журналу, а в більшості і книжок, із початком 1907 р. до Києва. Вправді через се зросло число предплатників журналу і покупців книжок доволі значно, але зросли також значно видатки, які не дозволяють вернути до давньої періодичности серій тим більше, що об'єм Літ.-Наук. Вістника розширено від тоді значно; на якийсь час (майже рік, 1907/8) дирекція справді звела видавничу діяльність до дуже малих розмірів, поки нова ситуація вияснилася докладно. Додам ще, що з перенесенням публікацій товариства до Києва перестав існувати редакційний комітет Літ.-Наук. Вістника, а його редактором став проф. М. Грушевський.

Оттак представляє ся десятилітня діяльність Вид. Спілки в сухій, неприкрашеній формі. Дальший її розвій або застій залежить від двох причин: а) Від зросту членів товариства, яких не можна сказати, щоб було за багато, а які не лише збільшують і освіжують оборотовий капітал, але й причиняють ся до збільшення кредиту товариства. б) Від збуту видань товариства серед суспільности. Хочби товариство роздобуло й не знати який оборотовий капітал, а його видання — не вважаючи на високу їх літературу або наукову марку — будуть лежати по магазинах, то воно мусить „спати“ і на се не порадить ніяка дирекція, бо книжки друкують ся для людей, а не для щурів.

Перейду тепер до цифр, які доповнять огляд діяльности товариства, поданий словами. Цифри подаю по кінець 1908 р., бо в них замкнене власне його десятилітє.

Протягом десятих літ випустила Вид. Спілка в першій серії і по-за серіями 119 книжок у 116.700 примірників; у другій 101 книжочку (номерів більше) у 165.100 примірниках; Літ.-Наук. Вістника (в Австрії) 44 книжки у 47.000 примірників; разом видала 294 книжок і брошюр у 322.800 примірниках. Подрібнійше представляє ся сей рахунок так:

Т а б л и ч к а П.

В першій серії і по-за серіями:				В другій серії.			
надруковано.							
Низше 500 прим.	. 6 кн.	1.700 прим.		По 1200 прим.	. 68 к.	81.600 прим	
По 500 "	. 2 "	1.000 "		" 1500 "	. 4 "	6.000 "	
" 1000 "	. 14 "	14.000 "		" 2.000 "	. 9 "	18.000 "	
" 1200 "	. 65 "	78.000 "		" 2.500 "	. 1 "	2.500 "	
" 1500 "	. 28 "	42.000 "		" 3.000 "	. 19 "	57.000 "	
" 2000 "	. 2 "	4.000 "				100 "	162.100 "
" 3000 "	. 2 "	6.000 "					
		116 "	146.700 "				
Літ.-Наук. Вістник.							
За 1905 рік		8 книжок	8.000 примірників.				
" 1906—8 "		36 "	39.000 "				
		44 "	47.000 "				

Приходи і розходи товариства зростали за той час так, що протягом десятиліття подвоїли ся, як се показує подрібно третя табличка:

Табличка III.

	Приходи.	Розходи.	Оборот.	
1899	14 395.65	13.875.77	28 271.42	корон.
1900	16.047.46	15.749.61	31.797.07	"
1901	16.851 31	16.569.28	33.420 59	"
1902	21.215.58	20 446.80	41.662.38	"
1903	31.143.46	29.049 36	60.192.82	"
1904	29 001.06	28.998.71	57.999.77	"
1905	36.992.40	36.994 75	73.987.15	"
1906	36.510.23	36.510.23	73.020.46	"
1907	31.599.57	31.544.72	73.144.29	"
1908	32.745.61	32.590.57	65.336.18	"

Кошти накладу видань за десятилітє, але без Літ.Наук. Вістника виносили:

Табличка IV.

	Наклад.	Гонорар.	Разом.
1899	—	—	8.459.51
1900	—	—	6.555.04
1901	—	—	7.570.95
1903	—	—	19.589.80
1904	—	—	13.172.23
1905	—	—	13.123.43
1906	—	—	14.956.49
1907	—	—	4.519.87
1908	—	—	3.508.25

З книжок товариства (без Літ. Наук. Вістника) уторговано:

Табличка V.

Продано книжок на суму:

1899	3.916.62	кор.	1904	11.644.47	кор.
1900	5.366.08	"	1905	12.670.25	"
1901	8.858.22	"	1906	14.971.50	"
1902	6.408.12	"	1907	15.570.98	"
1903	11.177.23	"	1908	14.143.02	"

Очевидно, що всі отсі цифри не заімпонують ніякому чужинцеві, що звик бачити у своїх видавничих фірмах сотки тисячів або й міліони в обороті. Але в нас треба брати на увагу не лише маленьку територію, бо обмежену на Галичину й Буковину, не лише дрібне число інтелігенції і горендальний по просту процент анальфабетів, наслідком чого й покущів дуже небагато, але й інші ще, може спеціально галицькі обставини, серед яких приходиться ся вести таку справу. В нас же майже що року засновують ся якісь видавництва („бібліотеки“ з усякими епітетами), але як ненадійно зявляють ся, так іще швидше гинуть по опублікованю одної, двох, а найвисше кількох книжечок. Щось отже доводить їх до передчасної смерти. Колиж серед таких обставин Видавнича Спілка потрафила видержати десять літ (а незабаром уже й одинадцятий), то мабуть ні вона, ні ті люди, що її ведуть, не „спали“,

але закасували порядно рукави, придумуючи, звідки й як добути для неї фондів, що й як видавати, як видане збувати і т. д.

Що товариство старалося також про збут своїх книжок, а не лише про запаковане ними магазинів і вижидане, поки хто не зголосить ся по них добровільно, про се посвідчать ось які заходи дирекції.

Зараз на початку своєї діяльності, крім продажу у власнім льокалі, старалася дирекція розсилати видання в коміс книгарням. Одначе лише книгарня Наук. Тов. ім. Шевченка тримала їх постійно усе десятилітє та виплачувала за них рахунки, а пару літ із початку також Ставропігійська книгарня. Польські львівські книгарні не хотіли приймати книжок у коміс, а коли одна по знайомості з членом дирекції й узяла невеличкий вибір, то кинувши їх під лаву, передержала так близько два роки, по чім звернула обпорошені книжки з заміткою, що „nikt nie żadał“. І на сїм інтересі ще найліпше вийшла дирекція, бо повисилавши книжки по провінціяльних книгарнях, головно жидівських (було при тім щось дві-три польські), не дістала ні книжок, ні гроший за них. Ніякі упімненя не помагали, лишалися лише коштовні й ілюзоричні процеси, при яких шкірка не виплатила би ся за оправу. Сї отже проби ширеня книжки не дописали цілковито.

Для улекшеня набутя книжки завела також дирекція відразу, з початку розсилку книжок по виході впрот на деякі адреси знаних їй людей з тим, що належність можна сплачувати ратами. Де-хто позвертав перші книжки відразу, а де-хто просив висилати дальше, инші приймали все мовчанкою. Сих постійних відбирачів не було ніколи по-верх сотки; багато їх, правда, вирівнували правильно свої залежности, але полишалися й такі, які вправді книжки приймали, але не заплатили за них доси або зовсім нічого, або дуже мало. З ними остаєть ся отже товариству розправляти ся хіба судовою дорогою, бо морального примусу вони не признають. Сю розсилку знесено в 1906 р.

Силкувала ся також дирекція вже першого року зорганізувати на провінції хоч яку-таку кольпортаж, а що фахових кольпортерів не могла знайти, то ужила до того де яких студентів. Але на всій сій кольпортажі вийшла зле, бо студенти пороздавали книжки на кредит, гроший за них не постягали або зовсім, або лише незначний процент і треба було дальший інтерес покинути.

Гадка кольпортажі не виводила ся одначе далі і дуже часто повторювано їй на засіданях дирекції. Вишукано нарешті людей, які займали ся або кольпортажею польських та німецьких книжок, або зовсім инших товарів, а книжки товариства мали давати їм лише побічний дохід (кольпортер виключно з українських книжок не годен удержати ся, бо його заробіток не вистав би йому на жите) і роблено з ними умови

в різних відступах часу (усіх таких кольпортерів було 4). Половина з них одначе сама зрєкла ся кольпортажі задля малого розходу книжок, а половина уторгувавши по кільканацять корон, пропала на нинішний день.

Коли приступлено в 1901 р. до видаваня малої серії, заведено на неї постійну передплату в надії, що тим способом здобудеть ся більше покупців. Коли одначе число передплатників не дійшло півтора сотки, а потім іще зменшило ся, знесено передплату, як небажану.

Не забувала дирекція і про рекляму. Вона видрукувала артистичний анонс, що вказував загально на діяльність товариства, і постарала ся, щоб його порозвішувано на видних місцях по склепах „Народної Торговлі“ та по усяких залізничних двірцях, що коштувало значну суму, але наслідків не принесло, як опісля показало ся. Друковала також у пресі від часу до часу оголошеня про вихід нових книжок тай окремі катальожки, які старала ся як найбільше розширювати. Але й се не зробило такого впливу, як можна би надіяти ся.

В 1908 р. на пропозицію проф. М. Грушевського увійшла дирекція в нову комбінацію, яка буде мати рішучий вплив на дальшу діяльність товариства. Вона продала магазин своїх видань по ціні продукції книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, через що освободила свої капітали увязнені в накладах, які змогла пустити в дальший оборот, а книгарні дала можливість запасти ся більшим числом видань, які хоч поволи, але безперечно принесуть їй більші доходи, як коміси. Крім того увійшла дирекція на будучність у спілку з книгарнею о стілько, що обовязала ся друкувати все в порозуміню з книгарнею, за що книгарня обовязала ся закупувати для себе наклади по приступних цінах.

Се зараз дало можливість оживити видавничу діяльність Видавничої Спілки, і минулого року випустила вона 12 книжок, і стільки ж має в пляні сього року. Як дальше піде розвій товариства, се належить до будучности і я не хочу про те пророкувати. Можу лише сконстатувати, що доси не було в нас ґрунту на зорганізоване сильного видавничого товариства, а числене на російську Україну завело. Але tempora mutantur, тому й дирекція не тратить надії на красшу будучність.

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.**За ґратами.**

Вже дванадцята минає... Тихий гомін затихає,
 Натомилась, спочиває під сторожею тюрма,
 І ласкава ніч, як мати, усміхаєть ся кріз ґрати,
 Мов бажає вколисати... Забуття й тепер нема!
 Хоч до його серцем лину, я не ляжу, не спочину,
 Не позбудусь на хвилину дум розбуджених моїх.
 Чую ночі шарудінне, нерозгадане тремтінне,
 Невгомонне бурмотінне, крок невпинний вартових.
 Скільки справжніх мук таємних, і великих і нікчемних,
 Скільки тих надій даремних оповито забуттем!
 Спить і помста і прокляття, і байдужість і завзяття,
 Спить і правда, милі браття, сум за волею й життем.
 Вязнів нічка порівняла, пригорнула, вколисала,
 Наче діточок приспала... Гомін скрізь давно затих.
 Думи сплять... Мені здаєть ся, все забудеть ся минеть ся,—
 Так принадно сяйво леть ся на тюрму, на вартових!

* * *

Вечір тихесенько-тихо на землю спускаєть ся,
 Сірою млою покрила ся вся долина;
 Небо що хвилі темніє... Он зорі займають ся,
 В сутінях захід рожевий зника-порина.
 Тихше... Огні потухають. Турботами втомлене,
 Місто заснуло,—лиш де не де гомін стоїть...
 Любо не бачить, не чути, щоб серце надломлене
 Дійсність забуло, спочило від неї на мить.
 Темно і тихо... З далекого степу хвилинами
 Згуки невиразні линуць і мруць в долині.
 Перепел бе... Чіась пісня луна... Над долинами
 Стелеть ся дим... Косарі запалили огні.
 Темними купами ген над Кубанню шумливою
 Ледве малюють ся в сутінях скріз дерева,
 Хати-не хати... Садки-не садки... Пеленою звабливою,
 Чарами дивними нічка усе покрива!

Астрід.

Серед низьких будівель, що оточували старий королівський замок в Упсалі, піднімала ся Дівоча Вежа. Мов голубник вона стояла на стовпах; на неї підіймали ся по сходцях, крутих як драбинка-сїдало в курнику, і входили в двері, низенькі, узенькі мов щїлина. Всі стїни в середині вежі були вицвяховані рунами, що говорили про коханне і тугу чекання. В дощаній обшивці маленьких круглих віконць видно було протерті углублення — то були слїди ліктїв молодих дівчат, що спирали ся завжди на неї, коли дивили ся до долу, на замкове подвіре.

Одного разу під гостинним дахом давнього королівського замку гостював старий скальд Хялте; що дня ходив він у Дівочу Вежу до королівни Інґеґерд і розмовляв з нею про норвежського короля Оляфа Гаральдсона. І кожного разу, як приходив туди Хялте, сидїла там служниця Інґеґерди Астрід і так само радісно слухала розмов його як і королівна. Коли старий скальд оповідав, обидві дівчини слухали його з такою напруженою увагою, що не помічали навіть, як робота падала їм з рук і спочивала на їх колїнах. Той, хто бачив би їх сеї хвилини, не повірив би, що в Дівочій Вежі доводить ся до кінця яка-будь жіноча робота, а проте обидві дівчини пильно зберали всі слова Хялте, немов то були шовкові нитки і кожна з них ткала з сих ниток образ короля Оляфа. І мабуть ніхто не повірив би, що в голові кожної з них сей образ поволі перетворював ся в прекрасний малюнок.

Але се було так. І малюнок королівни був такий гарний, що кожного разу, як вона думкою бачила його перед собою, їй хотїло ся в побожнім захватї стати на колїна перед ним. Бо вона бачила на нїм короля Оляфа, що сидїв на високім тронї з короною на голові; бачила гаптовану золотом мантию, що спускала ся з його плеч і падала до долу. У нього не було в руках меча; замість нього тримав він святе письмо, і трон його стояв на плечах підбитого ним лютого Тролла. Біле як воск обличчє його облямовували довгі, ясні кучері, а очи сяли лагідністю і богобоязливістю. О! Іноді їй робило ся навіть лячно від тої надлюдської сили, що здавало ся виходила від сього блїдого і прекрасного обличчя. Вона відчувала і розумїла, що король Оляф був не тільки королем, але і святим і подібним до янголів.

Цїлком иншим був малюнок Астрїди. Білява служниця, що зазнала за свого життя і голод, і холод, і лихо, і злидні, вносила проте життє і веселість в Дівочу Вежу, виповняючи її від ранку до вечора смі-

хом і жартами. І король уявляв ся їй зовсім инакшим анїж королівні. Хоч як вона старала ся, нічого не могла з собою зробити і кожного разу, коли вона чула про короля, вона бачила перед собою молодого сина дроворуба, як він виходить що вечора з лісу з сокирою на плечі.

— „Я бачу тебе, о як добре бачу я тебе, — казала Астрід малюнку, що склав ся в її голові, немов той міг її почути, — „ти невисокий, але широкоплечий, жвавий, гнучкий; цілий божий день пробувши в лісовій мряці, ти наближуєш ся до своєї халупки, біжиш, підскакуєш і смієш ся. І тоді зуби твої блищать і волосє розвіваєть ся. Так, я добре бачу тебе — у тебе рум'яні щоки і ціла сітка ластовиння навколо носа. Очи в тебе блакитні, вони темнішають і стають хмурими там, в глибини темного лісу; але як тільки ти бачиш перед собою рівнину і свою халупку, вони сяють і стають лагідними. І ледве ти бачиш дах своєї халупки, ти махаєш шапкою і витаєш її, і тоді бачу я твоє чоло: хіба таке чоло не могло би бути і в короля? Чому таке високе та широке чоло не могло би носити корону і шолом?

Та хоч як відмінні були їх малюнки — одно було без сумніву, що так міцно й глибоко, як любила королівна свій святий образ — любила і бідна служниця сміливого, веселого молодого парубка, якого вона бачила що вечора, як він виходив з лісу.

Колиб скальд Хялте міг бачити обидва малюнки, він з чистим сумлінням похвалив би і той і другий; він сказав би, що обидва вони подібні до короля, бо дякуючи щасливій зірці король Оляф був одночасово вродливим, мужним юнаком і святим воїном.

Старий Хялте любив короля Оляфа і хоч він мандрував повсюду, і ходив від одного королівського двору до другого, і бачив на своїм віку багато людей, та ніде не знаходив подібного до нього.

— Де знайду я такого, який примусив би мене забути Оляфа Гаральдсона? — питав він звичайно; — де зустріну я більш достойну людину?

Скальд Хялте був суворий старий з похмурим лицем. Не вважаючи на його похилий вік, волосє його було все чорне як угілля, обличчє смагляве, а очи зіркі і гострі. І спів його відповідав вповні його вигляду. Уста його вміли славити тільки бойові подвиги; він складав бойові пісні про героїв і серце Хялте було подібне до пустинної лісової гушавини, що розстелюєть ся перед оселею дроворуба; воно подібне було до каменистого горбочка, на яким ніщо не хоче рости опріч негустої плямистої козячої бороди і жорсткої гірної трави.

Та ось прийшов раз Хялте до королівського двору в Упсалі і побачив королівну Інґегерд. І він зараз же зрозумів, що вона була великодушнійша і благороднійша за всіх жінок, яких він досі зустрічав. І справ-

ді, чи не була королівна остільки прекрасніша і краща за всіх інших жінок, оскільки й король був прекрасніший за всіх муштин.

І у Хялте нагло зародила ся думка попробувати посіяти любов в серцях шведської королівни і норвежського короля. Він считав себе, чому б їй, що стоїть вище від усіх жінок, не полюбити короля Оляфа, достойнішого між всіма муштинами?

Скоро тільки ся думка закоренила ся в мозку Хялте, він перестав складати суворі героїчні пісні, відмовив ся від слави і пошани, які йому віддавали суворі воєнки при королівським дворі, для того, щоб проводити довгі години з жінками в Дівочій Вежі. Ледви чи хто повірив би, що Хялте міг знаходити і вимовляти такі ніжні і м'які слова, яких він уживав кажучи про короля Оляфа. Ні, рішучо ніхто не подумав би, що се той самий скальд Хялте. Від того часу, як зародила ся у нього ся думка про подруже, він немов би переродив ся, і ся прекрасна думка розростаючи ся в душі Хялте здавала ся чудовою запашною з ніжними пелюстками рожею, що несподівано вироста на каменистім горбочку.

Одного разу Хялте сидів знов у королівни в Дівочій Вежі. Всі дівчата, що мешкали в ній, десь порозходили ся; лишались тільки королівна та білява Астрід. Старому скальдови здавало ся, що він уже досить говорив про короля; він бо вже ж переказав все гарне, що знав про нього, — та деж наслідки його праці? Що думає за короля Інґегерд? І Хялте почав ставити пастку королівні, щоб дізнати ся її думок про короля Оляфа.

— Я довідаю ся про се з одного її погляду або з того, як вона почервоніє, — думав він.

Але королівна була вельможного походження і вміла ховати свої думки та почуття; вона не червоніла і не всміхала ся, в очах її не зявляло ся зрадливого блиску; вона не дала старому скальдови навіть зрозуміти, що вона думає про короля.

І дивлячи ся на її чисте, прекрасне та горде обличчя, йому стало соромно самого себе:

— Вона дуже благородна, — подумав він, — щоб хитрувати з нею; з нею можна тільки отверто та чесно стати до бою.

І Хялте запитав її просто:

— Королівсько дочко, що скажеш ти, коли Оляф Гаральдсон зашле сватів до твого батька?

Лице молоді королівни засяло, як сяють обличчя людей, що вилізли на гору і раптом побачили море перед собою. Просто, не ухиляючись, вона зараз же відповіла:

— Як він такий король і такий християнин, як кажеш ти, Хялте, то се буде найбільшим щастем для мене.

Та ледве вона вимовила сі слова, як блеск погас в її очах. Здавало ся, ніби туманна завіса стала між нею і тим далеким, прекрасним образом.

— Ах, Хялте — загомніла вона, — ти забуваєш тут одно: король Оляф наш ворог. Ми чекаємо від нього війни, а не послів миру.

— Нехай тебе се не печалить, — відповів Хялте, — як тільки ти сього бажаєш, то все буде так, як ти бажаєш. Я добре знаю наміри короля Оляфа що до сього.

І скальд кажучи про се з радости сміяв ся, але королівна все сумнівала ся.

— Ні, — казала вона, — се залежить не від мене і не від короля Оляфа, а виключно тільки від мого батька Олофа Шоскеніґа. А ти ж знаєш, що він ненавидить Оляфа Гаральдсона і не дозволяє нікому згадувати про нього. Ніколи не буде його згоди на те, щоби я пішла за ворогом його в його країну. Ніколи не віддасть він дочки своєї Оляфови Гаральдсонови.

По сій мові королівна відкинула всю свою гордість та стриманість і почала плакати ся перед старим скальдом.

— Ну, що з того, що я тепер знаю короля Оляфа, — сказала вона, — що я бачу його що ночі у ві сні і цілими днями тужу за ним. Чи не краще б було, щоб я нічого не знала про нього? Чи не краще булоб, щоб ти ніколи не приходив сюди і не говорив нічого про нього зо мною?

І очи королівни сповнили ся слізми. Бачучи сі слёзи старий скальд схопив ся з місця і схвильований підняв руки.

— Така воля Божа, — скрикнув він, — ви сотворені один для другого. Ворожнеча повинна замінити свій червоний плащ на білу одіж мира, щоб увесь світ радів дивлячись на ваше щастє.

Почувши сі слова королівна, що попереду при імени Господа схилила голову, тепер гордо підняла її і засяла від надій, які знову прокинули ся в її серці.

Коли Хялте вийшов крізь низенькі двері Дівочої Вежі і пішов вузькими крутими східцями без балясок, Астрід пішла за ним.

О, Хялте, — закричала вона — чому не питаєш ти мене, що я відповім Оляфови Гаральдсонови, як він посватає мене?

Се було в перший раз, що Астрід заговорила з скальдом.

Старий кинув тільки бистрим оком на служницю; гарне золоте волосє свобідно кучерявило ся по її плечах; вона носила найширші обручки, найтяжчі підвіски і убраннє у неї було опоясанє шовковим шнуром, а ліф так унизаний перлами, що подібний був до жорсткого панперу. Він не відповів їй ані слова і пішов далі.

— Чому запитуєш ти тільки королівну Інґеґерд? — казала далі Астрід, — чому не мене? Хиба ти не знаєш, що я теж дочка шведського короля?

Не маючи відповіді, вона знов спитала:

— Хиба ти не знаєш, що мати моя, хоч і родила ся невільницею, була першою коханою короля? Хиба ти не знаєш, що поки вона була жива, ніхто не наважував ся навіть згадати про її походження?

О, Хялте! хиба ти не знаєш, що аж тоді, коли вона вмерла і король взяв нову королеву, всі пригадали, що мати моя була невільницею? Аж тоді, коли зявила ся моя мачуха, король став думати, що я низького походження. І хиба я не королівська дочка, хоч мій батько і вважає мене такого низького роду, що послав мене в дівочу до челяди? Хиба я не королівська дочка, хоч моя мачуха одягала мене в шмате, тоді, як моя сестра ходила в золотих убраннях? Хиба я не королівська дочка, хоч мачуха примушувала мене пасти качок і гусей і хоч мене не раз карали тим самим бичем, яким карають челядь? І як я королівська дочка, чому не питаєш ти мене, чи хочу я піти за Оляфа Гаральдсона? Дивись, у мене золотисте кучеряве волосє, мов пух легке і ніжне воно. Подивись, у мене гарні очі, цвітуче обличчє. Чому король не забажав би взяти мене?

Вона йшла за Хялте через усе подвіре до самого королівського замку. Та старий скальд так мало звертав уваги на її нарікання, як той воєк в панцирі на камінці, що кидає в нього дитина. Він слухав золотоволосу дівчину, як слухав би сороку, що сокотала на верховітї дерева.

Та не треба думати, що Хялте обмежив ся тим, що здобув серце Інґеґерди для свого улюбленого короля. Ні, слідуєчого-ж дня старий Ісландець зібрав всю свою відвагу і заговорив з королем Олофом Шоскенігом про Оляфа Гаральдсона. Та король перервав його і звелїв замовкнути, ледве скальд вимовив імя його ворога. Хялте тепер тільки зрозумів, оскільки мала рацію королівна: ніколи йому не доводило ся зустрічати більшої ненависти.

Але сей шлюб повинен відбутися, — повторяв старий, — така воля Божа.

І швидко стало здавати ся, що Хялте мав рацію. Кілька день згодом прибув до шведського короля посол від норвежського короля Оляфа в справі миру. І старий скальд відшукав сього посла і сказав йому, що ніщо не могло-б більше зміцнити мир між обома країнами, як шлюб королівни Інґеґерди з Оляфом Гаральдсоном.

Посол, хоч і сумнівав ся, щоб старий міг здобути серце благород-

ної королівни для зовсім незнайомої їй людини, але знайшов думку його гідною уваги і обіцяв Хялте внести сю шлюбну пропозицію на розгляд шведському королеви на великій народній раді, яка повинна була швидко зібратися в Упсалі.

Зараз по тім скальд покинув Упсалу та пішов мандрувати від одного королівського двору до другого, сходяв в глук рівнин, продирався в гущавину лісів і доходив до берега моря.

І не було такої людини, зустрівши яку Хялте не заговорив-би про Оляфа Гаральдсона й королівну Інґегерд.

Чи ти чув коли про більш достойного мушину і більш благородну жінку? — питав він, — і не має сумніву, що се Божа воля, щоб їх долі зеднались.

Хялте відвідав всіх старих вікінгів, що зимували на березі морської затоки і які колись викрадали жінок зо всіх пристаней. Він говорив їм про шлюб короля і королівни доти, доки ті не схоплювалися з місця і поклавши руку на держально меча присягалися допомогти королівні здобути щасте, призначене їй Богом.

Хялте побував у багатих і значних селян-власників, що ніколи не зважали на нарікання та прохання своїх дочок і віддавали їх заміж так, як того вимагала честь їх роду і добрий розум. І він так розумно говорив з ними про мир з Норвегією і про шлюб, що вони присягалися швидко відібрати королеви його королівство аніж допустити, щоб такий щасливий шлюб не стався.

А молодим дівчатам старий скальд так хвалив Оляфа Гаральдсона, що вони дали зарік не виявляти прихильности тому юнакови, який не підтримає на раді норвежського посла і не допоможе здобути згоду короля на сей шлюб.

І Хялте ходив так по всіх усюдах і говорив про сей союз, поки не настав день зимової народньої ради і не почав зїзджатися народ занесеними снігом шляхами до горба, на яким відбувалася рада. І коли вона розпочалася, народ з таким запалом почав обговорювати сю справу, що здавалось, наче-б то зірки повинні померкнути, як-би шлюб не відбувся.

І хоч король двічі суворо вимовив „ні“ і на питання про мир і на питання про шлюб, — нічого не помогло. Не помогло і те, що король і чути не хотів імення Оляфа Гаральдсона.

— Ми не хочемо більше війни з Норвегією, — кричав народ, — і хочемо, щоб сі двоє, яких всі признають вищими від решти людей, зедналися!

І що міг зробити старий шведський король, коли народ вибухнув проти нього погрозами, лайками і грізно брязкотів зброєю?

Що міг він зробити бачучи перед собою тільки вийняті мечі і скажено шалених людей?

Та що лишалося йому робити, як що він хотів зберегти корону і життя? Що лишалося йому, як не присягнути ся, що він пошле літом королівну в Кунґахелю до короля Оляфа Гаральдсона.

І ось так весь народ немов би викликав любов Інґегерди до норвежського короля і покровительствував їй. Але ніхто не пробував допомогти Астріди здобути щастя. Не знайшлося ні одної людини, яка б спитала ся, кого вона любить. Вона жила далі мов дочка бідної вдови рибалки в недостатках і злиднях і все була весела і повна надій, бо душа її була немов глибоке море і в ній було і соняшне світло, і повітря, і прибій хвиль, і бризки піни.

II.

В багатім місті Кунґахелі, майже на самій границі його, стояв обширий та давній королівський замок, окружений високим торф'яним валом. Немов вартові стояли біля брами величезні кам'яні пам'ятники, а посеред двору ріс величній дуб, що тіню своєю покривав увесь королівський двір. Вся просторінь в середині високого валу була занята низькими й довгими будівлями; вони були такі старі, що між дахових балок ріс мох, а стінні балки здавали ся сріблясто-синіми від часу. Торф'яний дах зеленів і цвів, заяча капуста росла там так густо, немов луска на рибі, і тільки місцями з великим трудом пробивали ся між нею тонкі стеблини тирси.

На початку літа до Кунґахелі приїхав Оляф Гаральдсон і почав зберати і готувати в своїм великім королівськім замку все, що було потрібне для весілля. Протягом кількох тижнів Довгою улицею без перерви тягли ся валки возів: селяне везли на своїх маленьких конячках масло в діжках, сир в мішках, хміль і сіль, ріпу та муку.

Коли всі запаси були привезені, тоді почав ся і тягнув ся кілька тижнів зїзд гостей: Довгою улицею на багато вбраних конях їхали високі, струнки мушени і жінки з цілим почотом джурів, челяди та васалів. За ними тягли ся юрби штукарів, співак, і оповідачів переказів. Купці прибули з далекої Венди та Гардарики; вони хотіли спокусити короля своїм крамом та намовити його купити подарунків для молоді.

А потім стали чекати корабля, на яким повинна була приплити королівна і її почот, але він не з'являв ся. Що день всі чекали, що молода причалить до королівської пристани і в супроводі дударів, барабанщиків, молодих веселих джурів та поважних священників рушить до королівського двору. Та все даремно: молода і її почот не з'являлись. І очі всіх звернулись до короля Оляфа, всі хотіли бачити, чи непокоїть його довга відсутність молоді. Але він видавав ся зовсім спокійним.

— Як що Бог хоче, щоб ся прекрасна жінчина належала мені, — казав він, — то вона приїде.

І король ждав доти, доки покосили траву по лугах і на полі в житті зацвіли васильки. Король ще ждав молоду і тоді, коли лен побрали і хміль пожовтів. Він все ще ждав її, коли поміж каміннем почорніла ожина і ягоди шепшини почервоніли на її голих позбавлених листя галузках.

Все літо перебув Хялте в Кунґахелі і все чекав весіля. Ніхто не чекав королівни так нетерпляче, як він. Безперечно він чекав її з більшим хвилюванням та тривогою аніж король Оляф. І тепер товариство суворих воєнків було так само не до мислі старому скальдови.

На долині коло річки був міст, куди приходили жінки Кунґахелі прощати ся з чоловіками та синами, коли ті рупали в далеку плавбу. Сюди-ж приходили вони ціле літо, щоб подивити ся, чи не видно де вітрила, а також щоб порозмовляти та поплакати про відсутніх. І на сей міст приходив тепер що дня Хялте. Йому до вподоби припало гаяти час серед тужливих та нудьгуючих від сподівання.

Без сумніву ані одна жінка, що коли небудь сиділа на мості Сліз, не дивила ся в далечінь вниз за водою з таким страхом в погляді, як се робив Хялте; і ніхто не встромляв таких томливих від сподівання поглядів на кожне вітрило, що плило по воді. Иноді Хялте крадькома йшов до собору Богородиці, — він ніколи не молив ся за для себе, нічого не прохав собі, він тільки входив до нього, щоби нагадати святим про сей шлюб, який повинен був відбутися, якого Сам Господь хотів.

Але більш за все любив говорити Хялте з самим Оляфом Гаральдсоном. Се для нього була справжня радість сидіти перед ним і переказувати йому кожне слово королівни, малювати кожну рису її облича.

— Королю, — казав він йому, — благай Бога, щоб вона приїхала до тебе. Що дня бачу я, як ти йдеш полювати на старе язичество, що наче пугач заховало ся по лісах та прірвах. Але твому соколови, королю, ніколи не пощастить подолати пугача, — тільки сама голубка може се зробити, так, сама голубка.

І скальд питав короля, що тож правда, що він хоче перемогти всіх своїх супротивників і хіба він не хоче бути одним володарем над всею країною. Але сього йому ніколи не пощастить, поки йому не належатиме корона, яку вибрав йому Хялте, — корона, що сяє таким блиском величності та благородства, що всі люди коритимуть ся тому, кому вона належатиме. І нарешті старий скальд спитав короля: невже той не хоче перемогти самого себе, стати володарем власної волі? Але йому ніколи не пощастить побідити самого себе і приборкати своє влас-

не серце і волю, як що не матиме того щита, якого Хялте бачив у Дівочій Вежі в Упсалі. То був щит, від якого виходило промінне небесної чистоти. То був щит, який охороняє від всіх підступів світу і від всіх гріхів тіла.

Але осінь прийшла, а королівни усе не було. Один по другім покидали Кунґахелю хоробрі воїни, що приїхали на весіле. Останнім покинув королівський двір старий скальд. З тяжким серцем звелів він поставити вітрила на своїм човні і рушив в далеку дорогу. Він повинен був вернути ся на Різдво додому в далеку Ісландію.

Ледве доплив Хялте шхер, що лежать позаду гирла ріки Нордрельф, як уздрів легкий, стрункий корабель, що плыв йому назустріч. Зараз велів він своїм гребцям зупинити ся. З першого погляду пізнав він сей корабель в виді дракона: то був корабель королівни Інґегерди.

Ані хвилі не роздумуючи, звелів Хялте своїм людям грести до корабля королівни. Кинув своє місце коло керми і став на переді коло кили з сяючим від радості лицем.

— Я радий того, — сказав він, — що ще раз побачу сю гарну дівчину, радий і того, що її прекрасне обличчя буде останнім людським лицем, з яким я зустрінусь перед моїм відїздом до Ісландії.

На старім обличчі Хялте ледве чи зоставалася хоч одна нерозгладжена зморшка, коли він підняв ся на корабель королівни. Він так приятельськи привитав ся з здоровими парубками, що гребли, наче-б то були його приятелі, і подарував золотий перстень молодій дівчині, яка з несміливою пошаною привела його до жіночого намету, що стояв на ахтерштевені корабля. Рука Хялте тремтіла, коли він підняв завісу, що закривала вхід до намету. Ся хвилина здавала ся йому найкращою в його житті.

— Ніколи ще я не бив ся за більш високе та велике діло, — сказав він собі. — Ані до якої мети не поривав ся так страстно, як до завязання сього подружа.

Але ледве Хялте увійшов до намету, як переляканий відступив назад. На обличчі його відбило ся велике здивованне та замішанне. Він побачив в наметі високу гарну жінку, вона пішла йому на зустріч, простягаючи руку, але то була не Інґегерд. Очи скальда проникливо оглянули весь намет, даремно шукаючи королівни. Правда, він бачив, що жінка, яка стоїть перед ним, — королівська дочка. Тільки королівська дочка могла так гордо дивити ся на нього і так величньо привитати його. На ній були королівські одежі, та золотий обруч прикрашав чоло її. Але чому в наметі не було Інґегерди? — Хялте почав суворо допитувати невідому.

— Хто ти? — запитав він.

— Хйба ти мене не знаеш, Хялте? Я королівська дочка, з якою ти так часто говорив про Оляфа Гаральдсона.

— З одною тільки королівською дочкою говорив я про Оляфа Гаральдсона, але вона звала ся Інгеґерд.

— Мене теж звать Інгеґерд.

— Ти можеш звати ся, як хочеш, але ти не королівна. Кажи, що се все значить? Може шведський король хоче одурити короля Оляфа?

— Він не обдурює його; він прислав свою дочку, як обіцяв.

Ще трохи і Хялте витягнув би меча свого, щоб забити сю незнайому жінку. Він уже підніс руку до держальна меча, та зараз же подумав, як не личить воякови відбирати жите жінці і оволодів собою. Він не хотів більше гаяти часу на розмову з сею дурисвіткою і мовчки повернув ся виходу. Незнайома ніжним, м'яким голосом спитала:

— Куди ти йдеш, Хялте? Чи ти хочеш повернути ся до Кунґахелі, щоб упередити Оляфа Гаральдсона?

— Так, маю такий намір, — відказав він не повертаючись.

— Чому-ж ти тоді покидаєш мене, Хялте? Чому не лишаєш ся зо мною? Я ж бо теж їду до Кунґахелі.

Почувши се, Хялте повернув ся й запитуючо глянув на неї.

— Не знаю, чи така ти жінка, щоб могла змилоствити ся над старою людиною, — сказав він, — але кажу тобі: все серце моє вдав я в сю справу, всі думки мої віддав, щоб тільки улаштувати сей шлюб. Дай же мені пізнати всю величнь мого нещастя... Скажи мені, не приїде Інгеґерд?

— Піди сюди до мене, — сказала вона, — сядь тут, в моїм наметі, і я оповім тобі все, що ти хочеш знати. Я чудово розумію, що даремно таїти від тебе правду.

І вона почала оповідати.

— Літо уже наближало ся до кінця, уже в роздвоєнім хвості пташенят-тетерь зявились тверді пера і круглі крила їх зміцніли; вже пробували вони, шумно й міцно вимахуючи сими крилами, літати в густій сітї вітей хвойового лісу, як одного ранку шведський король повернув ся додому з щасливого полювання. Біля сідла його теліпала ся величезна стара тетеря, темно-блискуча й чорно-синява, хмурий птах з червоними бровами, а поруч неї висіло четверо недосвідних різноперих пташенят.

Король пишав ся своєю здобичю й думав, що не часто кому трапляєть ся за один ранок й за помічу тільки сокола й яструба так добре полювати.

Потім оповіла вона Хялтому, що сього самого ранку королівна Інгеґерд стояла з своїми служницями біля королівської брами чекаючи

короля. Поміж дівчатами знаходила ся одна, найменше Астрід, така сама дочка шведського короля, як і Інґегерд, хоч і народила ся від невільниці-матери, через що всі на неї дивили ся як на рабину. І ся молода дівчина стоючи там вказала сестрі на ластівок, що збирали ся цілими зграями на полях, щоб обрати поводарів, які-б керували льотом їх під час довгої путі на південь. Вона їй при сїм нагадала, що літо кінчаєть ся, те літо, яке повинно було бачити весіле Інґегерди; вона побуджувала сестру запитати короля, чому їй не дозволили поїхати до короля Оляфа. Астріди хотіло ся їхати з сестрою. Вона думала собі, що буде задоволена й щаслива все своє житє, як що їй доведеть ся хоч один-єдиний раз поглянути на короля Оляфа Гаральдсона.

Що-йно шведський король помітив королівну, він зараз же підїхав до неї.

— Дивись, Інґегерд, — сказав він, — до сїдла мого привязано пять тетерь. Сього ранку я забив пятеро птахів. Хто, на твою думку, може похвалити ся таким щастєм? Чи чула ти, щоб инший король полював щасливіше?

Але королівні не подобало ся, що король гордо пишав ся своїм щастєм, він, що позбавив її щастя, призначеного їй Богом; щоб зробити край томливій невідомости, в якій вона жила ось вже з тиждень, вона відповіла:

— Ти, батьку, з великою честю для себе поклав на місці пятеро тетерь, але я знаю короля, що взяв у неволю за один тільки ранок пятьох королїв, — се Оляф норвежський, герой, якого ти вибрав мені за дружину.

Почувши се шведський король в гніві зкочив з коня, підїшов до королівни з зтиснутими п'ястками й грізно закричав:

— Який лютий тролд укусив тебе? Яке приворотне зіле очарувало тебе? Як можуть думки твої занїмати ся ним?

Інґегерд нічого не відповіла, тільки перелякана зробила кілька кроків назад; а король хутко опам'ятав ся й заспокоїв ся.

— Кохана дочко, — сказав він, — хіба ти не знаєш, як я тебе люблю? Як можу я віддати тебе тому, кого ненавижу? Хотїв би послаючи тебе до обраної дружини попрацати тебе добрими, шїзними бажаннями, хотїв би відвідати тебе, сидїти біля твого огнища. Ні, кажу тобі, ти повинна звернути думки свої й своє почуте на королїв инших країн, бо ти ніколи не будеш належати норвежському королеви.

Інґегерд так змішала ся, що могла тільки відказати:

— Я не просила тебе про се. Така була воля народу.

Тоді король запитав її, чи не думає вона, що шведський король кріпак, який не має права заправляти власними дїтьми, і що над ним

А с т р і д

є якийсь пан, що має власть віддати, кому захочеть ся, його рідну дочку?

— А хіба шведський король допустить, щоб його називали зрадливим нарушителем даного ним слова? — сказала королівна.

Король голосно розсміяв ся.

— Не турбуй ся, ніхто не назове мене так. І чому ти питаєш про се, ти, жінка? В моїй радї засідають ще мужі, і вони знайдуть вихід для мене з сеї справи.

І король звернув ся до вояків, що були з ним:

— Ся обіцянка сковує мою волю, — сказав він, — і я хочу увільнити ся від сих пут, що звязують мене.

Та ніхто з васалів не відповів ані слова, ніхто не дав йому ніякої ради. Гнів все більше опанував короля, і він в нестямі наклав ся на своїх васалів:

— Горе вашій мудрости! Я хочу бути вільним, чи ви чуєте? До чого тоді вся ваша славетня мудрість?

І в той час, як король біснував ся й сердив ся через те, що ніхто з мужів не міг йому дати доброї ради, Астрід відділила ся від інших дівчат й подала йому одну думку. Але нехай Хялте знає й вірить, що вона висловила її тільки тому, що вона майже мимохіть зірвалася в неї з уст, але вона ні на хвилину не припускала, що ся думка може здійснити ся.

— Чому не пошлеш ти мене? — сказала вона королеви. — Я теж твоя дочка, то чому б тобі не послати мене норвежському королеви?

Та ледви вимовила Астрід сі слова, як Інґеґерд зблідла й гнівно крикнула на неї.

— Мовчи та йди звідси, цокотухо, хитре, лукаве сотворіннє, що відважило ся пропонувати моему батькови такий огидний вчинок!

Але король не дав відійти Астріди. Навпаки, він обняв її й притулив до свого лона. Він сміяв ся й плакав і був несамовитий від радости.

— Ах, яка чудова думка, — скрикнув він, — і яка незрівняна вигадка! Ми назовемо Астрід Інґеґердою, ми змусимо норвежського короля оженити ся з нею, і коли в його країні стане відомо, що вона народила ся від невірлиці, то знайдець ся там чимало людей, які будуть злорадствувати й знущати ся з сеї благородної й так прославленої людини.

Тут королівна Інґеґерд хутко підійшла до короля і стала благати його:

— Батьку, батьку, ти не зробиш сього. Я від усього серця люблю короля Оляфа, і твій намір обдурити його доводить мене до одчаю.

Вона додала, що годить ся скорити ся наказу батька й відмовитись від шлюбу з Оляфом Гаральдсоном, як що він пообіцяє їй не здійснювати свого наміру. Все, що вгодно, перенесе вона, — тільки не се.

Але шведський король здавало ся не чув навіть її благань. Він був зайнятий тільки одною Астрідю і пестив її, немов вона була така солодка, як сама помста.

— Ти поїдеш, так, ти повинна як найшвидче поїхати, завтра ж, — сказав він їй. — У нас певно знайдеть ся корабель, що може зараз же рушити в море. Все, що тобі треба для посагу, люба доню, твої строї й убрання, твій почот, все се можна швидко зібрати й приготувати. Норвежський король не цікавиться такими річами; він тільки думає про честь одержати за жінку високороджену дочку шведського короля.

Чуючи се Инґегерд зрозуміла, що король тепер вже ні за що не відмовить ся від свого наміру і не перемінить свого рішення. Вона підійшла до сестри, обняла її за шию і повела до свого прийомного покою. Там вона посадила її на своє високе місце, а сама сіла на низенького ослончика у її ніг і сказала Астріді, що вона повинна там лишати ся, щоб звикнути сидіти на першій місці. Так, вона повинна була там сидіти, щоб знати, яке місце належить королеві, бо Инґегерд не хоче, щоб король Оляф міг соромити ся своєї королеви. Потім королівна послала своїх служниць принести з шафів та комор посаг, що вона приготувала для себе, і подарувала його сестрі, щоб Астрід не зявила ся до норвежського короля немов бідна служниця. Вона сама вибрала слуг та служниць, які мали супроводити Астрід, та подарувала їй свій прекрасний корабель.

— Ти обовязково повинна взяти мій корабель, — сказала вона, — ти знаєш, які сильні та зручні на нім гребці, і я бажаю, щоб ти стала перед норвежським королем, як і слід гордій та пишній королівні, щоб він міг пишати ся своєю королевою.

Потім королівна довго сиділа з сестрою і увесь час говорила їй про короля Оляфа. Але вона говорила про нього так, як говорять про святих, а не про королів, і Астрід небогато зрозуміла з усіх її розмов. Та все ж вона зрозуміла, що королівна хотіла передати їй всі прекрасні й високі думки, що виповнювали її серце й душу, щоб король Оляф не був так обдурений, як того бажав її батько. І нарешті Астрід, яка справді не була такою злою, за яку всі її вважали, забула, як часто вона власне з-за сестри повинна була страждати, і щиро побажала мати право сказати: „я не їду“. Вона сказала королівні про се бажання і обидві вони укуні плакали й уперше почули себе справді сестрами.

Але Хялте повинен знати, що Астрід була не з тих, що можуть

довго роздумувати й тужити. Що-йно її корабель вийшов у широке море, вона забула весь страх свій та весь неспокій. Вона могла тепер верховодити і всі корились їй, як королівській дочці, і уперше після смерті матери вона почувала себе щасливою.

Вродлива королівська дочка скінчивши своє оповідання просиділа кілька хвилин мовчки й кидала крадькома погляди на Хялте, який увесь час, поки вона говорила, сидів непорушно. Вона зблідла помітивши, яка глибока скорбота відбилась на його обличчі.

— Скажи мені, Хялте, що ти думаєш? — скрикнула вона. — Ми незабаром приїдемо до Кунґахелі, що буде там зо мною? Чи забє мене король, чи одішле мене назад, затаврувавши горячим залізом? Скажи мені правду, Хялте, всю правду.

Але старий скальд нічого не відповів. Він сидів так само непорушно і говорив сам з собою, навіть не помічаючи сього. Астрід чула, як він бурмотів про себе, що в Кунґахелі не було нікого, хто знав Інґегерд, і що в нього самого нема ніякої охоти туди повертати ся. Нарешті очі його зупинились на Астріді, і він почав суворо допитувати її. Адже вона бажала мати право сказати: „я не їду“, а тепер, коли вона приїде в Кунґахелю, вона буде зовсім вільна вчинити так, як хоче. І що ж вона зробить? Як поведеть ся? Чи думає вона відкрити все королеви Оляфови й сказати йому, хто вона?

Від сих питань Астрід дуже змішала ся. Вона довго мовчала й нарешті стала прохати Хялте проводити її до Кунґахелі й сказати королеви всю правду. Вона сказала Хялте, що її челядь та гребці на кораблі присягнули ся мовчати й не видавати її.

— А я сама не знаю, на що рішу ся, — сказала вона. — Та й як я можу знати, що я вчиню? Я ж усе чула, що ти оповідав Інґегерди про короля Оляфа Гаральдсона.

Сказавши се Астрід знов запитуючо поглянула на Хялте й помітила, що він знов поринув у думках. Вона чула, як він кілька разів повторював про себе:

— Але я повинен їй сказати, що її там чекає, повинен.

І старий скальд підвів ся, випростав ся й заговорив сумним, поважним тоном:

— Вислухай, Астрід, ще одно, чого я ранійше не оповідав про короля Оляфа: се стало ся в той час, коли Оляф був тільки бідним морським королем, коли у нього було тільки кілька бистроходних кораблів і кілька вірних вояків і коли йому не належало ще ні одної пяди землі в країні його предків. Се було за тих часів, коли пін з честю й славою воював ся в чужих морях, коли він переслідував вікінгів, охороняв купців й віддавав себе й свій меч на послугу великій справі хри-

стіянських королів. І ось королеви приснило ся одного разу, що син світла, прекрасний янгол Божий, зпустив ся з висот небесних до нього на корабель, підняв всі вітрила й направив путь корабля на північ. І королеви у ві сні здавалось, що вони плили не довше, анїж скільки часу треба зірці, щоб зійти і ранком знов сховати ся. Вони підїхали до високого скелистого берегу; фіорди зрізували його й білосніжні бризки шумливих хвиль його обмивали. І в той час, як вони підходили до сього берега, янгол простер руку свою й заговорив сріблястим голосом, що заглушував шум вітру, який завивав у вітрилах, і дике ревіння хвиль, що розсікали ся килем швидкого корабля.

— Королю Оляфе, — віщував сей голос, — ти будеш вічно володіти сею землею.

І що-йно слова сі розляглись, сон зникнув, і король прокинувся.

Хялте старав ся потім зясувати Астрїди, що так як ранкова ніжна зоря мягчить різкий перехід ночі в ясний день, так само Господь не хоче, щоби король Оляф відразу зрозумів, що сей сон йому віщує надлюдську пошану. Король Оляф не зрозумів тоді, що з волі Господа буде він по вік вічний правити з небесної височини своїм норвежським королівством, що король по королі сходитиме на трон і зіходитиме в домовину, але святий король Оляф буде вічно царювати над країною і керувати долею свого народу.

— Покора короля — сказав Хялте — як би затемнила ясне світло правди і він тлумачив слова небесного посла так, що він і мужеські потомки його рода вічно володітимуть країною, на яку вказав янгол. А що йому здало ся, що в сїй країні пізнав королівство своїх предків, то зараз же поплив туди з усіма своїми кораблями. Щастє сприяло йому і він незабаром став справді королем Норвегії. І так в усім, що він робить або починає, Астрїд. Все, рішучо все вказує, що в королі Оляфі живе якась небесна сила, але він все ще сумнівається і думає, що призваний бути лише земним королем. Він все ще не наслідкує ся доторкнути ся святого вінця, але тепер вже близький той час, коли засяє у всїй своїй ясноті правда про його дійсне завдання. Так, вже близький той час.

І старий скальд говорив все далі, наче даний йому дар ясновидючого віщуна:

— Чи ж є на світі друга женщина окрім Інґеґерди, якої король Оляф не відштовхне тої ж хвилини, як він зрозуміє правдиве значінє слів янгола! Чи ж є окрім Інґеґерди на світі така жінка, що могла б слїдувати за ним тоді, як він виконуватиме своє високе завдання, і допомогати йому в його великих ділах?

Потім Хялте знов звернув ся до Астріди і строгим голосом спитав її:

— Відповідай, чи хочеш ти сказати всю правду королеви Оляфови?

Астрід тремтіла від страху і покірно відповіла:

— Чому ти не хочеш плити зо мною до Кунґахелі? Тоді я змушена буду все виявити королеви. Хиба ти не бачиш, Хялте, що я сама не знаю, чого я хочу? Коли б я хотіла обдурити короля, я обіцяла би тобі виконати твоє бажання і вмовила б тебе, Хялте, плити своєю дорогою, але я знаю, що я слаба і хто може сказати, як я вчиню? Прошу тебе, проводи мене до Кунґахелі.

Але ледве вимовила вона се, як угледіла на обличі Хялте вираз великого гніву.

— Для чого я повинен допомогати тобі уникнути твоєї сумної долі? — скрикнув він і додав, що зовсім не обов'язаний висловлювати їй своє співчуте або хоч яку жалість. Він ненавидить її за її гріховний вчинок проти сестри. Той, за кого вона хоче вийти заміж, належить Інґегерди, і вона тільки злодюга, яка вкрала у сестри те, що сам Господь тій призначив. Навіть така загартована людина, як Хялте, і та не могла не застогнати від болю на думку про те, що мусила витерпіти королівна. Але Астрід нічого не почувала; вона навіть не подумала, з якою жорстокістю нанесла вона вдара сестрі; вона думала тільки про своє щастє, про свою радість.

— Горе тобі, Астрід, горе тобі!

І Астрід чула як голос Хялте ставав усе суворішим, все тихішим, немов він виголошував якесь пророче закличє.

— Ти знищила мою найкращу, найщасливішу пісню, — казав він, — тому що самою найкращою піснею, яку коли-небудь склав старий скальд Хялте, була та, в якій виспівуєть ся союз благороднійшої з жінок з достойнішим з мушцин. Але ти знищила сю чудову пісню і перевернула її в жальке штукарське ошуканство. І я скараю тебе, пекельний виродку, скараю так, як Господь покарав спокусителя, що приніс на землю гріх. Не прохай мене, щоб я проводив тебе і таким чином оборонив тебе від твоєї долі. Я можу тільки думати про те, як мусить терпіти королівна думаючи про негідне ошуканство, яке ти хочеш зробити з королем Оляфом. Так, ти повинна бути покарана за неї як і за мене. Я не поїду з тобою і не виявлю тебе королеви, — і се буде моєю помстою, Астрід. Ти поїдеш сама в Кунґахелю і як що ти сама не скажеш йому про все, нехай станеть ся все і ти станеш королевою. Але намятай, що тебе спіткає жорстока кара; жите твоє буде таке тяжке, що ти що дня бажатимеш смерти.

Сказавши се Хялте відвернув ся і покинув корабель.

Астрід довго сиділа непорушно, думаючи про все сказане, але по-

тім обличчя її освітлося усмішкою: старий Хялте забув одне. Він забув, що вона вже зазнала чимало горя і злиднів і навчилася переносити з усмішкою всі страждання, але щастя, справжнього щастя вона ще не знала, ще ніколи його не зазнала.

Астрід встала і підійшла до відтулини намету. Вона побачила як човен старого скальда плив на далеку північ. В невідомій далечині вона, здавалося, бачила оточену туманами Ісландію, яка витає холодом та темрявою свого сина, що вертався з далеких мандрівок.

III.

Чудовий, прозорий, соняшний осінній день. Жодна хмаринка не темнить ясного неба. Такий день, коли мимоволі думається що горде, прекрасне сонце хоче на останок лишити землі якомога більше свого проміння. Чудове сонце, — воно немов мати, син якої збирається в далеку дорогу, — і ось воно в останню годину перед розлукою не може очей одірвати від милого обличчя.

В глибокій доли, де стоїть місто Кунґахеля, піднімаються де-не-де невеликі круглі горби, що поросли буковим лісом. Осінь вкриває ці дерева такими чудовими убраннями, що всі милують ся в них. Здається немов вони убрали ся в золото та багрець, щоби вабити своєю красою багатих молодих.

Великий острів Хизинґен по другім боці річки також увесь оздоблений осінню. Але там на острові ростуть білі стовбурі берези, — і вони стоять в своїх білих убраннях наче молоді дівчата в весільних уборах.

Рікою, що так гордо та бурхливо несла свої хвилі до моря немов осінні дощі сповнили її шипучим вином, вертали ся до дому один по другім кораблі. І коли кораблі ближче підходили до Кунґахелі, їх сірі фризіві вітрила заміняли ся новими білими. І при виді сього мимохідь пригадували ся перекази про королівських синів, що йдуть шукати пригод, одягнені в драпте, та скидають його вертаючи ся до своїх королівських замків.

Всі мешканці Кунґахелі зібрали ся доли на пристани. Старі та юнаки виважували товари з кораблів. Вони виповняли запасні шпихліри сіллю та рибною товщею, коштовною зброєю та блискучими тканинами. Вони витягали на берег човни та човники і розпитували тих, що вернули ся, про їх плавбу.

Раптом вся робота спинила ся, гармидер затих і погляди всіх звернули ся на річку. Поміж тяжких, вайлуватих торговельних кораблів зненацька з'явив ся легкий гарний корабель в формі дракона. І народ дивувався та питає, чий то корабель з багряним вітрилом та з золотим

знаком на штевені. І всім хотіло ся знати, чий то корабель, що летів по хвилях як легка птиця. І всі голосно вихваляли гребців, які так рівномірно піднімали й спускали весла, що здавало ся, немов то махи могутніх крил вірла.

— Се мабуть шведська королівна, — стали говорити всі навколо, — се прекрасна Інґегерд, яку Оляф Гаральдсон даремно прождав ціле літо та цілу осінь.

І всі жінки похапцем вилізли на мости, щоби подивити ся на королівну тоді, як її корабель підїздитиме до королівської пристани, а чоловіки та хлопці стрибали на човни, вилізали на піддаша.

Скоро жінки угледіли королівну в розкішних убраннях, яка стояла на чардаці корабля, — вони почали викрикувати їй привитні слова, і всі мушцини побачивши її принадне обличчя, що всміхало ся, поскидали шапки та почали вимахувати ними на ознаку витання. А долі на королівській пристани стояв сам король Олиф. При виді королівни обличчя його засяло від радості, а в очах запалало ніжне почуте.

І позаяк пора була така пізня, що всі квітки вже зникли, то молоді дівчата стали рвати золотисту листву дерев та кидати її замість квіток на пристань й на улицу, якою повинна була йти королівна. А потім вони не гаючи ся оздобили стіни своїх домів галузками блискучої рябини і темно-червоним листем осени.

Королівна стоячи на кермі бачила народ, що витав її, бачила-золотисте багряне листе, по якому вона повинна була пройти, і перед всіх на пристани бачила вона короля, що радісно всміхав ся їй. І королівна забула все, що повинна була сказати, чого повинна була признати ся королеви. Вона забула, що вона не Інґегерд. Вона забула про все, тільки пам'ятала одне, що хоче бути жінкою Оляфа Гаральдсона.

Одної неділі король Оляф сидів при обіді, й поруч його сиділа його прекрасна королева. Він говорив з нею про щось спираючись локтями об стіл та повернувши голову так, щоб просто дивити ся в її гарні очі. Коли ж Астрід заговорила, король похилив голову, щоб тільки чарувати ся звуками її ніжного голосу, а як вона довго говорила, то він почав зовсім машинально стругати ножом дошку столу. Всі васали короля Оляфа певні були, що він не робив би сього, як би пам'ятав, що се була неділя. Але всі вони відносили ся до нього з поштивим страхом й ніхто не відважив ся б нагадати йому про се. Що далі говорила Астрід, то все більша тривога опановувала всіх, хто сидів біля столу. Королева бачила, як вони обмінювались здивованими поглядами, та не знала причини сього. Всі перестали їсти, і страви поприймали з столу, а король все сидів, все розмовляв з Астрідою й стругав дошку столу. Ціла купа маленьких стружок лежала перед ним. Нарешті приятель ко-

роля, Берн, син Огура з Тюленевого острову, відважив ся заговорити.

— Який день завтра, Еліф? — сказав він, звертаючись до джура.

— Завтра понеділок, — відповів Еліф голосно й виразно.

Король підвів голову й глянув на Еліфа.

— Ти кажеш, що завтра понеділок? — запитав він поволі, немов би роздумуючи.

І не сказавши король більш ні слова зібрав всі стружки в руку, підійшов до огнища, взяв гарячий вугіль та поклав його на стружки, що зараз же занялись. Король стояв непорушно й дивив ся, як стружки в його рюці поволі перетворювались в попіл. І всі воляки раділи, дивлячи ся на се, тільки молода королева зблідла як мрець.

„Якже суворо буде він мене судити, коли розкриє моє ошуканство, коли він такий суворий до себе за найменшу провину, — подумала вона.

Аке з Гардаріке лежав слабий на своїм кораблі в гавани Кунґахелі. Він лежав в узькім, низькім трюмі й чекав смерти. Довго йому дуже боліла нога, потім в нього зробила ся величезна болячка, і ось уже скільки днів як вся нога почорніла.

— Ти не повинен вмерти, Аке, — сказав Людольф з Кунґахелі, який прийшов відвідати хорого. — Хиба ти не знаєш, що король Оляф тут, у місті, і що Господь дарував йому чудодійну силу за його побожне святе житє. Попрохай його прийти покласти руку на тебе, і ти одужаєш та будеш жити!

— Ні, я не можу прохати помочи в нього, — відповів Аке. — Оляф Гаральдсон ненавидить мене за те, що я забив його брата-приймака Реора Білого. Як би він знав, що я з своїм кораблем стою тут в гавани, він забив би мене.

Лишивши Людольф Аке пішов берегом і зустрів молоду короліву, що вертала ся з лісу, до якого ходила по горіхи.

— Королево, — сказав Людольф, — скажи королеви Оляфови ось що : Аке з Гардаріке, убійник твого брата приймака, лежить на Божій дорозі на своїм кораблі тут, в гавани.

Королева поспішила до дому й застала короля Оляфа на дворі, — він убирав свого коня.

— Радуй ся, королю Оляфе, — сказала вона, Аке з Гардаріке, убійник твого приймака-брата, лежить на Божій дорозі на своїм кораблі в Кунґахелі.

Оляф Гаральдсон поставив свого коня у стайню, потім не взявши навіть шолома й меча хутко пішов навпростець до гавани. Там відшу-

кав він корабель Аке і пройшов в узький трюм до ложа хорого раніше, ніж робітники Аке могли зупинити його.

— Аке, — сказав король Оляф, — не раз ганяв ся я за тобою морями, але тобі завжди щастило втікати від мене. А ось тепер ти в моїм місті, слабій та немічній. Се для мене знак, що Господь віддав в мої руки твоє жите.

Аке нічого не відповів: він був знесилений недугою й близькою смертю. Оляф Гаральдсон поклав руки на груди вмираючого й почав молити ся:

— Боже, даруй мені жите ворога мого!

В сей час королева, що бачила як хутко пішов Оляф, не захопивши навіть шолома й меча, взяла його зброю, покликала з собою кількох васалів та пішла з ними навздогін королеви. Але коли вона спустила ся в трюм, вона почула голос короля, що молив ся за недужого. Ніхто її не помічав, вона поглянула туди й побачила, що король поклав руки на чоло й груди вмираючого; смертельна блідість, що вкривала обличчя Аке, поволі зникала, дихання робило ся лекшим й рівнійшим, стогни затихли, і хутко недужий заснув спокійним, здоровим сном. Тоді Астрід мовчки, безшумно лишила корабель і поволі пішла назад до королівського двору. Ледве волочила вона улицею меч короля; обличчя її видавалось блідшим, аніж було перед тим обличчя слабого, і дихання виривалось на силу, немов останній хрип вмираючого.

Був ранок свята усіх святих, і король Оляф збирав ся до обідні. Він вийшов з королівського замку й пішов подвірєм до брами. Васали, що повинні були йти з ним, стояли на дворі. Коли він підійшов до них, вони вирівнялись в два ряди, і король пішов посеред їх.

Астрід стояла на балконі на жіночій половині й дивила ся долі на короля: Широкий, золотий обруч окружав його чоло, довга мантія з червоного оксаміту була кинута на плечі; він йшов мовчки, і на лиці його був вираз якогось святочного спокою. Астрід налякано здригнула ся, помітивши, як він походив на тих святих, вирізаних з дерева, які стояли над вівтарем в церкві Богоматери.

Внизу, біля брами стояв чоловік в брилі з спущеними крисами й в величезнім плащі. Коли король майже порівняв ся з ним, він хутко скинув плащ, витягнув меч, який ховав під плащем, та кинув ся на нього. Але ясний, лагідний погляд очей короля Оляфа зупинив його і не мов би прикув до місця. Він випустив меч й упав на коліна.

Король Оляф зупинив ся, ще раз глянув на нього тим самим лагідним зором, і людина, що стояла перед ним на колінах, хотіла відвернути ся, щоб не бачити сих очей, і не могла сього зробити, а стала плакати й ридати.

— О, королю Оляфе, королю Оляфе, — плакала ся вона, — твої вороги підослали мене забити тебе, але коли я побачив, якою святістю пройняте обличчя твоє, то меч випав мені з рук. Твої очі, королю Оляфе, повергли мене до ніг твоїх.

Астрід на балконі стала на вколішки там, де стояла, і голосно застогнала:

— О, Боже, Боже, будь милосердний до мене, грішниці! Горе мені, горе мені, що через опуканство та хитрощі стала жінкою сього святого чоловіка!

IV.

У вечері, у свято всіх святих, місяць освітлював своїм ніжним, м'яким блиском місто Кунгахелю. Король обійшов все королівське подвір'я, заглянув до стайні і до обори, щоб подивити ся, чи все було як слід, теж і в халупках, де жили кріпаки та слуги, щоб переконатися, чи добре їх утримують. Коли він повернувся на подвір'я перед королівським замком, він помітив, що якась жінка, в чорнім на голові, підкрадається потихеньку до брами. Йому здало ся, що він знає сю жінку і він хутко пішов за нею. Жінка вийшла з брами, пройшла через торговлицю і зникла в одній з узьких вулиць, що вели до ріки. Оляф Гаральдсон обережно йшов їй у слід. Він побачив, як вона вийшла на місток-пристань, зупинилась і почала дивити ся на воду. Потім голосно та важко зітхнула, підняла руки і так близько підійшла до води, що королеви стало ясно, що ся жінка хоче кинути ся в воду. І він підійшов до неї швидкими нечутними кроками. Двічі вже робила жінка рух, щоб стрибнути у воду, і кожного разу зупинялась нерішучо. Та раніше аніж вона встигла у третє повторити свій рух, король обхопив її руками та відтягнув від води.

— Нещасна! — скрикнув він, — ти хотіла вчинити те, що Господь нам забороняє; ти хотіла піти супроти Його святої волі.

Коли ж жінка почула його голос, вона хутко закрила лице руками, немов би хотіла сховати його від короля. Та він вже знав, хто вона. Шелест її шовкової одіжи, форма її голови, блиск перстнів на руках — все давно підказало йому, що се королева.

Астрід спробувала увільнити ся з рук короля, та бачучи безплідність сього, вона скорила ся і тільки силкувала ся запевнити його, що вона й не думала робити замаху на своє життя.

— Королю Оляфе, на що ти так раптово крадеш ся до бідної жінки, що вийшла на річку полюбувати ся відблиском місяця в воді? Що повинна я думати про тебе?

Голос Астріди згучав жартовливо та спокійно. Король же стояв мовчки.

— Ти міг мене так налякати, що я справді впала б у воду, — заговорила знов Астрід, — чи ти може думаєш, що я хотіла втопити ся.

Король відповів:

— Я сам не знаю, чому я мушу вірити: нехай Бог мене наставить.

Астрід голосно розсміяла ся й поцілувала його.

— Хиба той, хто такий щасливий, як я, захоче вбити себе? Хиба в раю відбирають собі жите?

— Я нічого не розумію, — повторив тихо король. — Господь мене наставить і просвітить. Він мені скаже, чи винний я того, що ти хотіла вчинити такий тяжкий гріх.

Астрід підійшла до нього і погладила йому обличчя.

Та поштива побожність, з якою вона завжди відносила ся до короля Оляфа, утримувала її досі виявляти всю силу та ніжність її кохання до нього. Але тепер вона раптом пристрасно обняла його та стала осипати лице його поцілунками. Потім знов вона заговорила мягким, ніжним голосом.

— Слухай я хочу оповісти тобі, яка міцна й могутня моя любовь до тебе.

Майже силою посадила вона короля на одного перевернутого човна, а сама стала перед ним на коліна.

— Королю Оляфе, — казала вона далі, — я більше не хочу бути королевою. Той, хто так любить, як я, не може бути королевою. Я хотіла б, щоб ти віддалив ся в глуху гушавину лісу і дозволив мені бути твоєю служницею. Тоді я могла б служити тобі цілий Божий день, могла б готувати тобі страву, перестелювати твоє ложе й сторожити твою халуцку під час твого сну. Нікому б иньшому не дозволила б я тобі usługувати. Коли ти у вечері повертав ся б з полювання, я виходила б до тебе на зустріч, ставала б на коліна на твоїй путі й казала б: королю Оляфе, жите мое належить тобі. А ти всміхаючи ся доторкнув ся б до грудей моїх твоїм списом та відповів би мені: так, жите твоє належить мені; в тебе немає ні батька, ні матери, ти моя, й жите твоє в моїх руках.

І говорячи се Астрід ніби жартуючи витягла меч короля з піхов, направила держально просто собі в серце й благаючим голосом попрохала:

Скажи мені се, королю Оляфе, мов би ми справді самі в гушавині лісу, і я твоя служниця. Скажи мені: „жите твоє належить мені“.

— Жите твоє належить Богови, — сказав король.

Астрід розсміяла ся.

— Ні, жите мое належить тобі, — повторила вона з більшою ніжністю.

І сеї ж хвилі король відчув, як вона силкується встромити собі в серце вістрє його меча. Та він міцно держав свого меча, і з силою потягнув його до себе, ранійше, ніж Астрід вдалося поранити себе. І у перше в житті налякався він так, що весь затремтів. Він зрозумів, що королева хотіла вмерти від його руки і ледве не виконала свого наміру. Та в той час йому спала в голову думка, що змусила його зрозуміти її відчай.

— Вона согрішила, — подумав він, — немає сумніву, в неї на душі якийсь гріх.

Він схилив ся над Астрідою.

— Скажи мені, що ти вчинила, в чім ти завинила? — запитав він.

Астрід сіла ридаючи на грубий поміст мосту.

„Невинна не може так плакати, — думав король. — Та як могла благородна королівська дочка вчинити такий тяжкий гріх, який би привів її до такого одчаю? Як могла совість благородної Інґеґерди бути обтяжена таким вчинком“.

— Інґеґерд, скажи мені, в чім ти завинила? — спитав він знову.

Але Астрід не могла вимовити ні слова. Замість відповіді вона скинула свої блискучі перстні та обручі й подала їх королеви з похиленою головою, не насмілюючись глянути йому в очи.

Король подумав, як се подвоженне мало личить тому гордому образу королівської дочки, який у нього склався з оповідань Хялте. Невже се та сама горда, благородна Інґеґерд, про яку оповідав Хялте, не вже се вона так ридає у його ніг?

Він схилив ся й підвів Астрід за плечі.

— Хто ти, скажи мені, хто ти? — сказав він, трусячи її за плечі. — Я бачу, що ти не Інґеґерд, та хто ж ти тоді?

Астрід усе ридала, вона не в силі була й слова вимовити, але бажаючи дати королеві зрозуміти, хто вона, вона розплела своє прекрасне волосє, взяла один з довгих кучерів, перевязала ним свої руки і піднесла їх до нього. Король подумав: вона хоче сказати, що вона одна з тих, що носять кайдани. Вона говорить мені сим, що вона невольниця.

І знов нова думка осінила короля:

— Та ж шведський король має дочку, роджену від служниці? — нагло спитав він.

Астрід не відповідала і серед нічної тиші розлягались тільки ридання її.

— Значить шведський король не схотів дати мені дочку королеві, а прислав мені дочку служниці?

Але і на се не одержав він відповіді. Тоді король Оляф задав їй ще одне питання :

— Невже в тебе, яку я зробив своєю жінкою, така низька душа, що вони могли зробити з тебе знаряде для наруги й ображення моєї чести? Невже ти остільки низька, що могла радіти з того, що всі вороги знущатимуть ся над обдуреним тобою?

Астрід по голосі короля відчула, як він страждає від образи, вчиненої йому, тоді забула вона своє власне страждання, перестала ридати й почала благати :

— Візьми моє житє, забий мене!

Короля Олафа опанувала велика спокуса.

„Забий сю негодну, брехливу жінку, — говорив в нїм старий, гріховний чоловік. — Покажи шведському королеви, що то значить знущати ся з норвежського короля.

Оляф Гаральдсон сеї хвилини не відчував жадної любови до Астріди. Він ненавидив її, як знаряде приниження його, і він знав, що всі будуть похваляти його, коли він за зло відплатить злом. Як же він не помстить ся за образу, то всі скальди почнуть знущати ся з нього, а вороги перестануть його бояти ся.

Він мав тепер одно тільки страстне бажання : відібрати житє Астріди, забити її. Він так розгнівав ся, що бажав тільки крови.

Адже ж як би який небудь блазень відважив ся надіти йому на голову свій ковпак, хіба він не розірвав би його на шматки, не бинув би на землю, не топтав би ногам? Адже як він відійшле скривавлене тіло Астріди разом з її кораблем до її батька, хіба не стануть всі говорити тоді, що король Оляф — достойний нападок великого короля Гаральда Хорфагера? Король все ще держав в руці меч, і пальці його мацали держально, на яким з його наказу були вирізані такі слова „Блажені миротворці, блажені лагідні духом, блаженні милосердні“. І кожного разу як він в спокусі міцнійше стискав держально, збираючись нанести смертельного вдара Астріди, він налапував під рукою своєю сі слова. Так, йому здавало ся, що він налапує кожную літеру. І пригадав ся йому той день, коли він у перше почув сі слова.

— Вони повинні бути золотом написані на держальні мого меча, — сказав він тоді, — щоб вони пекли мою руку, як я підніму меча свого в запалі або в обороні несправедливої справи.

А тепер він почував, як держально меча пекло його руку. І король Оляф голосно вимовив звертаючись до самого себе : — ранійше ти був слугою багатьох бажань та пристрастей, тепер же в тебе один тільки пан, якому ти служиш, — се Господь. — І по сих словах він вклав меча в шхви, та почав ходити взад і вперед по мості.

ЛНВістник 1910 кн. II.

24

Астрід усе лежала так само. Король Оляф помітив, що вона кожного разу, як він проходив повз неї, тремтіла в смертельнім страху.

— Я не забю тебе, — сказав він їй, але в голосі його чутно було холод та зненависть.

Він все ще який час ходив по мості; потім підійшов до Астріди і спитав тим самим холодним, повним зненависти голосом, як її справжнє ім'я. І вона відповіла йому. Король Оляф бачив, як ся жінка, яка колись була для нього вища від усього на світі, лежить на мості, немов затурбана, зацькована звірюка. Він глянув на неї з жалем, так, як може дивитися душа мертвої людини на тіло, в якому вона раніше жила.

— О ти, душе моя, — сказав король, — ось де ти жила в своїй любові, а тепер ти самотна й безпритульна.

Він підійшов до Астрід і став говорити так, немов би вона вмерла і не могла чути його слів.

— Мені сказали, що є на світі королівська дочка, в якій таке благородне серце, що вона дарить мир та спокій всім, хто до неї наближається. Мені оповідали про її лагідність; така вона велика, що той, хто бачить її, відчуває себе в захистку, як безпомічна дитина під крилом матери. І коли ся вродлива жінка, що лежить тепер передо мною, приїхала до мене, я, думав що се Інґегерд, і вона стала мені дуже дорогою. Вона була прекрасна, весела й радісна й робила легкими мені важкі й сумні хвилини. Хоч іноді вона й говорила та вчиняла так, що мені такий спосіб повоження здавався незрозумілим у гордої Інґегерди, та вона була мені дуже дорога, щоб я міг хоч на одну хвилину в ній сумніватися.

Він замовкнув і подумав про те, як він любив Астрід і як щасте увійшло разом з нею в його самотну оселю.

— Я міг би їй вибачити, — заговорив він знов, — я міг би знов зробити її моєю королевою, міг би з любов'ю підняти її знов до себе моїми дужими руками, та я не повинен цього робити, бо душа моя так і лишилась би тепер самотна й безпритульна. О ти, вродлива жінко, чому в тебе вкорінилась брехня? Тобі не можна довіряти й дарма було б чекати від тебе щирости.

Ще довго дорікав би він та жалувався, але Астрід швидко підвела ся й сказала: Королю Оляфе, не говори зо мною так!.. Я краще хочу умерти. Не забудь, що з самого початку я мала такий намір.

Потім вона попрохала його вислухати кілька слів, що вона хоче сказати йому для оправдання себе. Вона сказала йому, що рушаючи до Кунґахелі, вона не мала наміру обдурити його; вона хотіла бути на протязі кількох тижнів королівською дочкою, щоб їй служили й корилися та щоб вона могла проїхати ся морем. Вона хотіла признати ся у

всім їй сказати, хто вона, як тільки корабель її причалить до Кунґахелі. Вона думала, що застане там Хялте та інших васалів, які знали Інґеґерд. Їй навіть і на думку не спадало, що вона може й далі ошукувати, як приїде до Кунґахелі. Та якась лиха доля вчинила так, що всі, хто знав Інґеґерд, покинули місто ранійше, аніж її корабель прибув туди; таким чином вона була полишена своїм власним силам й ошуканство стало дуже принадним.

— Коли я побачила тебе, королю Оляфе, — додала вона, — я забула усіх і все та думала тільки про те, щоб бути твоєю. Так, я думала, що з радістю дам забити себе, як що хоч один день буду твоєю жінкою.

Король Оляф відповів їй:

— Я розумію, що для тебе було тільки играшкою те, що для мене було найважнішим, найсвятійшим. Ти ні одної хвилини не подумала про те, що значить прийти до чоловіка й сказати йому: „я та, яку ти бажаєш більше від усього на світі, я та високороджена й благородна дівчина, завоювати серце якої — найвища слава“. І ось ти не та жінка, ти тільки брехлива невістка.

— Я полюбила тебе з того дня, як перше почула ім'я твоє, — тихо сказала Астрід.

Король з погрожуючим видом обернув ся до неї.

— Знай, Астрід, що я так жадав і бажав Інґеґерд, як ні один ще чоловік не бажав жінки. Я хотів вхопити ся за неї, як душа вмерлого тримаєть ся за янгола, що несе її до небесних висот. Я вірив, що вона така побожна, що допоможе й мені провадити безгрішне життя.

І він усе скаржив ся їй говорив про те, як він жадав знайти ту силу, якою володіють святі Господні, але що він сам дуже немічний та грішний, щоб досягти совершенности.

— І королівська дочка допомогла б мені — казав він далі, — ся прекрасна свята підтримала б мене. О, Господи, куди не гляну я, всюди бачу я грішників, куди не піду, усюди зустрічаю людей, що спокушають мене на гріх. Чому не дав ти прийти до мене королівській дочці, в чистім серці якої нема місця грішним думкам! Її лагідні, зіркі очи знайшли б для мене правдиву путь і як би я захотів піти супроти Твоєї святої волі, її ніжна рука вдержала б мене від сього.

Глибокий відчай знесилив короля Оляфа; він майже терив притомність і на превелику силу казав далі:

— Так, се було те, на що я більше усього покладав ся, — мати побіч себе гарну людину, не бути вічно самотнім серед дикости й хитрощів світу. Тепер же я відчуваю, що гріх перемаже мене. Не маю

більше сил бороти ся. Хиба я не запитував завжди Бога: „Скажи мені, Господи, яке місце призначив ти мені? До чого призначив Ти мене, Володарю всіх душ людських? Чи буде мені дано зрівняти ся з янголами й мучениками? Але тепер, Астрід, мені не треба більше питати: Господь не дав мені тої жінки, яка одна могла підтримувати мене під час моїх земних мандрівок. Тепер я знаю, що мені ніколи не досягнути вінця святого.

І король замовк. Тоді Астрід наблизилась до нього й сказала:

— Королю Оляфе, те, що ти зараз говорив, вже давно сказали мені королівна й Хялте; але я не хотіла вірити, що ти вище простого хороброго героя й благородного, доброго короля. Тільки проживши сі тижні під твоїм дахом научилась моя душа лякати ся тебе. Я відчула, що гірш та страшнійше смерти завити ся перед тобою з брехнею на устах. Ніщо на світі не налякало мене так, як те, коли я нарешті зрозуміла, що ти святий, коли я побачила, як ти палив стружки на руді твоїй, коли я помітила, що вмараючий одужав від молитв твоїх і меч випав з руки ворога твого, ледве ти наблизив ся до нього. І я рішила ся умерти ранійше, ніж ти довідаєш ся, що я обдурила тебе.

Король Оляф нічого не відповів, і Астрід глянула на нього. Очи його були встромлені в небо, і вона не знала, чи він її слухає.

— О, ся хвиля, яку ми переживаємо, — казала вона далі, — я її бояла ся що дня, що години з того часу, як я сюди приїхала; тисячу разів воліла б я вмерти, аніж пережити її.

Король Оляф все заховував мовчанне.

— Королю Оляфе, я хотіла житє своє віддати за тебе, я хотіла кинути ся в воду, бо дурисвітка не могла лишати ся побіч тебе. Що більше пересвідчувала ся я в твоїй святости, яснійше бачила неможливість бути мені побіч тебе. Брехлива невільниця не може бути жінкою святого Господня.

Мовчанне короля тягло ся далі. Астрід підвела голову, глянула на нього та зараз же скрикнула:

— Королю Оляфе, обличє твоє сяє!

Поки Астрід говорила, королеви Оляфови здавало ся, що очи його розкрили ся; перед ним зявило ся видінне. Він бачив, як всі зірки небесного зводу покинули свої місця і немов рій бджіл кружились по небу; і раптом вони всі спустили ся до нього і утворили блискучий вінець навколо його чола.

— Астрід, — вимовив він тремтячим голосом, — я чув голос Божий. Він говорив зо мною. Так є, як ти сказала: я буду його святим.

Голос його увірвав ся від радісного хвилювання, і лице його сяло. Що-йно помітила Астрід блискучий вінець навколо його чола, вона зараз же встала, щоб відійти, — остання надія покинула її.

— Я відхожу, — сказала вона, — тепер, коли ти знаєш, хто ти, ти не потерпиш мене побіч себе. Але згадуй про мене без ненависти. Я ж усе життя прожила без радості й щастя. Памятай, що мене били, що я ходила в дранті, і вибач мені, коли я буду далеко від тебе. Моя любов не зробила тобі ніякого лиха.

Коли Астрід, зігнута від горя й відчаю, йшла по мості, король Оляф немов би пробудився від свого захоплення й поспішив їй навздогін.

— Чому ти хочеш відійти, — спитав він, — чому?

— Чи ж не повинна я лишити тебе тепер, коли ти став святим? — ледве чуто прошепотіла вона.

— Ні, ти не повинна через се відходити. Саме тепер здається мені, що ти можеш лишити ся зо мною. До сього я був звичайною німечиною людиною і мусів бояти ся усього лихого. Я був бідним земним королем, надто бідним, щоб дарувати тобі мою ласку. Але тепер з неба дана мені сила. Як що ти німечна, то я сильний через Бога; як ти спитєнеш ся, я можу тебе підтримати. Господь буде моїм щитом, Астрід, і ти не можеш мені пошкодити, але я можу тебе підтримати, наставити тебе... Та що я кажу! — Господь в сю хвилию так надмірно переповнив серце моє любовю, що я навіть не знаю, чи ти согрішила.

І з ніжним співчутем притулив він до себе Астрід, яка ледви стоячи на ногах усе ридала. І ніжно підтримуючи її, повернув ся він з нею до свого королівського замку в Кунгахелю.

Переклала *Нат. Романович*.

М. ГЕХТЕР.

З робітничого життя на Україні.

„Все йде, все минає“ — не минає тільки бідування українського робітництва. Торік, оглядаючи робітниче життя за 1908-й рік, ми констатували, що життя українського робітництва в тім році представляло сумну картину. Була в нас, одначе, надія на те, що в наступнім році становище робітниче хоч трошки покращає: адже всьому приходить край. Минулий рік, одначе, сеї надії не справдив. Навпаки, переглядаючи фактичний матеріал, що набрав ся в нас протягом року в сій справі, мусимо сказати, що загальне становище робітництва знов і дуже значно погіршало.

Головним і найбільш об'єктивним показником кон'юнктури робітничого ринку являється статистика безробіття. Зменшують ся число й процент безробітних — значить, промислове життя йде повним темпом і загальне становище робітництва кращає. Навпаки, зростає резервна робіт-

нича армія — значить, над промисловістю навис меч депресії й, як наслідок сього, гіршає загальне становище робітництва. Коли отже міряти минулий рік сею міркою, то погіршене загального становища нашого робітництва в минулім році ніякому сумніву не підлягатиме.

Власне кажучи, початок минулого року був для нашого робітництва не початком нового безробіття, а лиш продовженням старого. 1908-й рік лишив 2.400 робітників, відправлених з Миколаївського пароходо-будівельного заводу, 3000 робітників — з антрацитових рудників Чуриліна й Парамонова та багато інших. Новому рокови лишалося тільки доповнити сі кадри новими лавами безробітних, що він і зробив.

Почало ся з того, що на Миколаївський пароходний завод із відправлених раніш 2.400 роб. назад прийнято тільки 1.500, так що „за флагом“ лишилось 900 безробітних. Чурилінські робітники теж ходили без роботи. До них ще прилучилось коло 100 душ безробітних з Харківської паровозної фабрики, 72 душі з Київського участку південно-західної залізниці, 50 душ із прокатного цеху київських головних залізничних майстерень, сила безробітних у Сарнах (селяне й робітники), Києві (заготовщики) та інших містах.

Було се в січні. В лютім безробітте вже пішло crescendo. На ст. Бобринській відправлено 16 помічників машиністів і 15 чорноробочих, решта працювала тільки по 4 дні на тижневи. В Київських головних залізничних майстернях відправлено знов кілька робітників, а решту переведено на 5-денний робочий тиждень. У Конотопі залізнодорожних робітників переведено на 3-денний тиждень. У Харкові на паровозній фабриці відправлено робітників усіх цехів, окріч зборного, а на фабриці Мельгозе відправлено коло половини робітників. У Липовецькім і Кременчуцькім повітах стало багато млинів, причім робітників, розумієть ся, відправлено. В Миколаїві безробітте досягло таких величезних розмірів, що представники місцевого муніципалітету, громадських інституцій і фабричних підприємств мусіли скласти комітет для допомоги безробітним шляхом організації громадських заробітків. За перших два дні існування комітету надіслано 200 прохань про допомогу. В Житомирі в сей самий час без роботи ходило 100 теслів, у Полтаві без роботи сиділи дрібні ремесники й чорноробочі, в Одесі взагалі було багато безробітних, становище яких ще утруднялось страшенною дорожнечою на продукти першої необхідности.

Місяць березіль нічого в сій картині не змінив. У Миколаїві число безробітних не меншало, а все більшало. В городській лікарні число слабих на тиф досягало до 200 — 300. Комітет для допомоги безробітним мало що помагав справі. За 40 днів його існування за допомогою до нього звернулось 10 тисяч безробітних, із яких тільки

200-м комітет відмовив у допомозі. Решта була в такім тяжкім стані, що про відмову, не зважаючи на мізерні кошти комітету, нічого було й думати. В Києві безробітте лютувало серед місцевих робітників і ремесників, що утворило дуже вдачний ґрунт для поширення всяких пошестей, особливо ж тифу. В Харькові на цукерочній фабриці Кромського відправлено 39 робітників, у Радомислі на вовняній фабриці відправлено 100 робітників, а на станції Бобринській що-дня по черзі „гуляло“ по 32 робітника. На ст. Бірзула відправлено 66 робітників і намічено до відправи ще кілька десятків душ. „Тепер так, — казали там безробітні: або вішай ся, або смерти чекай з голоду, або бери ся до злодійства“.

Усі дальші місяці як дві краплі води були подібні до минулих. У квітні на фабриці Гартмана в Луганську відправлено 200 робітників і оповіщено про близьку відправу 800 робітників нічної зміни. В Дунаєвцях стали всі суконні фабрики, відправивши 4000 робітників. У Кременчуці відправно робітників машинної фабрики Андера. На ст. Бірзула в залізнодорожнім депо відправлено коло 300 роб., у Кривім Розі на рудниках Браїловського й Копилова відправлено 600 роб., відправлено також усіх робітників на Інгулицькім руднику, а в Юзівці на рудні „В'їтка“ відправлено 300 роб. У Миколаївськім адміралтействі відправлено 150 роб., а на місцевім пароходній фабриці працювали тільки по 3 дні на тижневи. На київських залізничних майстернях один цех зовсім закрито й робітників з нього відправлено, а в інших виділах заведено 5-або 6-денний робочий тиждень. Млини в Катеринославі й в районі Катериносської та південної залізниць почасти зменшили продукцію, а почасті зовсім стали. Олійні в Катеринодарі стали зовсім; безробітте там поширилось страшенно. „Ходять вони, нещасні, по дворах, писала „Юж. З.“ про безробітних, — і просять хоч якої-небудь собі роботи, але все даремно. І мусять вони просити милостини“.

У травні мукомольний кризіс набрав ще більших розмірів. Безробітні робітники-млинарі були в Катеринославі (300 душ або коло 5% усіх млинарів), у Києві, Полтаві. На півд.-зах. залізниці відправлено 7 прокатчиків, 36 кондукторів, 8 конторщиків, 15 стрілочників і 30 інших робітників. У Харькові на фабриці Мельгозе відправлено 65 робітників, у Юзівці на шахтах Рутченківського товариства відправлено 360 робітників, у Катеринодарі ходило коло 300 безробітних олійників, а в Катеринославі, через підвишене акцизу на гільзи й папіросний папір, зменшено продукцію на сих фабриках, причім відправлено частину робітників.

У літніх місяцях—червні, липні й серпні—безробітте, як і завжди в сю пору, розмірно зменшилось, але саме по собі воно було досить значне. Так, у червні відправлено всіх робітників токарного цеху на заводі Гельферіх-Саде в Харькові, м а с а м и відправлено майже всіх робітни

ків на багатьох криворізьких і дніецьких рудниках і відправлено майже всіх робітників-млинарів у Київ і Кременчуці, бо через брак зерна й через загальну скруту всі більші млини там стали. У липні мукомольний кризис, набрав ще більших розмірів: стали млини в Мелітополі, Павлограді й на Волині, робітників відправлено. Відправлено також робітників ще на де-яких рудниках, як от на Корсаківських і Мошлінських у Харківщині. До сього ще прилучився тютюновий кризис: через підвищене акцизу на тютюн сі фабрики в Києві, Катеринославі та по інших містах зменшили продукцію й повідправляли частину робітників. Де-які фабрики (Джигіта в Катеринославі) зовсім закрились. У серпні до кризисів мукомольного, вугільного, тютюнового й олійного прилучився кризис у салотопенній промисловості. Окрім того, Харківське професійне товариство друкарів зареєструвало за серпень місяць 57 безробітних.

З вересня знову починається гострий період у розвитку безробіття. Тут ми насамперед повинні констатувати факт нечуваного зменшення числа робітників, „задовжених“ в українській гірничій промисловості. Так, на 1 вересня в Дінецькій басейні числилось 102.000 робітників, себто на 26.419 робітників менше, ніж у 1908 р. Поруч з сим з осени настає кризис у лісовій промисловості: стають тартаки й масами відправляються робітники в двох головніших центрах української лісової промисловості — Катеринославі й Кременчуці. Ті тартаки, що зовсім припинитись не хотіли, перейшли на зменшену продукцію. Трохи згодом, коли зерно нового врожаю вийшло, знову повернувся мукомольний кризис: у Єлисаветграді й де-яких інших містах млини зменшили або й зовсім припинили свою діяльність. Не вгавав і кам'яновугільний кризис: на Щербинівських, Микитовських і Рутченківських рудниках з кінцем року відправлено загалом більше 1000 робітників. Настав і кризис у гарбарській промисловості: на всіх Одеських гарбарнях зменшено продукцію й відправлено частину робітників. Нарешті, в Мерефі, на Харківщині, заклався шкляний завод, причім відправлено 200 робітників. У яким стані опинилися відправлені робітники — про се може дати правдиве уявлення слідує телеграма, послана сими робітниками депутатові від харківських робітників Шурканову. „Прохасмо вас, — пишуть робітники, — врятувати нас і наших дітей від голодної смерти. Лівенгофське акціонерне товариство для своєї користи всякими способами знущаєть ся над голодними беззахистними 200 робітниками. Зима, холод і голод. Фабрику закрито з 15 жовтня. Від фабрики нам не кажуть нічого певного. Пожальйте не нас, а наших дітей. Бог — свідок. Читайте се в Державній Думі, щоб чули й духовні отці“. Сей розпачливий крик, що вирвав ся з самої глибини робітничих грудей, може служити символом для характеристики становища всіх безробітних по всій Україні.

Такий інтенсивний розвиток безробіття й таке нечуване збільшене резервної робітничої армії не могли, звичайно, не відбитись і на становищі тих робітників, що до якогось часу мали роботу. Присутність численної армії безробітних завжди робить становище зайнятих робітників якимсь непевним, хистким, Так було минулого року і в нас.

„Десять тисяч безробітних,—писало ся весною з Миколаїва,—становлять рівно $\frac{1}{10}$ всеї людности нашого міста. Природно, що така сила безробітних робить і становище працюючих дуже тяжким. Ціна на працю понизилась загалом на 50%, і проте кожен робітник тремтить за своє існування. „На твоє місце багато охочих“, — чує тепер кожен робітник“.

І, дійсно, як тут не тремтіти, коли всюди, як от у Юзівці, минулого року помічав ся величезний наплив робітників з усіх кутків Росії, коли сі робітники „стояли великими валками коло шахт, фабрик, і заводів, виглядаючи директорів чи хозіаїв—чи не приймуть їх часом на роботу? Й робітники тремтіли, не відважуючись не тільки ні на який протест, а навіть не відважуючись уклінно прохати підприємців про яке-небудь поліпшення їх становища. Коли ж вони все-таки перемагали в собі „тремтінне“ й наважувались вимагати або прохати чогось, то здебільшого се викликало коротку, але рішучу реакцію з боку підприємців: відправу. Так було на паровім млині Шифріна в Катеринославі, де за прохане збільшити розцінку відправлено 45 робітників, так було в кондитерській Гезе в Катеринодарі, де за прохане увільнити від нічної праці відправлено 3 робітників, так було в багатьох інших містах і підприємствах.

Таким пригніченням становищем робітників користувались підприємці й на кожному кроці тиснули їх, наскільки ставало сили й змоги. Не зупиняючись на випадках загального погіршення становища робітників, як от на випадках позбавлення лікарської допомоги, бійки й лайки (так, були й такі випадки), скасування відпусків, переходу від акордної плати до поденної, позбавлення вугілля, закриття заводських робітничих шкіл і т. и.,—ми тут зупинимось тільки на двох найбільш яскравих факторах: на зменшені робочої плати й на збільшені робочого дня.

Розцінку в минулім році зменшили мало не всі підприємства України. Перечислити всі ті підприємства нема ніякої змоги а тому згадаємо тільки про найзначніші з них. Почнемо з Катеринославу—свого українського Шефільда. Тут зменшено розцінки на всіх млинах, на тартаках, мулярам (на 50 коп. у день), на Брянській фабриці (на 25 коп. за кожних 100 викручених дірок), на лопаточнім заводі „Шла“ (на 5—50% і на 20 коп. за кожних 100 вироблених болванок). У Нижнедніпровську розцінки зменшено в вагонних майстернях (на 25—40%) і на доменнім заводі російсько-бельгійського товариства (мало не на поло-

винч). У Миколаїві на парохідній фабриці кілька разів зменшувано розцінку все на 5—10⁰/₀, поки вже не стало за що й робити. На Харківським паровознім заводі розцінку зменшено на 10—15⁰/₀, у Полтавських залізничних майстернях—на 25⁰/₀, у майстернях і в депо південної залізниці—на 10—50⁰/₀, на сьомім участку Катерининської залізниці поденним робітникам плату зменшено на 5 коп. у день, на олійнях Аведових у Катаринодарі плату за чистку машин зменшено на 1 карб. і т. д., і т. д.

Поруч з сим падала й реальна робоча плата, За останній рік, як і взагалі за останній період, сильно подорогшали продукти першої необхідности, й та сума грошей, на яку раніше можна було купити певну кількість продуктів, тепер буде для того занадто мала. Ось кілька дуже цікавих цифр, які наводить кременчуцький коресподент „Торг.-пром. Газ.“ про різницю в цінах на продукти першого вжитку, що повстала протягом останнього часу. В році 1905—6 фунт мяса коштував у Кременчуці 12 коп., фунт свинини 8 к., житнього хліба 1¹/₂ к., білого 3—4 к., крупів 2—3 к., масла коровячого 25—30 к., сметани 9—10 к., сала 14—16 к.; индючка коштувала 1—1, 25 карб., гуска 1, 25—1, 50 карб., картопля 15—17 коп. пуд, кам'яний вугіль 15—16 коп. пуд, сажень дров 15—16 карб. Тепер за фунт яловичини треба платити 20—22 коп., свинини 14—16 к., житнього хліба 4 к., білого 6—7 к., индючка коштує 2, 50 карб., масло коровяче 55—60 коп. фунт, крупи 5—6 к., картопля 40—50 к. пуд, вугіль 26—40 к., сажень дров 26—29 карб. квартирі, освітлення, прислуга, одежа, обув і кравці — все подорогшало на 50—60 проц. Треба гадати, що се зявище не тільки місцеве, кременчуцьке, а всеукраїнське. Як же прожити при такій дорожнечі не те що з старим заробітком, а з заробітком, значно зменшеним проти старого!

І дійсно, скрутно приходило ся робітникам у минулім році. З усіх подібних свідонть виберем одне нийбільш яскраве й характерне: се допис із Нижнедніпровську до покійного київського українського „Слова“. „Через зменшене розцінок, — пише коресподент, — дуже скрутно доводить ся тим, що дістають малу плату й мають велику сімю. Ось, напр., бюджет одного робітника, який має сімю з 9 душ і одержує всього 60 коп. у день. За місяць він заробляє не більше 25 карб., а тут житній хліб—36 коп., молоко дитині—7 коп., цукор—8 коп., чай—3 коп., картопля—10 коп.,—разом за день треба 64 коп. На місяць се виходить 19 карб. 20 коп. До сього треба ще додати 5 карб. за квартиру, 3 карб.—за паливо—й 55 коп.—за світло. От і вийде за місяць трати аж 27 карб. 75 коп.—на 2 карб. з лишком більше, ніж заробітку. Сей дефіцит бідолашний робітник гадає покрити, коли настануть „кращі часи“, а поки що по шию залазить у борги. Й таких робітників дуже багато“.

Однаково нещасливо для робітника кінчались і всі змагання підприємців до збільшення робочого дня. 8-і 9-годинний робочий день—сей єдиний реальний здобуток робітництва від недавнього визвольного руху—дуже, мабуть, муляв підприємцям очи, й вони приклали всіх сил, щоб скасувати сю ненависну памятку. Й треба сказати, що їх зусилля марно не пропадали. Де робітники не приставали на продовжене робочого дня до колишніх „норм“, там звертались до старого й випробованого способу: старих „вередливих“ робітників відправляли а на їх місце брали з резервної армії нових робітників, які приставали на всякі умови, аби мати хоч який-небудь заробіток. Той факт, що українська фабрична й особливо сільсько-господарська промисловість (мукомольний промисел, цукроварство, гуральництво то-що) великого числа кваліфікованих робітників не потребує, а здебільшого задовольняється звичайними робітниками,—сей факт давав підприємцям повну змогу звертатись до сього способу.

І сим або иншим способом продовжено робочий день на Катеринославських млинах з 8 до 12 годин („Про вісім годин роботи в день забудьте,—казав робітникам один із місцевих млинарів:— минули ся вже вам ті часи“...), так продовжено робочий день на Катеринославських тартаках, на Драбовських фабриках (Полтавщина) так замість трьох заведено дві зміни, так продовжено робочий день у Житомирі й Миколаїві по ремесних майстернях до 16—18 годин, так скасовано в Одесі й на сьомім участку Катерининської залізниці недільний спочинок у першім випадку й півгодинний у другім,

А де офіційно робочий день лишив ся незмінений, там його продовжували при допомозі всяких фокусів, хитрощів та просто незаконних способів. Заводились невірні годинники (олійня Аведових у Катеринодарі), гудок на „шабаш“ подавав ся пізнійше, ніж треба було (тартак Олексієвої в Катеринославі), допікали надобовязковою працею. Так що в результаті виходило так, що й на тих підприємствах, де офіційно робочий день зоставав ся коротким, він на ділі був довгим.

Особливо дошкуляли робітникам надобовязковою працею. Щоб мати правдиве уявленє про те, до яких меж може дійти експлоатація людської робочої сили, досить познайомитись з тим, яка система практикувалася на Брянськім заводі в Катеринославі. Офіційно там існує 9½ годинний робочий день, але ось у що повертаєть ся та офіційна норма на ділі. Робітник приходить на завод о 6 год. ранку й працює без великих перерв до 6 год. вечора; тоді він спочиває півгодини й знову стає до праці до 12½ год. ночі. Аж тоді робітник іде до-дому, але о 6 год. ранку він уже знову мусить бути на заводі, щоби знов працювати до

6 год. вечора. Аж тоді він має вільну ніч. І так цілий місяць. Се називається — надобовязкова праця, від якої робітник, на підставі умови, не має права відмовлятися. От і виходить, що на ділі 9¹/₂ - годинний робочий день повертав ся в 16 - годинний, а 24 - денний робочий місяць на ділі повертав ся для робітників у 40 - денний. Не диво, що робітники назвали сей порядок „каторгою“, але коритись йому вони все - таки були примушені.

Гігієнічні обставини, в яких нашим робітникам доводилось працювати й жити, також не покращали в минулім році. Щоб змалювати картину негігієнічності наших фабрик, мало переказувати „своїми словами“ той фактичний матеріал, що існує в сій справі. Тут переказ не допоможе — тут треба слово за словом цитувати оригінальні документи — дописи, короткі телеграфні звістки, протоколи судових процесів. Тільки в таким разі картина гігієнічних непорядків у нашій фабричій та сільськогосподарській промисловості встане перед читачем у більш або менш ясных рисах. Тому ми й дозволимо собі навести тут кілька найбільш характерних уривків із відповідних документів.

„Гігієнічні умови в сих казармах, — пише кореспондент „Ради“ про робітничі казарми при Кисілівській цукроварні, — дуже й дуже кепські: нари, матраци, підлога — все покрите товстим шаром якогось смальцюватого, липкого бруду... Казарма (для неконтрактowych робітників) деревяна, стара — стіни пообвалювались так, що аж на двір світить ся й зо стелі капає“ („Рада“ 1909, № 73). В иншій місці той самий кореспондент пише: „Наша місцева сахарня взагалі не може похвалитись своєю гігієнічністю, бо всюди поруч зо всякими стайнями та воловнями, поміж величезними кучугарами гною стоять і квартири служащих та де - яких робітників. Але між сим усім є тут одне місце, коло якого не можна пройти, не звернувши на нього пильної уваги. Був колись у подвірі, перед самими кватирами робітників і служащих, маленький ставочок. Згодом ставочок було спущено й заведено на його місці вербник, а тепер верби вирізано, й туди звозять бруд із сахарні, те багно, що лишається від фільтровки бурякового соку. Се — вагна, яка вживається при варенні соку й яка після того дуже смердить. І от сей неможливий сморід виливають усього за 4 — 5 ступнів од квартир служащих і робітників (поруч з якими стоїть і хлібопекарня). Се зпереду, а ззаду, вповдовж усього місця, де стоять квартири, простяглись жомові ями й теж не далі, як за 4 — 5 ступнів од квартир. Все те дуже смердить ще й тоді, як його вивозять, а надто літом, як пригріє сонце. Раніше хоч той ставок, що одним своїм боком підходить до заводу, а другим — до села, — раніше він був чистий, а сього року зімою й

туди пускали брудну воду й добре таки його забруднили, а може ж у нім поять худобу. Йде літо, й там купатимуться діти, то чи далеко - ж тут до хвороби? Треба було - б подбати, щоб сього не було, та щось ніхто про се не думає" (№ 106,09).

Взагалі, по сільських місцевостях підприємці не дуже церемоняються, з гігієною. Ось іще в Драбові, на Полтавщині, — „на папіровій фабриці брудно, мокро, скрізь капає з гори на робітників. На льонотріпальній фабриці хитрі, дорогі вентилятори чогось не витягують до путя пилу, й як працюють та дихають там робітники — один Бог знає" („Село“, ч. 10, 1909).

Не кращі гігієнічні обставини панують і в дрібних ремесних майстернях. Се й зрозуміло: над сим типом підприємств нема ніякого ні урядового, ні громадського догляду. Й от — у Катеринодарських пекарнях „помешкання для робітників, особливо в Турків, дуже антигігієнічні“ („Рада“, 44,1909). У Катеринославі по картузних і шапочних майстернях робітники „сплять на робочих столах і під ними, більшість робітників слабує на нерви, сухоти й інші хвороби“ (ibid., 251).

Але се все — дрібниця в порівнянні з тими гігієнічними й санітарними непорядками, що панують на наших великих підприємствах. Тут є „догляд“ фабричної й гірничої інспекції, але се, очевидно, мало поліпшує справу. Найгірше те, що в великих фабричних та гірничих підприємствах байдужість підприємців до охорони здоров'я та життя робітників часто веде за собою масові й поодинокі нещасливі випадки, тоді як по дрібних підприємствах гігієнічні непорядки здебільшого причиняють ся тільки до розвитку професійних хвороб. Тут є над чим замислитись.

Ось картинка „неможливих гігієнічних умов праці“ на Катеринославським трубним заводі. Тут „дуже часто від сушки форм і ковшів, від розпалювання вагранок та від інших причин у майстерні стоїть нестерпучий дим, чад, і пара. Коли з форм вибивається лите й коли гарячі вироби поливають ся водою — в повітрі носить ся порошок, і робітники мусять вдихати його. Влітку ще не так, бо вікна відчинені, й всі гази й порошок виходять на двір, а зимою вікна наглухо забиті. Все те легко можна було - б усунути, коли завести вентиляцію“ — але вентиляції немає.

Взагалі, справа з вентиляцією стоїть на наших фабричних і особливо на гірничих підприємствах дуже кепсько. Так, на наш обрахунок, далеко, розуміється, не повний, через погану вентиляцію на гірничих підприємствах України за один минулий рік убито 22 і тяжко покалічено 36 робітників, не кажучи про силу-силенну легхо нпораених,

а також не кажучи про всякі глухі звістки, де число жертв не показано, а зате показано причину ¹⁾).

Зупиняти ся на всіх дрібніших нещасливих випадках, що стали ся через повний брак її, нема ні потреби, ні змоги. Щоб вияснити картину наших гігієнічних непорядків, досить зупинитись на подробицях двох масових катастроф минулого року — Мокіївської та Ірминської. Перша катастрофа скінчилась 26 іюня в Мокіївці, на шахті „Італьянка“, що належить російсько-дніпезькому товариству. Вибухом гремучого газу вбито 17, тяжко поколічено 2 й легко поранено 2 робітників. Кореспондент харківського „Утра“, очевидно технік, пише про сю катастрофу таке :

„Причина вибуху зостанеть ся, напевне, невиясненою, як було при вибухах минулого літа, або-ж головними винуватцями назовуть тих, хто вже поплатив ся власним житєм. Так було, так буде. Вихух дає яскраву ілюстрацію до того, що лаву підсудних з більшим правом заслужили не мертві, а живі. Не треба бути гірничим інженером, щоб зрозуміти, як недбало ставились до елементарних вимог вентілювання шахти й як з усіх сил старались заховати від гірничої інспекції великий процент газу (часом до 6), що був у шахті. Від 1 січня 1907 р. до 1 липня 1908 р. в мокіївських рудниках скінчив ся 21 вибух : в 15 з них офіційно установлено, що вина лежить на тих, хто заправляв вентиляцією або рудниками. В 1908 р. в злополучній „Італьянці“ опалило двох робітників. За місяць або за два до катастрофи з неї витягли напівживого артільщика. Сих фактів було замало, щоб завести в шахтах раціональну вентиляцію. Наприкінці, — пише кореспондент, — лишаєть ся запитати, чи винуваті в катастрофі сами жертви ? Тепер пильно старатимуть ся звалити все на сірники й тютюн.. Але об'єктивно кажучи, вибух скінчив ся з двох причин : 1) через брак дверей на 4-й і 6-й продольних і через повну їх непридатність на 1-й продольній, і 2) через брак вентиляції“. Другий масовий нещасливий випадок трапив ся 5-го грудня в Ірминській шахті, на Катеринославщині, причім убито 3 і тяжко поколічено 9 робітників. Офіціоз українських гірнопромисловців — „Горно-заводській Листокъ“ — з приводу сеї катастрофи писав : „як до нещасливого випадку, так і після нього, гремучого газу в шахті „не було“ (№ 149, 1909). Але кореспондент „Ради“, очевидно, добре поінформований у тій справі, малює трохи инакшу картину. В числі „Ради“ від 17 грудня минулого року ми читаємо (курсів усюди мій):

¹⁾ Ось один із таких прикладів. 10-го жовтня м. р. „Петерб. Тел. Аг.“ повідомляло : „У Таганрозі на рудниках Неймана газами отруюють ся робітники. Виявляєть ся, що на рудниках не було вжито ніяких гігієнічних заходів“. Тут число жертв не показано, а проте причина виступає досить ясно : „отруюють ся газами“ — значить, не було вентиляції.

„Скільки вже було писано про найбільше лихо шахтёрського життя — про вибухи газу, — скільки вже роблено „заходів“ проти цього, але ніщо — не помагає. Отсе недавно в нас скоїлось таке. В шахті № 1 через погану вентиляцію набралось гремучого газу., Сей газ треба випомповувати, розгонити, а то як зкупчить ся, то дуже мало треба, щоб він вибухнув. Інжінер забороняв пропускати динамітом „скати“, але контрольний десятник Ягор Сопов не дбав про се й звелів пропустити „скат“ динамітом. Звичайно, вибухнув газ і знівечив 12 душ робітників“... От вам і „не було“ гремучого газу, та ще „ні до, ні після вибуху“ !

До всіх інших способів охорони робітничого здоров'я й життя підприємці в минулім році проявили таку саму байдужість, як і до вентиляції. Рвались канати, падали рештовання, валились куски породи й каменю, розривались паровики. Й в результаті — десятки убитих і сотні покалічених робітників. Варто поглянути тільки на підкреслені слова в отсім маленькім реєстрі нещасливих випадків минулого року, щоб пересвідчитись у сім :

„У доменній печі Юзівського металургічного заводу счинив ся вибух; убито 2 і поранено 10 робітників“. — „У Браїлові, на Поділля, в каменоломні обвалилась скеля; вбито 6 робітників“. — „У Білій-Церкві на броварі графині Браницької зірвалась балія для пива й покалічала чотирьох робітників. Один з робітників передбачив сю катастрофу й показав пивоварови на слабі підпорки, але той відповів, що підпорки й не таку вагу витримували“. — В Олексіївськім руднику Аурбаха впав кусок руди й убив 1 робітника“. — В шахті Орлово-Оленівського т-ва завалилась стеля й убила 3 робітників“. — „На Соболівській цукроварні розвалилось рештоване й убило 3 та поранила ще кількох робітників“. — „На каменоломні Ольхівського т-ва обвалив ся камінь і вбив 1 робітника“. — „На Таганрогськім металургічнім заводі розірвав ся маховик, причім убито 2 і тяжко покалічено 2 робітників“. — „На Дінецько-Юрївськім металургічнім заводі розірвалась доменна піч, спалено 1 робітника“. — „16 січня на Щербинівськім руднику, коли спускали під землю клітку з робітниками, обірвалась величезна крижина й 5 шахтарів убила, а 22 поранила“. — „В шахті Чулківського рудника завалилась піч і частина породи, завалено двох робітників“. — „22 іюля, в шахті „Берестовка“, коли робітники спускались у клітці в шахту, розірвав ся канат і клітка полетіла вниз; убито 5 і поранено 1 робітника“. „Счинив ся вибух“, „обвалилась скеля“, „зірвалась балія“, „впав кусок руди“, „завалилось рештоване“, „обвалив ся камінь“, „розірвав ся маховик“, „розірвалась доменна піч“, „обір-

валась величезна крижина“, „завалилась піч“, „розірвав ся канат“, — невже від усіх отсих завалів, вибухів, розривів та инших нещасть не можна було уберегти й забезпечити робітників? Від усіх — звичайно, ні, бо тут багато залежить од випадку, але від більшої частини сих і тисячи инших катастроф уберегти робітників можна було напевне. Але навіть турбуватись і затрачувати гроші на охоронні прилади, на вентиляцію, та на инші „примхи“, коли робітник і так працює та ще „тремтить“ за своє місце? Коли ж трапить ся яке нещасте з робітником, то з законом великої мороки не буде, бо хоч наші підприємці здебільшого й чужоземці, але одну російську приказку вони собі твердо зняли: „закон — что дышло, куда повернулъ — туда и вышло“. А з робітником упоратись ще легше. В однім випадку можна відкупитись 30 карбованцями „на похорон“, як се зробило Ольхівське товариство, коли на його каменоломнях „обвалив ся камінь“ і вбив робітника. В другім випадку справа розв'язується ще простіше, по такому, напр., способу:

Убито на копальнях Орлово - Оленівського товариства одного робітника, Гладкова, й убито його явно з вини адміністрації. Батько Гладкова, довідавшись про смерть сина, три тижні йшов пішки з Орловщини на рудник. Руднична адміністрація просто вигнала Гладкова й навіть на дорогу до - дому не дала йому ні копійки. Окрім того, адміністрація рудника покликала другого сина Гладкова, що працював на руднику.

— Ти хочеш судитись?

— Судитись думає батько, а не я... Я ніякого діла не затіваю...

— Все одно... Тебе відправлено з роботи.

Добра житейська ілюстрація практики переведення в дійсність закону 2 іюня 1903 року.

Намальована вище картина робітничого бідунства в минулім році була б занадто нестерпуча, коли б де-не-де її не прорізували маленькі ясні промінні — прояви робітничого протесту проти сього тяжкого становища. Форми робітничого руху в минулім році в цілому й загальному були ті самі, що й попередніх років, хоча одна з них досягла в минулім році особливого розвитку. Та про се — далі.

Головною формою робітничої боротьби всюди й завжди являється страйк. Сей спосіб уживав ся в минулім році й нашими робітниками. Всіх страйків на території України в минулім році нами зареєстровано 52, більше проти попереднього року на 20. Було б, одначе, занадто сміливим уважати се збільшене числа страйків за показчик оживлення робітничого руху в минулім році. Ми пильно стежили за робітничим життям у минулім році й мусимо сказати, що про оживлене робітничого руху

на Україні поки-що нема чого й говорити. Найправдоподібніше, що збільшене числа страйків викликано занадто нахабним натиском підприємців (більшість страйків у минулім році носила оборонний характер), а можливо й те, що наша реєстрація в минулім році була докладнішою, ніж у році 1908.

На жаль, страйки минулого року здебільшого скінчились нещасливо для робітників. З усіх 52 страйків виграних цілком або почасти було 9, а програних 27, що ж до решти 16 страйків, то наслідки їх невідомі. Треба ще сказати, що програний страйк для робітника означає не тільки, що працювати доводить ся на старих умовах. Часто страйк приносить з собою ще й інші наслідки. Так, у 8 випадках із 27 підприємці звертались до запитанні поліції й війська, а се кінчалось для робітників то арештом, то висилкою „на родину“. Далі, в 7 випадках із тих 27 підприємці відповіли на страйки локаутом, у 2 випадках робітників за участь у страйках оштрафовано, в 1 випадку відправлено 17 найбільш свідомих робітників і т. д.

Брак місця не дає нам змоги зупинитись на докладнішій класифікації робітничих страйків минулого року. Зрештою, се й не так потрібно, бо центр робітничого руху — як що можна говорити про центр майже неіснуючої речі — лежав в иншій місці.

Одним із факторів робітничого руху в минулім році була закордонна еміграція. Наскільки нам відомо, серед наших робітників се зявище майже цілком нове, бо досі наші робітники емігрували за кордон лише одиницями й десятками. В минулому ж році еміграція серед робітників, очевидно під впливом великої скрути, набрала досить широкі розміри. Маємо, принаймні, звістки, що з України виїздили робітники партіями в 500 і більше душ (Миколаїв). Треба сказати, що почасти на збільшене еміграційної робітничої хвилі вплинули й випадкові причини: катастрофа в Месині, діяльність еміграційних агентів і контор (останнє викликало навіть офіціальне повідомлене з боку віділу промисловости російського міністерства торгу й промисловости). Важно, одначе, те, що робітники щиро йняли віру байкам про величезні заробітки в Месині й в Пруссії, — очевидно, зерно, посіяне конторами й агентами, впадо на добрий ґрунт. Дійсно, величезна робітнича скрута минулого року була найвдячнішим ґрунтом для агітації всяких проїдисвітів і шахраїв.

Минаючи еміграцію, як фактор почасти випадковий і в усякім разі не досить досліджений, переходимо до другої після страйків органічної форми робітничої боротьби — до професійного руху. Не щастило робітникам і на сім полі. За рік закрито більше 30 професійних товариств. В однім Катеринославі присутствіє в справах товариств і спілок „одним

махом“ (16 жовтня) закрило 18 робітничих товариств, а другим „махом“ (18 грудня) — ще 7. Правда, було серед сих товариств і багато „мертвих душ“, жите яких закінчилось ще задовго до офіційної ліквідації, але зате були серед них і живі товариства робітників-металістів, робітників-пекарів, взаємної допомоги прикащиків та інші. Кожне з них відгравало значну роль в економічному і культурнім життю робітників свого фаху, але тяжка десниця „незалежних обставин“ дочасно перерізала їх живитьову нитку.

В Одесі за рік закрито до 15 робітничих товариств. Одним розчерком пера генерала Толмачова 1 листопада закрито 8 професійних товариств. Решту ліквідувало місцеве присутствіє в справах товариств і спілок. Одне товариство було навіть закрито таким „упрощеним“ способом: 18 липня на станції городського водопроводу вивішено було повідомленє, щоб усі робітники, які належать до „професійного товариства одеського городського водопроводу“ ліквідували справи товариства й закрили його до 1 вересня. Таким чином, правила 4 марта, незалежно від волі законодавця, доповнено ще одним пунктом: професійні робітничі товариства можуть закриватись з наказу приватних підприємств...

По інших містах України робітничі товариства закривались не „оптом“, як у Катеринославі й Одесі, а „в роздріб“. Се, звичайно зясуєть ся не тим, що в сих містах адміністрація прихильнійше ставилась до професійних товариств, а, мабуть, просто тим, що в тих містах або вже не стало що закривати, бо все закрито, або зразу ніяких товариств там не було.

Цікаві, між иншим, ті мотиви, якими офіційно зясуєть ся закритє робітничих товариств. Так, напр., закритє лояльного з лояльних товариства взаємної допомоги прикащиків м. Катеринославу офіційна версія зясує „шкідливою й незаконною діяльністю“ товариства, але в чім висловилаь та шкідливість і незаконність — того не можуть сказати навіть представники товариства, що були на критичнім засіданні присутствія. Ще курйознійший мотив виставило донське присутствіє. Закривши в Таганрозі два професійних товариства, присутствіє в своїй постанові написало, що товариства закрились „въ виду вираженнаго названними обществами желанія“!.

Ясно, що при такій „ліквідаційній“ енергії адміністрації й зоставлені в живих робітничі товариства не могли розвивати більш-менш значної діяльносми. Й дійсно, де яка-небудь спілка ще заховалась, там жите її представляло картину більш ніж сумну й мізерну. Не маючи змоги працювати в своїй найприроднійшій сфері — в сфері відносин між працею й капіталом, — існуючі робітничі товариства мусіли позбутись сього останнього кредиту в робітничій масі. Се й доводилось бачити на

кожнім кроці. Членські вкладки не платились, на загальні збори приходило 6 — 7 душ, і спілки хиріли не днями й годинами.

Скаржитись не було кому. Надумали ся раз делегати катеринославської спілки робітників-тютюників поскаржитись на утиски членам спілки фабричному інспекторові д. Славіну — людині з університетською освітою — й ось що вони почули на свою скаргу:

— Чого ви вьзнете до мене з своїми спілками? Мені ніколи з вами панькати ся, в мене чотирі повіти. Один з вас пише мені: „пропонує“ — се нахабство... Сю промову високо-освічений інспектор закінчив нецензурною лайкою („Ръчь“, цит. за „Радою“, ч. 170, 1909).

Зоставав ся ще сенат — ся найвища апеляційна інстанція. Але там справи розглядають ся так довго, що одна скарга мусить переганяти другу, а в результаті — постанови місцевих присутствій, мабуть, для зміцнення престижа влади, незмінно затвержують ся. При таких стані річей мало кому прийде охота вдаватись з скаргою до сеї інстанції.

Само собою розуміть ся, що нових професійних товариств за минулий рік відкрилось дуже мало. Дозволів на відкрите товариств видано кілька, але звісток про фактичне відкрите нових товариств маємо тільки... одну. Маємо на увазі професійне товариство пекарів, що відкрилось у Новоросійську. Але Новоросійськ з сього боку взагалі виключне місто: пишуть, напр. звідти, що справа в другім місцевім робітничім товаристві („Защита труда“) стоїть добре. Очевидно, що Новоросійськ иншим містам України — „не указ“.

Хочеть ся закінчити наш огляд робітничого життя в минулім році хоч одним веселим штрихом. Такий веселий штрих ми знаходимо в значнім розвиткові, якого досягла в минулім році артільна й кооперативна справа серед робітників. Тут не місце розводити ся про придатність чи непридатність сих організаційних форм для робітників. Ми тут пишемо суху літопись, а розвиток артільної і кооперативної справи являєть ся видатним фактом у робітничім життю минулого року, а тому він заслуговує на місце на сих сторінках.

Артільний рух, як сказано, в минулім році дуже оживив ся. Всього за рік засновано до 30 нових артілів, тоді як кожного з попередніх років нові артілі налічувались тільки одиницями. Рух охопив дуже багато професій, починаючи з найпростійших і кінчаючи найбільш кваліфікованими. Так, у Катеринославі почали функціонувати спілки офіціантів і палатурників, у містечку Літках, на Чернігівщині, — спілки поставців одяжи й палива для війська, в Юзівці — Дінецька комерційна трудова артіль, у Таганрозі — торговельно-промислова артіль робітників, у Києві — спілки офіціантів, грузчиків і куховарів, у Миколаїві — три робіт-

ничих артілі женщин-грузчиць, у Катеринодарі — столярна артіль, у селі Васютинцях, на Полтавщині, — артіль грабарів, у Харькові — артілі столярна й слюсарно-ковальська, в Одесі — артілі грузчиків і гільзовщиків, у Єлисаветграді — артіль кожевенників-кустарів, в Олександрівську, на Катеринославщині — трудова артіль металургічних робітників з власною артільною фабрикою, у селі Білках, на Чернигівщині — артільний картопляно-крохмальний завод, дві артільних молочарні на Київщині й багато інших.

Які саме причини так вплинули на розвиток артільного руху — на се питанє можна відповідати по-різному. Можна думати, що велику роль в сій справі відіграв кризіс професійного руху, що примусило робітництво пошукати нових організаційних форм або відновити старі й майже забуті. З другого боку, тут мусіло вплинути й нахабство підприємців, од якого робітники шукали порятунку в спілках. Могли тут відіграти де-яку роль й інші, чисто-місцеві й випадкові причини.

Ще з більшою інтенсивністю, ніж артільний, розвинув ся в минулім році кооперативний робітничий рух. Правда, число нових кооперативів, заснованих робітниками в минулім році, порівнюючи невелике, особливо, коли порівняти його з числом селянських кооперативів. Але зате не було в минулім році й невдатних кооперативних спроб у робітників. Де який робітничий кооператив заснував ся, там він зразу став на ноги й з першого дня свого існування приносив робітничій масі безперечну й велику користь.

Треба зазначити й такий факт. Ті робітничі кооперативи, що відкривались ранійше й досі леле животіли, в минулім році дуже широко розвинули свою діяльність і поширили свій вплив на велике число робітників. Взагалі, минулий рік можна вважати першим видатним роком в історії робітничої кооперації на Україні.

Найбільшого розвитку досяг робітничий кооперативний рух на нашій промисловій Півдні. Там існують такі видатні робітничі кооперативи, як Миколаївська „Трудова Кооп'ївка“ з 320 членами й Миколаївський вугільний кооператив, Юзівський „Робочій Трудь“ з 1000 членів, Харьківський „Трудь“ з 765 членами, Катеринославський „Роботникъ“ з 450 членами та інші. Сі товариства своєю організацією й діяльністю можуть служити зразком для всіх інших робітничих кооперативів на Україні.

Коли про будучність артільного руху на Україні ще можна сперечатись, то про будучність кооперативного робітничого руху ніякої суперечки бути не може. Не беремо ся вгадувати напевне, але нам здаєть ся, що сій організаційній формі судило ся відіграти дуже велику роль в справі відродження українського робітництва.

АНАТОЛЬ ФРАНС.**К а з к и.****Сорочка.**

Се був молодий пастух — свобідно про-
стягнувши ся на траві луки, він розвеселяв
свою самоту звуками сопілки... Вони хотіли
силоміць узяти з нього одежу, але...

Grande Encyclopedie de P. Larousse, сло-
во : Chemise.

I. Король Криштоф, його уряд, його вдача, його хвороба.

Криштоф V був нічого собі король. Він міцно тримав ся парла-
ментських установ і ніколи не заважав замірам Палати. Ся покірність
не дорого коштувала йому, бо він гаразд зрозумів, що коли є не мало
засобів дійти до влади, то вже на те, щоб тримати ся її, не налічиш і двох ;
що його міністри, якого-б то не були вони походження, почувань і думок, ке-
рували усі на один лад і крім де-якої ріжницї з боку чистої форми,
нагадували один одного з непохитною постійністю. Через те без сум-
ніву наставляв він до справи усіх тих, кого доручала йому Палата, да-
ючи все таки перевагу революціонерам, яко палкійшим і дотепнійшим
в накидуванні своєї влади.

З свого боку він найбільше кохав ся у заграничних справах. Він
робив дипломатичні мандрівки, обідав і полював з родичами-королями
і вважав себе за найліпшого міністра заграничних справ, про якого тіль-
ки можна було марити. У внутрішній політиці він поводив ся на стіль-
ки добре, на скільки можливо за наші лихі часи. Король Криштоф не
був дуже укоханий і шанований своїм народом і через те мав кошов-
ну користь ніколи не розчаровувати собою. Увільнений од народньої
любви, він був увільнений і од лихої непопулярности, яка завжди мо-
же спіткати популярну людину.

Його держава була багата. Промисловість і торгівля пишно цвіли
у ній, але не так, щоб лякати сусідів. Фінанси над усе викликали за-
гальне здивування. Фінансисти балакали про них з запалом, з захватом
і з сльозами на очах. Відблиск тієї слави одбивав ся і на королі Криштофі.

Хлібороб робив його відповідальним за погані урожаї, але недорід
бував рідко коли. Родюча земля і багата праця робили сей край бага-
тим на хліб, на овоч, на вино і на скотину. Буржуазія, налякана вима-
ганнями фабричних робочих, тулилась до короля, як до свого захисту од
соціальної революції, а робочі, з свого боку не повставали на нього, бо

були слабійші од усіх і не мали на се ніякого бажання, бо не бачили собі від того великої користі. Король не підтримував їх, але і не пригнічував, аби вони лишались на завжде тільки погрозою і ніколи не ставали небезпекою.

Сей монарх міг рахувати на військо: воно мало добрий настрій, до того вживали ся всі засоби. Се головна річ у державі, бо як би воно його стратило, уряду довелось-би злетіти.

Король Криштоф підтримував релігію. Правду сказавши, він не був дуже побожним і що-б не заплутатись думками, ніколи не читав ніяких творів на релігійні питання. Він вистоював одправу у своїй каплиці і звертав ся з великою пошаною до своїх сповідників, хоча по-між ними і було три-чотири ультрамонтанці, які не раз годували його образами.

Підлота і піделужність урядництва викликала в нього непереможну огиду. Він не уявляв собі, як його підданці витримують таку несправедну розправу; але судді надолужували свою полохливу слабкість до дужих непохильною суворістю до слабих. Ся суворість забезпечувала добро і примушувала до покірності.

Криштоф V постеріг, що його вчинки або не давали цінних наслідків, або робили вражінне якраз протилежне тому, якого він бажав. Через те працював він мало, а керував з допомогою хрестів та нагород.

Королева наділила йому трьох синів. Вона була погана, сердита, скупа і дурна, але народ, що вважав її покинутою і обдуреною королем, виявляв увагу і пошану до неї. Перебравши силу жінок з усіх становищ, король тримав ся найчастійше мадам де-ла Пуль, до якої уже призвичаїв ся. У жінках він над усе цінував новину, але нова жінка не була новою для нього і одноманітність зміни страшенно надокучувала йому. З досади вертав ся він знову до мадам де-ла Пуль і те „вже відоме“, що він так ненавидів у жінках, яких бачив у перше, менш іритувало його у старій подрузі. Все ж таки вона обридала йому доволі. Часом, злютований тим, що вона неодмінно і безнадійно була однакова, він примушував її переодягатись то у тірольку, то в андалузку, то у капуціна, то у черницю, то у драгунського капітана, і скрізь однаково здавалась вона йому нудною.

Головним занятєм його було полювання, дідична розвага королів і принців. Се дійшло їм од перших людей. Давня потреба стала розвагою, втомою, з якої великі люди зробили собі втіху. Нема втіхи над утому. Криштоф V полював шість раз на тиждень.

Одного дня у лісі він сказав пану Катрфейлю, своєму шталмейстеру.

— Який поганий гон на оленів!

— Ваша Величність, — одповів йому шталмейстер, — ви з більшою приємністю спочинете після втоми.

— Катрфейль, — зітхнув король, — для мене нема більше ні втоми, ні спочинку. Я більш не знахожу приємности ні в тому ні в другому. Усяке діло для мене мов порожнє безділле і спочинок морить мене, як важка праця.

Після десяти років королювання без війни і революцій, признаний нарешті своїми підданими за дотепного політика, вибраний царями за полюбовного суддю, Криштоф V не знаходив ніякої радості у житті. Потоплений у глибоку нудьгу, він не раз казав прибічникам :

— У мене завжди мов чорне шкло перед очима, а під хрящами у боках окублилась журба.

Він тратив і сон і апетит.

— Я більш не можу їсти, — казав він пану Катрфейлю, сидючи у своїй розкішній їдальні. — Не за втіхою смашної їжи сумую я, бо я її ніколи не знав, — ся втіха не належить королям. Я маю найпоганший стіл у моїй державі. Тільки прості люде їдять смашно; багатирі держать кухарів, що обкрадають і отруюють їх. Самі перші кухарі ті, що найбільше обкрадають і отруюють, а я маю перших кухарів Європи. Проте я ласий по вдачі і охоче зів-би, як і другі, смачний шматок, коли-б мені дозволяло те моє становище.

Він жалів ся на гострий біль і вагу у животі, почував себе млосно, мав скорочене диханне і перебіи у серці. Часами його кидало в гидкий холодний піт.

— Я почувую, — казав він, — приголомшений, але постійний біль. То моя нудьга і скрута.

Два королівські лікарі, доктор Сомон і професор Машельє поставили діагноз: неврастенія.

— Загальна хімерна млявість не ясно виявлена і через те не гаразд зясована... — сказав доктор Сомон.

Професор Машельє перебив його :

— Скажіть краще, Сомон: справжній патологічний Протей, що безупинно мінить ся на очах лікаря і перекидаєть ся у самі хімерні і страшні постаті: то шулікою жолудкової виразки, то змієм нефріта, то піднімає жовте обличчя жовтяниці, то показує червоні вилиці туберкульоза, а то так забиває дух, мов-би настала гіпертрофія серця; врешті — усі прояви тяжких для тіла хвороб—поки, уступаючи заходам зручного лікаря, не почує себе переможним і не зникне, як кривляка-мавпа.

Доктор Сомон був гарний, привабний, укоханий жінками, у яких сам кохав ся. Гарний учений і світський лікар, він одзначав аристократизм і в сліпій кишці, і в шлунку, і в жіночих органах.

Професор Машельє, малий, товстий, куций, по формі схожий до горщика, без краю балакучий, був більшим джиґуном, ніж його колеґа Сомон. Він задавав ся тими-ж бажаннями. але виконати їх йому було не так-то легко. Вони ненавиділи один одного, але зрозумівши, що борючися тільки шкодили б собі, почали виявляти лад і згоду: скоро один починав висловляти свою думку, другий уже називав її своєю. Хоча їх прикмети і здібности були ворожо протилежні, то се ні трохи не спиняло їх мінятись поглядами, бо вони розуміли, що ніхто з них ні згубить ні виграє од зміни медичних поглядів.

З початку королівська хвороба не дуже бентежила їх. Вони рахували, що слабій видужає за той час, поки вони лічитимуть його і що така нагода одібеть ся їм на користь. Вони приписали разом суворо обмежене жите (*Quibus nervi dolent Venus inimica*), строго додержаний режим, рухи на свіжому повітрі і розумне виживання гідротерапії. Сомон, за згодою Машельє, порадив сірчан і хльористий метіль, Машельє, підтриманий Сомоном, призначив опій, хльораль і бром.

Але минуло кілька місяців, а становище короля не поліпшалось ні трохи, навіть хвороба стала гострійшою,

— Мені здаєть ся, — сказав одного дня король, що ціле кубло пацюків гризуть мої тельбухи і що у мій живіт заліз якийсь кобольд у шличку і червоних черевичках і ріже його й шарпає гострими списами.

— Ваша Величність, — одповів доктор Сомон, — се так звані сімватийні страждання.

— Я їх знахожу антипатийними, — одповів король.

— Неврастенія, — додав Машельє, — справжній патольогічний Протей.

Але король одіслав їх обох.

Як тільки за ними зачинились двері, до короля приступив головний секретар, пан де-Сен-Сільвен і з уклоном сказав йому:

— Ваша Величність, звеліть покликати доктора Родріґа.

— Так, ваша Величність, — додав і пан Катрфейль, — звеліть покликати доктора Родріґа. Одно се зостало ся зробити.

На той час доктор Родріґ дивував собою увесь світ. Його бачили майже разом по усьому світі. Він одбирав такі гроші за свої візити, що навіть мілліардери почували їх ціну. Його товариші-лікарі, щоб вони не думали про його відомости і вдачу, висловлювались про нього з пошаною, бо він підніс на нечувану височінь заробітки лікарів; вони хвалили його методи мов би спільні з їхніми і тим ширили його все-світню славу. Але через те що доктор Родріґ не вживав в своїй практиці ніяких ліків утворених по аптеках і не вважав ні на які постанови, його лікарські засоби були дуже хімерні.

Пан де-Сен-Сільвен, хоча сам не звертав ся до Родріґа, покладав ся на нього, як на Бога. Він благав короля звеліти покликати сього лікаря, що творить чуда. Усе було марне.

— Я тримаюсь Сомона і Машельє, — сказав Криштоф V. — Я їх знаю і знаю, що вони ні до чого не здатні; але ще не відомо, до чого здатний Родріґ.

II. Ліки доктора Родріґа.

Король ніколи занадто не любив своїх двох постійних лікарів, після шести місяців хвороби він прямо їх зненавидів. Як тільки зобачав він ще здалеку розкішні вуси, що прикрашали неодмінний усміх доктора Сомона, або два чорних чуби, що разом стояли на голові Машельє, він стисав зуби і жакливо одводив погляд. Одної ночі він повикидав за вікно їх пілюлі, настої і порошки, що надавали кімнаті сумний і обридливий дух. Він не тільки не робив нічого того, що йому призначали, але ще з великою увагою повертав усе навпаки: коли йому загадували ходити, він лежав нерухомо, і ворушив ся, коли йому загадували спокій; їв, коли його ставили на дієту, і постив ся, коли радили усильне годування. Він виявляв до мадам де-ля-Пуль таку незвичайну жагугу, що та лякалась і думала, що вона марить. Про те він не одужав і трохи, — така тому правда, що медицина штука омінна і що її постанови, з якого боку до них не підходь, однаково марні. Йому не робилось гірше, але не ставало й краще.

Його не покидали різні слабости. Він жалів ся, що у його голові роставував ся цілий мурашник і що ся роботяща і вояча кольонія ворушить його мозок, пробиваючи собі ходи, кімнати і комори, зносить туди свої запаси, кладе мільярди яечок, годує там своїх дітей, веде війну, наступи і оборони.

— Ваша Величність, — сказав пан де-Сен-Сільвен, — звеліть покликати доктора Родріґа. Він вас вирятую напевне.

Але король здвигнув плечима. Пригнічений слабістю, він знову вернув ся до ліків і режиму. Він зовсім одбив ся од мадам де-ля-Пуль і старанно ковтав азотно-кисло-аконітові пілюлі, які були на той час свіжою новиною і переживали блискучу молодість. По сьому усильному пильнуванню його схопила така задуха, що язик витяг ся з рота і очі разом полізли йому на лоб. Його ліжко підводили в гору, як баштовий годинник, і налите кривю лице короля визирало відтіль, мов ціферблят.

— Се plexus cardialis хвилює, — казав професор Машельє.

— У найбільшому напруженню, — додав доктор Сомон.

Пан Сен-Сільвен знайшов час слухним, щоб нагадати ще раз про доктора Родріґа, але король заявив, що не має охоти до ще якогось нового лікаря.

— Ваша Величність, — одказав Сен-Сільвен, — доктор Родріґ зовсім не лікар.

— А, — скрикнув Криштоф V, — те що ви кажете, пане де-Сен-Сільвен, надає йому велику перевагу і схиляє мене до нього. Він не лікар? Хто-ж він такий?

— Учений, чоловік великої здібности, ваша Величність, котрий довідав ся нечуваних виявів матерії у радіативному становищі і котрий прикладає їх до медицини.

Тут король тоном не терплячим супереки звелів своєму секретареві не нагадувати йому більше про такого шарлатана.

— Ніколи я не хочу бачити його, ніколи!..

Криштоф V пережив літо досить можливо. Він мандрував на яхті з мадам де ля Пуль, переодягнуною у матроса. Він завітав там на свіданок одного президента республіки, одного короля і одного імператора і зміцнив разом з ними всесвітню згоду. Йому докучало пеклуватись про долю народів, але знайшовши у каюті мадам де ля Пуль якийсь старий роман з тих, що розходять ся по між дрібним людом, він прочитав його з палкою цікавістю, яка дала йому на кілька годин щасливе забуття окружного. Взагалі, крім кількох міґренів, невральгій, ревматизму і нудьги життем він почував себе ще сюди-туди.

Осінь вернула його до старого лиха. Він тернів страшену муку людини, закутої од ніг по груди у лід і обхопленої вогнем од грудей до голови. Проте, ще більше страждання надавали йому почуття, яких він не міг зясувати собі. Були такі, — казав він, що піднімали волосся на голові. На нього налягла блідниця і недужість виростала день до дня.

— Пане Сен-Сільвен, — сказав одного ранку король після важкої ночі, — ви не раз казали мені про доктора Родріґа. Звеліть йому прибути.

Про доктора Родріґа сповіщали на сей час у Капштаті, у Мельбурні, у Петербурзі. Зараз-же у тих напрямках полетіли кабельограми і радіограми. Ще не збігло й тижня, як король настирно вимагав доктора Родріґа і питав кожну хвилину: — „Він ще не їде?“ Йому завважали, що така особа, як король — не звичайний пацієнт і що Родріґ летить як найшвидче, але ніщо не заспокоювало нетерплячести слабого.

— Він не приїде, — зітхав він, — ось побачите, що він не приїде.

Нарешті депеша з Генуї сповістила, що Родріґ сідає на корабель, а через три дні всесвітній лікар, поробивши своїм колегам, Сомону і Машельє пошанно-зневажливі візити, зайвив ся у палаті.

Він мав гордий шляхетний вираз і був молодший і гарніший за доктора Сомона. Шануючи натуру, він лишав бороді і волоссям рости по волі і був схожий до тих давніх філософів, яких улюбили Греки і вибивали з мрамору.

Огледівши короля він сказав :

— Ваша Величність, лікарі, що розмовляють про хвороби, як сліпці про фарби, кажуть, що у вас неврастенія, або нервова слабкість. Але хоч-би вони і справді вгадали вашу хворобу, їм невилічити її, бо органічна тканина може відродити ся тільки тими засобами, якими натура збудувала її, а засоби сі їм не відомі. Які-ж то засоби, якими ділає натура? Вона не має ні руки, ні знаряддя; вона тонка і духова, вона складає свої самі величні твори з безмежно дрібних часток — атомів. З нечутного туману утворює вона скелі, металі, рослини, тварі, людей. Як? Притяганням, нахилом, пройманням, капілярністю, ендосмосом, сімпатичним зеднанням. Вона не робить ріжниць в утворі зернятка піску у морі і „Чумацького шляху“ на небі: гармонія сфер панує у одному, як і у другому. Кожне з них тримає ся рухом часток, які їх спорудили; у сьому русі їх музична, завжди рухлива душа. Між зорями на небі і тими поронинками, що танцюють по сій хаті у соляшному промінні, нема ніякої ріжниць що до їх конструкції і найменша з сих поронинок така-ж значна, як і Сіріус, бо саме дивне у всіх річах на світі се та безкрая дрібнота, що формує і оживляє їх. Ось як працює натура. З непомітного, нечутного, вона утворила весь широкій світ, приступний нашим почуттям, який ми важимо і міряємо нашим розумом, і те, з чого утворила вона нас самих, се тільки легенький подих. Будемо-ж утворити, як і вона, з нечутного і непомітного любовним притяганням і тонким пройманням. Ось принцип. Як прикласти його до того випадку, що нас цікавить? Як вернути житте знесиленим нервам?

„Перш усього що таке нерви? Коли ми запитаємо значінне сього слова у самого поганенького фізіолога, та що я кажу? — у якогось Машеле або Сомона, то вони дадуть нам його. Що таке нерви? Нитки, фібри, що виходять од спинного мозгу і розходять ся по всіх частинах тіла, які передають чутливе побудженне і загадують рух порушаючим органам. Вони—се чулість і рух. Сього досить, щоб нам зясувати саме головне, їх внутрішню устанovu. Яке-б ми не дали їй назвисько, воно цілком відповідає тому, що в сфері почуття ми звемо радістю, а у царині моралі — щастем. Де знайдець ся один атом радости і щастя, там виявить ся оздоровляюча сила нервів. І коли я кажу: один атом радости, я розумію матеріяльну річ, визначену основу, тіло, вдатне перейти чотирі становища: тверде, рідке, летуче і радіактивне, тіло, у якому можна визначити його атомічну вагу. Радієть і сум, які почувають люде, звірі і рослини од самого утвору річей — се реальна сила; вони — матерія, бо вони — дух, а під сими трьома проявами: рухом, матерією і розумом — натура одна. Зостаєть ся тільки здобути собі в потрібній

мірі атоми щастя і перевести їх у організм за допомогою вдихання порами. Через се я призначаю вам носити сорочку щасливого чоловіка.

— Як! — скрикнув король, — ви хочете, щоб я носив сорочку щасливого чоловіка?

— На самому тілі, Ваша Величність, щоб ваше м'яке тіло втягло в себе частки щастя, які виходять по́том з щасливої людини, бо вам відома робота шкіри: вона втягає і видихає і безупинно змінюєть ся з оточенням, у якому пробуває.

— Се ті ліки, що ви мені призначаєте, пане Родріґ?

— Ваша Величність, не можливо було б знайти раціональнійших. Не розуміючи натури, недотепні їй наслідувати, наші знахарі виробляють по своїх кухарнях мале число медикаментів рідко дійсних і завжди небезпечних. Ті медикаменти, яких не можна зробити, треба брати готовими: п'явки, гірський клімат, морське повітря, теплі натуральні води, молоко ослиці, шкіру дикої кішки і настрій, що розходить ся од щасливої людини... Хіба вам не відомо, що коли носити у кишені сиру картоплину, то не почуватимеш страждання од ревматизму? Вам не до вподоби натуральні ліки, вам кращі штучні заправи, вам потрібні краплі і порошки: можете добре похвалитись вашими краплями і порошками?

Король перепросив ся і обіцяв слухатись. Доктор Родріґ, що дійшов уже до дверей, повернув ся і додав:

— Звеліть їй легенько погріти перед тим, як надягать на себе.

III. П. н. де-Катрфейль і де-Сен-Сільвен шукають щасливого чоловіка у палаті короля.

Кріштоф V, бажаючи швидко одягнути сорочку, що мала вилічити його, прикликав до себе пана де-Катрфейля, шталмейстера і пана де-Сен-Сельвена — державного секретаря і звелів їм здобути ту сорочку, як можливо найхутче. Було постановлено, що вони триматимуть справу у великому секреті, бо справді могло статись, коли-б довідались, якого засобу потрібно королю, — самі злиденні і бездольні люде посунулись би до короля з своїми сорочками, покладаючи надію заробити з того гроші. Можна було боятись крім того, що анархісти перешлють отрутні сорочки.

Сі два шляхтичі надумали, що вони знайдуть ліки доктора Родріґа не покидаючи палати і побігли до круглого віконця, де видно було, як проходять царедворці. Ті яких вони побачили, мали бліде витягнене обличчя з виразом того лиха, що їх піддало; кожному чогось бракувало: почесного доручення, привілея, гудзика. Але зійшовши у великі покої, Катрфейль і Сен-Сільвен спіткали пана Бокажа, що заснув у фотелі з розчиненим ротом аж по вилиці, з роздутими ніздрями і блискучими, як два сонця щоками; спокійне дихання підводило груди і живіт

робив м'які рухи; усе у йому сміялось і раділо, починаючи з голої голови і кінчаючи пальцями на широко роставлених ногах у вільних черевиках.

— Нема чого більше шукати, — радісно глянувши на нього, сказав Катрфейль. — Як тільки він прокинеться, візьмемо у нього сорочку.

У ту ж мить Бокаж лупнув очима, схопився з місця і здивовано глянув навкруги. Куточки рота обсунулись, щоки зпали, вії повисли як мокре шматте на вікнах у бідноті, з рота вилетів жалібний згук, уся його постать виявляла жаль і досаду.

Пізнавши і державного секретаря, і конюшого він звернув ся до них:

— Ах, панове, я тільки що бачив чудовий сон. Мені приснилось, що король зробив маркізат з моєї землі. Гай, гай! се тільки сон і я навіть напегне знаю, що у короля якраз протилежні заміри.

— Ходім, — сказав Сен-Сільвен. Уже пізно, нам не можна гаяти часу.

В галереї вони зустрілись з п'єром королівства, котрий дивував миритю своєї вдачі і глибиною розуму. Навіть вороги похваляли його безсторонність, одвертість і хоробрість. Відомо було, що він пише спогади і кожен запобігав перед ним, маючи надію що й він буде описаний і зверне на себе ласкаву увагу наступників.

— Може він щасливий? — сказав де-Сен-Сільвен.

— Спитаємо, — порадив Катрфейль.

Вони нагнали його, змінялись привітаннями і звернувши розмову на щасте, поставили цікаве для них питання.

— Ні багатства, ні шаноби не зворушують мене, — відповів він— і почуття, навіть самі легальні і натуральні, як сім'я і друзі не ворухать мого серця; я маю поривання тільки до спільного добра, а се сама нещасна жага, саме пекельне кохання. Я стояв при кермі; я одрік ся підтримувати скарбом держави і кровю солдат ті експедиції, що склалися ріжними розбвшаками і хапаями для власної користі; я не попустив флот і військо на знищення за для них і звалив ся сам під брехнями сих здирщиків; вони ще обвинувачували мене у зраді народній славі під оплески безглуздої юрби. Ніхто не підтримав мене против сих високих розбійників. Дивлячись на безглузде і продажність юрби, я жалію за необмежною властю. Безсилле короля кидає мене у р'оспач; дрібязковість великих мені огидна; недотепність і нечесність міністрів, нікчемність і легкодушність представників народу дивують і лютують мене. Щоб збути усей той біль який я витримую за день, я пишу про нього у ночі, і виливаю свою жовч.

Катрфейль і Сен-Сільвен уклонились високоповажному перу і сту-

пивши кілька кроків, побачили перед собою дуже маленького чоловіка такого горбатого, що горб його витикав ся з-за голови; проте він ішов маніжно і жартовливо.

— Не варто, — сказав Катрфейль, — звертатись до нього.

— Хто знає? — одповів Сен-Сільвен.

— Повірте, я знаю його, він довіряєть ся мені. Він цілком задовольнений собою і має на те рацію. Сей мізерний горбун — болячка жінок. Дами двору і столиці, буржуазки, кокетки, побожні дівки, найпишніші і найкращі падають до його ніг. Щоб задовольнити їх, він переводить своє життя і сили і вже стає меланхоліком.

Сонце сідало і придворні, згубивши надію побачити сьогодні короля, виходили з покоїв,

— Я-б охоче дав сорочку, — сказав Катрфейль. — Я можу похвалитись, що маю щасливу вдачу: завжди задовольнений, завжди добре їм, добре їю і добре сплю. Мене хвалять за мій привітний вигляд; але не в тому моє горе. Я почуваю у пухирі таку пекучість і вагу, що псуєть ся радість життя. Сьогодні з мене вийшов камінь з голубяче яйце завбільшки. Боюсь, що моя сорочка нічого не допоможе королю.

— Я-б охоче віддав свою, — сказав Сен-Сільвен. — Але у мене тако-ж є свій камінь: моя жінка. Я узав найпоганішу і найсердитішу, яка тільки існувала на світі і хоч будуче у руці Божій, можу сміливо додати, що і не існуватиме, бо утворити у друге таку прояву — неможливо. Катрфейль, друже мій, ми робимо по дурному. Не при дворі і не поміж великими цього світа треба шукати щасливого чоловіка.

— Ви балакаєте, як філософ, — одмовив Катрфейль, — і висловлюєтесь мов той злидень Жан-Жак; але ви помиляєтесь. Є також багато щасливих людей по палатах, як і по кавярнях, де сходять ся літератори, і по шинках, де пють робочі. Ми не знайшли ні одного тільки через те, що уже пізня доба і що нам не трапив ся добрий випадок. Ходім пошукаємо там, де гуляють ся у карти і напевне матимем успіх.

— Шукати по між тими, що гуляють ся у карти! — сврикнув Сен-Сільвен, — се все одно, що шукати перлове намисто на буряковім полі, або правдивого слова поміж політиків! Гішпанський посланник дає сієї ночі великий бенькет; уся столиця буде там, ходімо й ми і накладемо руку на щасливу сорочку.

— Мені трапляло ся, — сказав Катрфейль, — накладати руку на сорочку щасливої жінки. Се давало приємність, але на короткий час. Я розкажу вам про се не для того, що-б похвалитись (бо не варто), і не для того, що-б згадати минулі солодощі, які могли-б вернутись, бо всупереч приказці, кожна доба у житті має свої радощі. Мій замір зовсім инчий; він значніший і прямо відповідає нашому завданню. Чи не ду-

масть ся вам, Сен-Сільвен, що призначаючи сорочку щасливого чоловіка, доктор Родріґ ужив сей вираз „чоловік“ у його загальному значінню людини, не одрізняючи чоловіка од жінки і сподіваючись жіночої сорочки так саме, як і чоловічої? Я схиляюсь до такої думки і як-би й ви прилучили ся до неї, поле нашого шукання далеко-б поширилось і подвоїлись-би наші шанси, бо у нашому вищому суспільстві жінки щасливійші од чоловіків: ми більше піклуємо ся про них, ніж вони про нас. Сен-Сільвен, ми могли-б поділити роботу між собою: починаючи з сього вечера до завтрашнього ранку я розшукував би щасливу сорочку поміж жінками, поки ви шукали-б її поміж чоловіків. Згодьтесь, мій друже, що жіноча сорочка дуже тиндїтна штука. Я тримав колись таку, що проходила крізь перстень. Батист був як паутина. Ми залюбки піднесемо королю гарненьку батистову сорочку з прошивками і валянсьєновим мереживом, з подихом ірісу і кохання.

Але Сен-Сільвен запротестував проти сього погляду на заміри доктора Родріґа.

— Чи ви розумієте, що кажете, Катрфейль? — скрикнув він. — Жіноча сорочка дасть королю і жіноче щастє, яке заведе його у сором. Я не буду розглядати тут, чи жінки здатнійші до щастя од чоловіків, бо не місце і не час: треба йти обідати. Фізіольогї вважають жінку чутливійшою, ніж нас. Я не знаю, чи дає наше вище суспільство, як ви то думаєте, більше шансів на жіноче щастє; я знаю тільки, що у нашому суспільстві жінки не виховують дітей, не доглядають господарства, нічого не уміють, нічого не роблять і нудять світом. Вони згорають, як свічки. Чи воно бажано? Не знаю, але не в тому річ. Може бути колись світ наш зійде на оден тільки рід, а може зявиться ся їх і де-кілька. У такому разі сексуальна мораль збогатїс і поширить ся у відтїнях, а поки що ми маємо два роди, оден заходить у другий: є багато чоловічого у жінках і жіночого у чоловіках. Проте вони одрізняють ся; кожен має свою натуру, закон, свої втїхи і свої жалї. Коли ви обабите нашого короля, яким холодним оком дивитиметь ся він на мадам де-ля Пуль? І може статись, що з недбалости своєї попустить він сором на нашу славну державу. Чи то ваше бажаннє, Катрфейль?

„Погляньте на ті гобелени в галереї, що розвертають історію Геркулеса і побачите, що сталось з сїм величним героєм через жіночу сорочку. Він пустуючи одяг на себе сорочку Омфалї і з того часу знав тільки прости вовну. Оттаку будучність готуєте ви нашому славному королю!

— Ох, ох, — простогнав шталмейстер; — покладем, що ми нічого про се не балакали і не будемо більше згадувати.

IV. Джеронімо.

Гішпанське посольство горіло огнями у темряві. Огненні гірлянди звисали видовж аллей у парку і від їх світу листя на деревах сяли як смарагди. Од бенгальських огнів небо жевріло над темним садом. Захований оркестр розливав у повітрі чарівну музику. Елегантні юрби гостей покривали поляну; ворушились фраки; блищали шнури і хрести на мундірах; легкі, ясні постати снували ледве приминаючи траву. Катрфейль зобачивши двох значних людей держави: голову Ради і його попередника, що розмовляли коло статуї Фортуни, хотів був підійти до них, але Сен-Сільвен odmовив

— Вони нещасливі обидва, — сказав він йому: один не може заспокоїтись, що згубив владу, другий тремтить, що згубить її. У їх амбіція тим більш нещаслива, що кожен має далеко вільнійше і значнійше життя окремо від своєї посади, де вони повинні витримувати капризи Ради і сліпої юрби та багатих комерсантів. Те, за що вони хапають ся усіми силами, кладе на них зневагу. Ох, Катрфейль, кохайтесь краще у своїх конях і собаках, ніж у влади.

Вони пішли далі. Через кілька кроків їх спинив веселий сміх, що виривався з гуцини. Зацікавлені, вони заглянули туди і побачили товстого чоловіка неухважно одягнутого з устами сатіра, котрий сидів на чотирох дзигликах, оточений веселою юрбою і розказував щось теплим, яскравим тоном. Се був найбільш уславлений чоловік усієї держави, єдиний популярний Джеронімо. Він розказував багато, весело, перекидав гострими слівцями, нанизував оповідання, які викликали сміх. Він розказував, що одного разу в Атенах зробилась соціальна революція майно було поділене і жінки перейшли у суспільну власність, але незабаром старі і погані почали скаржитись, що ними нехтують і тоді на їх користь склали закон, який примушував чоловіків переходити через них, щоб дійти до молодих і гарних, і він розказував з веселим жартом комічні весільні події, де бідні чоловіки жахались, дивлячись на своїх бевдзеоких і слинявих молодих, у котрих ніс звисав на підборідде. Потім він розказував пікантні історії про попів, про німецьких Жидів, про мужиків, цілий каскад блискучих жартів.

Джеронімо був чудовий оратор Коли він промовляв, вся його особа від голови до ніг теж говорила і ніколи вдатність красномовства не була такою повною у иншого оратора. Раз по раз то поважний, то веселий, то величний, то жартовливий він скрізь був незрівняним; сей самий чоловік, що тут мов художний актор, забавляв себе і гостей гарно скомпонованими веселими оповіданнями, учора серед оплесків усієї Ради своїм могутнім голосом кидав у жар депутатів, примушував тремтіти міністрів і промови його лунали навколо по краю.

Спритний у запалі, здержливий у своїх пориваннях, він став головою опозиції і не розравав ся з урядом; працюючи серед народу, він був вхожий і до аристократії. Його називали чоловіком часу. Він був чоловіком години: його розум завжди прилажував ся до часу і місця. Він думав раптово, його проста і широка натура відповідала загалови; коло нього робились непомітними і дрібні і великі речі: бачили тільки його одного. Одна його міць могла-б вже запевнити його щастє: він був дужий тілом, як і душею. Він добре пив і знав смак у смаженому і у живому м'ясі, він жив серед радощів і мав львину частину утіх у сьому світі. Слухаючи, як він розказував свої дивні оповідання, Катрфейль і Сен-Сільвен реготались, як і другі, і підштовхуючи один одного накидали оком на сорочку Джероніма, залиту добрим вином.

Посол одної могутньої держави, яка торгувала з королем Криштофом своєю приязню, проходив на той час по полянці, самітний і величний. Він наблизив ся до уславленого чоловіка і злегка уклонив ся йому. У ту-ж мить Джеронімо став другим: злетіли веселі вигуки, спокійна поважність розлилась по його виду, уся його постать виявляла прихильність до заграничних справ, конгресів і конференцій. Тільки скручений галстук на мнятий сорочці і широчезні штани не підтримували дипломатичної поважності.

Гості одійшли на бік, а дві славні особи довго провадили інтимну розмову і здавалось були у повній згоді, що зараз зауважилось і переказалось політиканами і цікавими дамами. Джеронімо, казав один,— буде міністром заграничних справ, як тільки він того схоче.

— Як тільки він їм буде, додав другий, — він засуне короля у кишеню.

Австрійська посланниця поглянула на Джеронімо в свій лорнет і промовила:

— Сей хлопець з розумом, він сягне.

Скінчивши розмову, Джеронімо пішов по саду з своїм вірним Жобедіном, щось подібне до чаплі з совиною головою, котрий ніколи його не покидав.

Перший секретар і конюший пішли за ними.

— Ось чия сорочка потрібна нам, — сказав тихенько Катрфейль, — тільки чи дасть він її? Він соціаліст, змагаєть ся з правительством короля.

— Ет! се не зла людина, — одмовив Сен-Сільвен, — а головне розумна. Він не стане бажать зміни тільки через те, що сам у опозиції. Він не має відповідальности, його становище найкраще: він повинен його триматись. Добрий опозиціоніст завжди консерватор. Або я дуже помиляюсь, або сей демагог був-би у великій досаді, як-би нашкодив свому королю. Як що будемо зручними, то одержимо сорочку. Він поводити-

меть ся з двором, як Мірабо. Але треба що-б він був упевнений у секреті.

Поки вони так балакали, Джеронімо проходжав ся, зогнувши шапку на бік, покручуючи млинком палічку, шуткуючи, жартуючи, сиплючи красними слівцями і приспівами. Кілька кроків перед ним герцог Ольт, законодавець мод і князь молоді, зустрівшись з знайомою дамою, привитав її коротким любязним рухом. Народний представник прикро глянув на його і враз засмутившись, поклав руку на плече товариша.

— Жобелін, — сказав він — я відав-би мою славу і десять років мого життя що-б так носити фрак і так поводитись з жінками як сей пустовій.

— Що він сказав?.. Він шуткує? — спитав збентежено Катрфейль.

— Він ніколи не був щирішим — одмовив Сен-Сільвен. — Він показав нам болячку, що його гризе. Джеронімо ніколи не може заспокоїтись, що він незначного роду і не має елегантности. Він не щасливий; я не дав-би копійки за його сорочку.

Час збігав і виявлялось, що діло потребує праці. Конюший і перший секретар поклали між собою іти шукати кожен окремо і зійтись за вечерею у маленькому жовтому салоні, де вони повідають свої здобутки. Катрфейль звертався переважно до військових людей, до магнатів й багатих дідичів, а також і до жінок. Сен-Сільвен, більш проникливий, заглядав у вічі фінансистам і обдивляв дипломатів.

Вони зійшлись у назначену годину зтомлені і розчаровані.

— Я бачив усе щасливих, — сказав Катрфейль, — але їх щасте було зіпсоване. Військові люди сохнуть сподіваючись хрестика, підвищення, або нагороди. Привилеї, одержані иньшими, перевертають їм печінки. Почувши, що генерал Тінтіль був названий герцогом Комор, одні на моїх очах пожовкли мов кокоси, а другі позеленіли як ящірки. Один почервонів як баклажан: се була апоплексія. Наши дідичі пропадають од нудьги і клопоту і безупинно судять ся з сусідами.

— Мені не більш пощастило, ніж вам, — одмовив Сен-Сільвен. І те мене уразило, що люде страждуть од протилежних причин. Принц Естель нещасний не через те, що його обдурила жінка, а що зачеплено його амбіцію, а граф Мовер нещасний через те, що його не дурить жінка і тим не дає змоги піднятись знищеному домови. Одному допекли діти, другий нарікає, що не має дітей. Я бачив городян, які марять жити на селі і селян, що все поривають ся у город.

— Я ніколи не думав, — зітхнув Катрфейль, — що так трудно знайти щасливого чоловіка.

— Може воно ще через те, що ми не так узялись за діло, — зауважив Сен-Сільвен; — ми шукаємо навманя і не знаємо допевне, чо-

го ми шукаємо. Ми не визначили собі, що таке щасте. Треба се зясувати.

— Загубимо тільки час — одмовив Катрфейль.

— Вибачайте, — перебив Сен-Сільвен. — Коли ми зясуємо собі його, обмежимо часом і місцем і визначимо, ми матимемо більше змоги одшукати.

— Не думаю, — сказав Катрфейль.

Все-ж таки вони поклали порадитись про сю річ з самим ученим чоловіком держави, з директором королівської бібліотеки паном Шодезеґом.

Сонце сходило, коли вони вернули ся у палату. Криштоф V пережив погану ніч і все вимагав щасливої сорочки. Вони перепросились і полізли на третій поверх, там Шодезеґ прийняв їх у великій салі, де було вісімсот тисяч писаних і друкованих книжок.

V. Королівська бібліотека.

Посадивши гостей, бібліотекар одним рухом показав їм силу книг виставлених по чотирьох стінах од підлоги до стелі.

— Ви чуєте, ви чуєте який галас вони здійсмають? У мене вже вуха болять. Вони балакають усі враз і на усіх мовах. Вони трактують усе: Бога, натуру, чоловіка, час, кількість і властивість, відоме й невідоме, добро і зло; вони все розбирають, все визначають, все запевняють і все одкидають. Тут є легенькі, і поважні, веселі й сумні, більшість говорить, що-б нічого не сказати і сама задовольнена собою. Є між ними суворі і похмурі, які цікавлять ся тільки речами визволеними від усіх сенсуальних категорій, сі найлютіші і найупертіші диспутанти. Я не спиняюсь на тих, що переказують історії свого часу і минулого, бо їм ніхто не вірить. Врешті їх тут вісімсот тисяч у сій салі і між ними нема двох що б думали однаково про ту саму річ і ті, що повторяють одні за одним, не згожують ся між собою. Частійш усього вони не знають ні того, що вони кажуть, ні того, що кажуть другі.

— Панове, слухаючи сей всесвітній галас, я збожеволію, як збожеволіли усі мої попередники, що жили у сій салі, крім хіба тільки тих, що були вже зроду ідіотами, як наприклад мій високошановний колеґа, пан Фраудефон, якого ви бачите тут перед нами катальоґуючого з постійною пильністю. Він родив ся простим і простим лишив ся. Він увесь суцільний і ніколи не стане складним. Пан Фраудефон має простий розум і чисту душу. Він живе катальожно. Він знає заголовок і формат усіх книжок, що покривають сі стіни, се єдина наука, яку можна здобути в бібліотеці. Не заглядаючи ніколи в глибину творів, він утримав ся од тисячи помилок, од страшених турбацій і ріжних небезпек, які распложують ся од усильного читання. Він ясний, тихий і спокійний, він щасливий.

— Він щасливий! — скрикнули разом два шукачі сорочки.

— Він щасливий, але він сього не знає. І може бути, що щасте тільки існує при сій умові.

— Гай! Гай! — зітхнув Сен-Сільвен, — то не життя, коли не почуваш, що живеш. Але Катрфейль, що не звиряв ся розумованням і вірив у всім тільки досвідови, підійшов до столу, де працював Фруадефон серед нагромаджених книжок у шкурятяних, перкалевих і инчих політурках і звернув ся до нього.

— Пане бібліотекарю, будьте ласкаві скажіть мені: чи ви щасливі?

— Я не знаю творя під таким заголовком, — одмовив той.

Катрфейль, знявши руки у роспуці, вернув ся до свого місця.

— Уявіть собі, панове, — сказав Шодезеґ, — що давня Сібіла несе пана Фруадефона на своєму квітчастому лоні навкруги сонця і він літає по орбіті разом з землею і усією юрбою инчих планет. Нащо? Усі вісімсот тисяч книжок, що тут коло нас, не скажуть нам сього. Ми не знаємо ні сього, ні другого. Панове, ми нічого не знаємо. Причин для того багато, але я певен, що головнійша се невиразність нашої мови. Неясність виразів надає непевність думкам. Як-би ми попильнували коло слів, щоб зробити їх вірнійшими, то думки наші стали-б яснійші.

— А що я вам казав, Катрфейль? — скрикнув радіючи Сен-Сільвен. — Пане Шодезеґ, я бачу, що ми не помилились, звернувшись до вас. Ми прийшли просити вас визначити нам, що таке щасте. Се потрібно королю.

— Я охоче одмовлю вам на се. Що розуміють під словом „щасте“? Кожде слово треба означити етимолоґічно по корню¹⁾...

— Се-б-то — сказав Сен-Сільвен, — щасливий чоловік той, якому завжди і скрізь щастить; чи не має-ж яких помітних ознак такого вдання?

— Як що я вас добре зрозумів, панове, — одмовив Шодезеґ, — ви шукаєте щасливого чоловіка, якому щастить доля усе життя. То шукайте се незвичайне зявище поміж тих, які кінчають свій шлях і стоять коло домовини, бо тільки вони можуть сказати з певністю, що доля була вірною їм і не зрадила ні разу. Софокль сказав у своєму „Царю Едіпі“: „Не будемо називати щасливим ні одного чоловіка до його смерті“.

Ся порада шукати щастя коло смертного ліжка не подобалась Катрфейлю, а також не вабило й Сен-Сільвена стягати сорочку з умерушого, але що він кохав ся в філософії і був цікавим, він спитав бібліотекаря, чи відомий йому хоч один з тих щасливих дідусів.

¹⁾ Пропускаємо етимолоґічні слова bonheur. В. В.

Шодезеґ похитав головою, підійшов до вікна і забарабанив пальцями по шибці. Капав дощ; на майдані було безлюдно. В далечині маячив величний палац, убраний трофеями війни і зброєю на фронтснї.

— Зверніть ся до сього палаца, — сказав він.

— Як! — здивував ся Сен-Сільвен, — до маршала Вольмара?

— А то ж? Хіба знайдець ся людина під небом щасливіша за переможника Башкіру і Ельбруса? Вольмар найславніший воєка і до того завсїгди щасливий.

— Увесь світ те знає, — додав Катрфейль.

— Він сього ніколи не забуде, — провадив бібліотекар. — Маршал Філон, герцог де-Вольмар, зявившись на світї під час, коли вже вгамовувались вселюдні чвари, надолужив сю хибу тим, що кидав ся з своїм гарячим серцем у всі кутки світа, де тільки зачиналась війна. Уже з дванадцяти років він служив у Туреччинї, вів Курдістанську кампанію. З того часу він понїс свою непереможну зброю по усіх землях, він тричі перейшов Райн і Піренеї і рочинив ворота на Кавказї. Один по одному побивав він усі народи Європи і тричі виратував свій край.

VI. *Маршал герцог де-Вольмар.*

Шодезеґ звелїв принести папери, які містили походи герцога Вольмара. Три бібліотечних хлопці несучи їх згинались під вагою. Розгорнуті по усьому столу атласи губились з погляду.

— Ось, панове, кампанії Штирії, Палатину, Кавказу, Караманїї і Висли. Позиції війська помічені тут маленькими стяжками і порядок баталій. Сей порядок визначаєть ся взагалї після бою і у тому виявляєть ся хист вождїв, щоб повертати на свою користь жарти випадків. Але герцог Вольмар усе вбачив паперед.

„Киньте погляд на сей плян славного бою Вольмара з Турками, де він виявив свій надзвичайний талан у тактиці. Дїло почалось у пять годин ранку, а у чотирі години вечера військо Вольмара змрене утмою і витративши знаряд почало безладно збиватись. Невтомний маршал стоючи один на мостї з пістолями у кожній руці, стріляв у голови утікачів. Він почав одступати, коли почув, що збитий і наляканий ворог кинув ся через Дунай; тоді раптом повернувши назад, він полинув на здогінці ворогам і знищив їх до щенту. Ся звияга дала йому пятьсот тисяч прибутку і одчинила двері Академії.

— Панове, чи зможете ви знайти щасливішого чоловіка за побідника Ельбруса і Башкіра? Він зробив з постійним успіхом чотирнадцять кампаній, виграв шістьдесят баталій і тричі виратував свою вдячну країну. Тепер уславлений і ушанований, він доживає свою старість серед роскоши на спокої.

— Справді він щасливий,—згодився Катрфейль.—Як думаєте ви, Сен-Сільвен?

— Ходім, попросимо його аудієнції,— одмовив королівський секретар.

Проведені у палац, вони опинилися серед вестібюлю перед великою статуєю маршала.

На цоклях виписані були сі горді слова: „Я доручаю вдячній країні і всесвітній увазі моїх двох синів Башкир і Ельбрус“. У-гору вели широкі мармурові сходи до дверей, убраних військовими клейнодами і трьома вінцями, піднесеними од короля, парламенту і народу герцоґови Вольмару, визволителю своєї країни.

Сен-Сільвен і Катрфейль спинилися перед сими дверима прикуті пошаною до того героя, якого вони мали побачити за ними і не наважувалися увійти.

Сен-Сільвен пригадав ту медаль, що була вибита на спомин Ельбруса, де маршал квітчає вінком крилату постать слави, а під ним написано: *Victoria Caesarem et Napoleonem coronavit; major autem Volmaras coronat Victoriam*. І він прошепотів:

— Сей чоловік — велетень.

Катрфейль тискав обома руками тріпочуче серце.

У той час почувся здалеку галас, жіноча лайка і падання до долу тіла з жалібним стоґоном. Раптом двері розчинилися і з них вилетів маленький дідуган, виштовхнутий ногою огрядної служниці; він упав на східці і покотився головою на низ перед величними і мовчазними слугами. Се і був герцоґ Вольмар. Слуги підвели його, а роскудлана і неохайно одягнена служниця кричала згори, махаючи пляшкою:

— Покиньте! се тільки віником замітають. Він хотів одібрати у мене горілку. З якої речі! Іди геть! Не я тебе зачіпаю, старе падло!

Сен-Сільвен і Катрфейль вибігли з палацу. Коли вони були вже на площі, Сен-Сільвен сказав:

— Я бачу, що я помилився. Я хотів триматися певного, строгого методу; се було не вірно. Наука тікає від нас. Звернемося да простого розуму. Можна користуватися тільки грубим досвідом. Шукаймо щастя, не визначаючи його.

Катрфейль розвів довгі нарікання й докори проти бібліотекаря, на якого він був страшенно обурений. Найдосадніше було те, що його віра у національних героїв похитнулася, забруднилася у його душі. Він страждав. Його страждання було величне, а величне страждання без сумніву має в собі якесь полєкшення, так сказати—нагороду: воно витримується сміливіше, легше, ніж еґоїстичне страждання. Було-б не по правді, як-би було инакше. Через те Катрфейль скоро почув душу свою заспокоюною і думку досить ясною, щоб зауважити, що на його новий блис-

кучий капелюх крапас дощ. Він зітхнув. Йому спамятало ся, що він був драгунським лейтенантом при королі і спало на думку купити у військовій книгарні карту держави і плян столиці.

— Ніколи не треба починати кампанії без карти, — сказав він. Але кенсько їх розбирати. Ось наш город з усіма пригородами. З чого почати? З півдня, з півночі, з сходу, чи з заходу? Зауважено, що кожний город наростає на захід. Може бути, що се ознака, якою не треба нехтувати. Можливо, що люде, живучи на захід, у захисті од прикрого східнього вітру, мають більше здоров'я, кращий настрій і бувають щасливіші. Або може лучче почнемо з принадних берегів понад річкою на південь од города. Там у сю добу живуть значнійші родини краю. І щоб там не казали, а щасливого треба шукати поміж щасливих.

— Катрфейль,—одповів перший секретарь. — Я не ворог суспільства і суспільного щастя. Багатилям належить пошана і увага: вони підтримують державу, самі багатіючи і добродіючи мимохіть: вони годують силу людей, які працюють на збереження і зміцнення їх дібр. О! яка чудова річ багатство! Як розумний уряд повинен оберігати і підтримувати його і як несправедно, нерозумно і згубно за для фінансів пліндрувати багатства! Повинність суспільства поважати багатирів; приємно також вірити і у їх щастє. Ходімо, Катрфейль.

VII. Відносини багатства до щастя.

Вони умовились почати з самого багатого, Жака Фельжін-Кабура, який мав золотоносні гори, діамантові шахти і нафтові моря; довго прийшлося їм іти понад мурами парку, де були і луки, і ліси, фільварки, і хутори; од кожних воріт, куди вони звертались, їх одсилали до других. Зморені блуканням зобачили вони нарешті якогось чоловіка, що сидів на шляху перед залізною брамою і бив камінне. Вони спитали його, чи сюди іти до пана Жака Фельжін-Кабура? Чоловік мляво розігнув свою похилену спину і повернув до них худе обличчє з сітчатими окулярами.

— Пан Жак Фельжін-Кабур — се я, — одповів він.

Помітивши велике вражінне він додав;

— Я бю камінне: се моя єдина розвага.

І знову нахилившись він ударив молотом по кремінню і розбив його на скалки.

Одступаючи Сен-Сільвен сказав:

— Він занадто багатий! Се вже нещастє!

Катрфейль задумав зараз же іти до суперечника Жана Фельжін-Кабура, до короля заліза, Жозефа Мошера, чий новозбудований палац підносив ся вгору своїми важкими мурами і зубчастими баштами. Сен-Сільвен спинив його.

— Ви бачили його портрет: він має сумне обличчє. Відомо з часописей, що він дуже побожний, живе як старець і співає на крилосї псалми. Ходїмо краще до князя Люзанса. То справжній аристократ і знає поживати добро. Він сторонить ся від турботних справ і не буває при дворі. Він кохаєть ся у садах і має найкоштовнїйшу галерею малюнкїв у всїй державі.

Вони пішли. Князь привитав їх у своїому кабінетї антикїв, де була найкраща копія Кнідської Афродіти, дійсно Праксителїв твір. Богиня здавала ся ще вохкою од морської води. Медальник з рожевого дерева, що належав до мадам Помпадур, мав в собі самі рідкі грецькі і сіцилійські монети; князь сам заводив їм катальог. Його луна лежала ще на шліхтованому шклї, за яким виднілись коштовні каменї з штучно вирізанними на них постатями і групами.

— Я нетерпляче чекаю,—сказав князь,—прибуття старини — срібних ваз і келехів. Я дуже цікавлюсь побачити їх. Пан Кейлюсь не знав більшої втіхи, як розпакувувати скринї. Се його єдина втіха.

— А про вас кажуть, любий князю, що ви кохаєтесь і не в одній,—засміяв ся Сен-Сільвен.

— Ви улещуєте мене, пане Сен-Сільвен. Але я думаю, що здатність до утіх єсть перша над усіма і що остатні мають постільки вагу, поскільки слугують їй.

Він запросив своїх гостей у галерею картин, де одбивались сріблясті тони Воронеза, золоті Тиціана, червоні Рубенса, руді Рембранта, попелясті і рожеві Веляскеца і єднались усі у чарівну гармонїю. Забута скрипка лежала на дзиглику перед портретом чорнявої дами з рівними начосами; її великі карі очі відались аж у щоки; портрет був намальований артистичною певною рукою.

— Я признаю ся вам,—сказав князь Люзанс,—що иноді на самотї я граю перед сими малюнками і менї здаєть ся, що я переказую музикою кольори і лїнії. Перед сим малюнком я даремно силкуюсь передати мїнь твору і складаю свою скрипку.

Вікно виходило на парк. Князь і його гості схилились над балконом.

— Який чудовий краєвид!—скрякнули Катрфейль і Сен-Сільвен.

Тераси покриті померанчовим деревом, квітками і статуями спускались розлогими сходами до обсаженої деревом полянки, де виднілись басейни і високо били водограї. Праворуч і лїворуч, цілим морем зеленїв лїс аж до далекої річки, що виблискувала смужкою поміж тополь під покритими рожевим туманом горами.

До того веселий князь раптом засмутив ся, дивлючись у одну п'ятку розкішного простору.

— Ох, сей димарь,—прошепотів він з нудьгою, показуючи пальцем на фабричний комин, що топив ся десь далеко за парком.

— Який комин? Його зовсім не видко,—одмовив Катрфейль.

— А я тільки його й бачу,—сказав князь. Він псує мені увесь краєвид, усю натуру, усе мое життя. Се лихо не порятовне. Фабрика належить одній спілці, яка не згожується ні за яку ціну продати її. Я спробував усі засоби і не можу. Я слабну від того.

І одхилившись від вікна, він упав у фотель.

— Треба було наперед знати се,—сказав Катрфейль, сідаючи у екіпаж. — сей з делікатних: він нещасний.

Перед тим, як провадити далі свою мандрівку, вони зайшли на час у садочок загородньої корчми, що стояла на версі гори, над долиною і річкою. Не вважаючи на те, що їм двічі не пощастило, вони сподівались все таки знайти щасливого мільярдера. Їм лишалося їх ще з дванадцять і між иншими пан Бльок, Потіке, барон Нішоль і маркіз Грантозм, може найбагатший з усіх і значного роду, остільки-ж уславлений, як і багатий.

Коло них довгий, блідий чоловік пив з чашки молока, зігнувшись на-двое. Його великі очі розходились на щоки, ніс звисав до рота. Він здавав ся прибитим горем і з нудьгою глядів на ноги Катрфейля.

Після двадцяти хвилин досліду він рішуче підвів ся, підійшов до конюшого і перепросившись звернув ся до його:

— Мій пане, дозвольте мені поставити вам питання, яке має для мене велику вагу. Скільки коштують ваші чоботи?

— По за хімерністю питання, — одмовив Катрфейль, — я не бачу притоки відповідати вам. Я дав за сі чоботи шістьдесят пять франків.

Довго незнайомий дивив ся то на свої, то на Катрфейлеві чоботи і старанно рівняв їх. Потім промовив сумним голосом:

— Ви кажете, що сі чоботи коштують шістьдесят пять франків. Чи певні ви у тому?

— Цілком.

— Зауважте добре, пане, що ви кажете!

— Ет, — гуркнув Катрфейль, який починав вже сердити ся. — Чудний ви чоботарь, пане!

— Я не чоботарь, — тихо й неспіливо одмовив незнайомий, — я маркіз де-Грантозм.

Катрфейль уклонив ся.

— Мій пане, — почав маркіз, — я мав передчуте: мене знову ошукано! Ви платите за свої чоботи шістьдесят пять франків, а я за такі самі — дев'яност. Не ціна мене турбує: ціна не має для мене ніякої ваги: але я ненавиджу бути обікраденим. Я не бачу нічого кругом

себе, крім брехні, злирства, ошуканства і мені огидне моє багатство, яке зводить усіх, хто наближається до мене: слуг, сусідів, друзів, жінку, дітей, і робить мені їх ненависними. Моє становище прикре. Я ніколи не певен що передо мною не шахрай. І належати самому до людського роду — се гнітить мене соромом.

Маркіз схилив ся до своєї шклянки з молоком і простогнав:

— Шістьдесят п'ять франків! Шістьдесят п'ять франків!..

На ту хвилину з вулиці почувлись зітхання й голосіння і королівські посланці побачили старезного дідуся, що лементував ідучи разом з двома злотом убраними лакеями.

Вони дуже здивувались, але корчмар сказав їм спокійно:

— Нічого, се барон Нішоль, багатир. Він збожеволів на тому, що знищив ся і лементує день і ніч.

— Барон Нішоль! — скрикнув Сен-Сільвен.

— Ще один з тих, у яких ви хотіли одібрати сорочку, Катрфейль.

По сій останній пригоді, вони одріклись шукати далі щасливої сорочки поміж багатішими у державі. День минув без користі, вони боялись, що їх не ласкаво привитають у палаті і з пересердя причепили ся один до одного.

— І що вам припало, Катрфейль, звернути до сього люду. Думки, почуття, звичаї, все ненормальне у їх. Се потвори!

— На-ж тобі! Чи не ви-ж казали, Сен-Сільвен, що багатство—краса держави, що треба вірити в добрість багатирів і приємно покладати надію на їх щасте? Але стережіть ся: є багатство і багатство. Коли шляхецтво бідне, а наволоч багата, — то то є руїна для держави і усього краю.

— Катрфейль, мені неприємно казати вам се: ви не маєте ніякого розуміння у становищі сучасних держав. Але то ще не горе. Чи не спробувати нам середніх достатків? Як ви міркуєте? Мені здається, що ми зробили-б гаразд, як би пішли завтра одвідати городських дам, значних буржуазок. Ми побачили-б там людей різних становищ, і як хочете послухати мене, почнемо з незначної буржуазії.

VIII. Сальони столиці.

Так вони і зробили. Перш усього заявили ся вони до мадам Зуп, жінки фабриканта господарських артикулів, що мав свою фабрику на півночі. Вони застали панів Зуп нещасними через те, що вони не були запрохані до мадам Естерлін, жінки гірничого фабриканта, депутата парламенту. Вони обернулись до Естерлінів і знайшли їх розгніваними, що не завітала їх мадам Кольомбье, жінка пера, міністра юстиції. Тоді пішли вони до мадам Кольомбье і побачили її і чоловіка у роспуці, що їх не приймає до себе короліва.

Гості, яких вони зустрічали у сих сальонах, не менш були зажурені, роздосадовані, нещасні. Їх гризли турботи, слабости, недостача грошей. Ті що мали, боялись загубити і бентежились більше тих, що не мали. Незначні хотіли бути помітними, а значні бажали ще більшої слави. Більша частина була пригнічена працею, а ті що не мали діла, нудили світом. Більшість відчувала чуже лихо: хворобу жінки, або милої дитини. Багацько гинули від хвороби, якої вони не мали, а тільки думали, що мають. У столиці з'явилась пошесть холери і йшла чутка про одного фінансиста, котрий з переляку, не бачучи рятунку, отруїв ся.

— Найгірше те, — казав Катрфейль, — що люде не задовольняють ся тим лихом, якого і так досить, а надають собі ще уявленого горя.

— Не уявленого горя, — одмовив Сен-Сільвен. — Усяке горе дійсне, коли його почувають, і вифантазуваний біль — справжній біль.

— Проте — одрік Катрфейль, — коли з мене виходять камінне з качачу крашанку завбільшки, я б краще бажав, щоб се була мрія.

Сен-Сільвен помітив знову, що часто люде страждають од протилежних причин.

В сальоні мадам Кольомбье він балакав один по одному з двома широко освіченими інтелігентними особами і непомітно для їх, примусив їх повідати йому те лихо, що їх гнітило. Обидва клопотались суспільними справами, але з двох ріжних боків. Пан Бром жив під жахом розрухів. Серед сучасної тиші і спокою у державі він бояв ся бунту і загального перевороту. Кожного ранку він тремтючими руками розгортав часопись, сподіваючись прочитати про повстанне. Він вбачав у самих звичайних і незначних подіях початок революції і жив у безвихідному неспокою.

Зовсім друге химерне лихо зводило пана Сандріка. Спокій йому обривав, тиша в суспільстві його нудила, згода йому була огидна, висока постійність людських і божеських законів його дратувала. В своїй душі він прагнув змін і удаючи лагідного вітхав за катастрофами. Сей добрий, тихий, ласкавий чоловік не знав кращої утіхи, як переворот, якого бажав він для своєї країни, для всього світу, навіть для неба. Сумний, похилений, бачучи навколо тишу і згоду, він страждав тим більше, що більше помічав скільки терплячости, покірности і слухнянства у кожного народу і як стало і непохитно іде соціяльне життє.

Сен-Сільвен зауважив на прийнятю мадам Кольомбье прояву ще значнійшої суперечности. У кутку маленького сальону спокійно розмовляли пан де-ля Галісоньер, голова цивільного суду і пан Лярів-дю-Мон, розпорядник зоологічного саду.

— Я признаюсь вам, — казав Галісоньер, — думка про смерть вбиває мене. Я не випускаю її з голови, вона губить мене. Смерть ля-

кає мене не через себе саму, бо вона ніщо, а через те, що наступає слідом за нею, будуче життя. Я вірю, я певен у своєму безсмерттю. Розум, наука, почуття, усе упевняє мене в існуванні безсмертної душі, як каже нам Церква. Я християнин, я вірю у безупинні тортури; страшний малюнок сих тортурів завжди стоїть передо мною; я жахаюсь пекла і сей жах губить мою надію і всі добрі прикмети потрібні для спасення, кидає мене у роспач і наперед віддає на муки, яких я боюсь. Нема тортурів, які можна порівняти до тих, що я витримую і побільшують ся вони від року до року, від місяця до місяця, від дня до дня, бо кожна хвилина наближає мене до пекла. Моє життя—агонія, повна муки.

Кажучи се, голова суду бив повітре руками, мов одгавляючи від себе пекельне полум'я.

— Я заздрю вам, мій любий друже, — зітхнув Лярів-дю-Мон. Ви щасливий, рівняючи зо мною. Мене також шарпає думка про смерть, але як ся думка відрізняєть ся від вашої і оскільки вона тяжча! Мої досліди, студіюванне анатомії і будови матерії переконали мене, що слова: „душа“, „дух“, „безсмертє“ означають тільки фізичні явища або запереченне сих явищ, що термін „життє“ є термін самопочуття і що нарешті смерть се повне небутє. Те що вступає по-за життєм, не має слів для свого виразу. Ми потопаємо у безкрає „ніщо“. З того ми вийшли, туди ми йдемо; ми з двох боків між нічим, як мушля у морі. Се „ніщо“ — неможливе, певне; воно не тямить ся, а існує. Нещастє людей і їх провинна, що вони довідались про сі речі. Другі сотворіння не знають сього і ми повинні були не знати ніколи. Існувати і перестати існувати! Страхітє сеї думки здіймає волоссе на моїй голові; воно не покидає мене. Те чого не буде, псує мені і труїть те, що є, і се „ніщо“ нищить мене задалегідь. Жорстока нісенітниця! Я почуваю і вбачаю себе там.

— Мене більш є за що пожаліти, — одрік пан де-ля-Галісоньєр. — Кожен раз як ви вимовляєте се слово, се чудове слово „ніщо“, воно ніжить мене, як хворого подушка обіцянькою спокою і відпочинку.

Але Лярів-дю-Мон не згодив ся.

— Мій біль гострійший від вашого, бо рядова людина прилашнюєть ся до ідеї вічного пекла і треба мати міцнійшу душу, щоб бути атеїстом. Релігійне вихованне і містицизм одвернули вас від життя. Ви не тільки християнин і католик, ви янсеніст і ви носите у собі безодню, до якої торкав ся Паскаль. Я ж кохаю життє, таке яке воно є на землі, злиденне собаче життє. Я люблю його — грубе, гидке, нечисте, заплямлене; люблю його — дурне, безглузде і жорстоке; люблю його у соромі, бруді й зневазі. Почуваючи, що воно тікає від мене, я безсило тремчу і божеволію від суму.

„На святах я біжу на самі людні вулиці, втуляюся у юрби чоловіків, жінок і дітей, що збирають ся коло мандрівних співців, або перед ярмарковими ятками; я смаруюсь об брудні спідниці, засмальцьовані куртки, дихаю гарячим пітним духом. Мені здаєть ся серед сього шарварку життя, що я далі від смерти. Я чую голос, що каже мені: „Од того жаху, що я надаю тобі, тільки я визволю; від тієї втоми, що губить тебе, тільки я дам відпочинок“... Але я не хочу! Я не хочу!

— Шкода, зітхнув голова, — як що ми не видужаємо від тих хвороб, що руйнують наші душі, смерть не дасть нам спокою.

— І що мене допікає, — сказав учений, — се те, що коли ми обидва повмираємо, я не матиму навіть задоволення сказати вам: „Ви бачите, Ля-Галісоньєр, я не помиляв ся: нема нічого“. Я не почуватиму приємности мати рацію, а ви не вибетесь з омани. Якою цінною приходить ся платити за думку! Ви нещасні, мій друже, через те, що ваша думка ширша й міцнійша ніж у звірини і більшости людей; а я ще нещаснійший за вас, бо я маю ще більше інтелігенції.

Катрфейль піймав уривки сієї розмови і не дуже вразив ся.

— Се страждання думки, — сказав він, — може вони й прикрі, але незвичайні. Я більше турбуюсь тим лихом, що навкруги: хворобами і каліцтвом, нещастем кохання, недостачою грошей, от що робить важким наше шукання.

— Крім того, — напутив його Сен-Сільвен, — сі два пани дуже напружують свою доктрину, через те вони й нещасні. Як-би Галісоньєр порадив ся з добрим пан отцем сзуїтом, той би заспокоїв його, а Лярівдю-Мон повинен би знати, що можна бути атеїстом з ясним настроєм, як Люкрецій, і з насолодою, як Андре Шене. Хай нагадає він собі вірш Гомера: „Вмер Патрокль, вартнійший ніж ти“, і скорше згодить ся приеднатись сьогондн чи завтра до своїх учителів античних філософів, до гуманістів доби Відродження, до сучасних учених і таких інших, що варті більше, як він. „Вмірають і Паріс з Єлепою“, каже Франуса Вільон. „Усі ми смертні“, — каже Цицерон. „Усі помремо“, — каже та жінка, що представлена мудрою у Письмі, у другій книжці Царств.

IX. Щастє бути коханим.

Вони пішли обідать у королівський парк, шляхетне місце, яке у столиці короля Криштофа було те саме, що Булонський ліс у Парижі, Гайд-Парк у Лондоні, Тір-Гартен у Берліні, Пратер у Відні, Прадо у Мадридї, Кашіни у Флоренції і Пінчіо у Римі. Сидючи на вільному повітрі серед блискучої юрби, вони стежили поглядом за широкими капелюхами убраними пірями і квітками, ходячими павільонами втіх, хитливим притулком кохання, голубником, до якого злітають ся бажання.

— Мені здаєть ся, — сказав Катрфейль, — що те, чого ми шу-

каємо, є тут. Доводилось мені, як і другим бути коханим: се щастє, Сен-Сільвен; і тепер я питаю себе, чи се не єдине щастє людей; і дарма що я тягаю у собі камінне, мов той навантажений віз коло каменоломні,— мені трапляєть ся бути закоханим як у двадцять літ.

— Що до мене, — одмовив Сен-Сільвен, — то я не можу пробачити жінкам, що вони одного роду з мадам де-Сен-Сільвен. Я знаю, що всі вони не такі дурні, злі і погані, але досить уже того, що вони мають щось спільне з нею.

— Покиньте се, Сен Сільвен. Я кажу вам, що те, чого ми шукаємо, тут, і що нам треба тільки простягти руки, що-б його схопити. І показуючи на дуже гарного чоловіка за окремим столиком, він додав:

— Ви знайомі з Жаком де-Навіселем. Він подобаєть ся жінкам, усім жінкам. Се щастє, або я вже нічого не розумію.

Сен-Сільвен згодив ся упевнитись. Вони запросили Жака де-Навіселя до свого столу і обідаючи завели з ним розмову. Двадцять раз то штучними заходами то несподіваними поворотами, то просто й одверто допитувались вони про його щастє і нічого не могли довідатись; його гарне обличє і чарівна розмова не виявляли ні радості, ні журби. Жак де-Навісель балакав охоче, здавав ся щирим і простим; робив навіть признання, але вони тільки застували його тайну і робили її непроникливою. Безумовно, його кохали; був він від того щасливий, чи нещасний? Коли подані були овочі, королівські посланці одріклись дізнатись того. Вони казали, що-б нічого не сказать. Смакуючи лікер, почались усякі оповідання: про мадам Беріль, що утікла з окремого кабінету, переодягнувшись пекарським хлопчиком з кошиком на голові; про генерала Дебонер і баронесу Більдерман, про міністра Візіра і мадам Серес, котрі як Антоній і Клеопатра, растопили державу у поцілунках, і багато инчих, давніх і нових. Жак де-Навісель розказав східню казку.

— „Один молодий багдадський купець почув себе одного ранку дуже закоханим і виголосив своє бажанне бути укоханим усіма жінками. Перед ним зявив ся джін і сказав йому: „Твое бажанне справдить ся; з сієї хвилини ти будеш укоханим усіма жінками“. Молодий купець радісно скочив з свого ліжка і уявляючи собі преріжні безкраї втіхи, вибіг на вулицю. Не зробив він і десятка кроків, як побачив стару гвдку бабу, що цїдила вино у своїй пивниці. Вона з одного погляду распалилась до нього і слала йому поцілунки крізь віконце. Він одвернув ся з огидою, але стара ухонила його за ногу і втягла у льох, де тримала його двадцять років“.

Жак де-Навісель кінчав се оповіданне, коли підійшов метр дотель завідоміти його, що на нього чекають. Він підвів ся і з похиленою головою, з сумним виразом пішов до хвіртки сада, де стояла карета з доить сухою постатю у середині.

— Він розказав свою власну історію, — зітхнув Сен-Сільвен. Молодий багдадський купець — то він сам.

Катрфейль потер собі лоба.

— Я чув колись, що його стерегла якась потвора; я й забув про се.

Вони вернулись у палац не маючи ніякої сорочки, крім своєї власної і застали короля Криштофа і мадам де-ля Пуль, які плакали гіркими сльозами, слухаючи сонату Моцарта.

Під впливом короля і мадам де-ля Пуль стала меланхолічною, почувала сумні настрої і божевільний жах. Їй здавалося, що її стежать і хочуть згубити. Вона жила з постійним страхом бути отроєною і силувала своїх покоївок куштувати усі страви, які їй подавали за столом. Вона жахала ся смерті і поривала ся відобрати собі життя. Становище короля робилось ще гірше через сю даму, з якою він ділив сумні години.

— Сі малярі, — казав Криштоф V, страшенні брехуни. Вони маляють у ніжній красі плачучих жінок і показують нам Андромах, Артемід, Магдалин і Ельоіз, убраних сльозами. Я маю портрет Андрієни Лскуврер у ролі Корнелії, яка скропляє своїми сльозами попіл Помпеї: вона чудова. Але-ж як тільки починає плакати мадам де-ля Пуль, вид її кривить ся, ніс червоніє: вона робить ся погана у край.

— Ви покинете мене умирати, як роблять мої докторі Машельє і Сомон. Але вони від того єсть. Од вас я чекав инчого; я рахував на вашу здатність і вірність. Тепер бачу, що помиляв ся. Чи не сором вам? Хіба ваше завдання було таке непосильне? Хіба неможливо знайти щасливої людини? Як же ви недотепні й до сього, на що ви здатні? Служити добре можна тільки самому собі. Се вірно взагалі, а для короля ще вірніше. Я зараз іду шукати сорочку, котру ви не можете знайти.

І шпурнувши свій нічний капелюх і кімнатне убрання, він загадав дати йому одежу.

Катрфейль і Сен-Сільвен силкувались спинити його.

— Ваша Величність, — у вашому становищі, така необачність!

— Ваша Величність, пробила північ!

— Що-ж ви думаєте, щасливі люде лягають спати з курами? Нема більше де повеселити ся у моїй столиці? Хіба як поліцмайстер позачиняв усі гульбища, то вони не одчинені? Але мені не потрібно йти по клубах. Я знайду те, чого шукаю на уличних ослонах.

Хутко одягнувши ся, Криштоф V, переступив через мадам де-ля Пуль, що упала до долу у корчах, збіг по східцях і майнув через сад. Катрфейль і Сен-Сільвен здивовані і приголошнені послідували за ним здалека.

Х. Чи не в тому щастє, щоб не почувати себе.

Зійшовши на великий шлях обсажений старими ильмами, король по-

мітив юнака надзвичайної краси, що стояв притулившись до дерева і ясним оком дивився на таємне небо, покрите зорями. Вітрець підносив його кучеряве волосся; небесний світ одбивався у його погляді.

— Знайшов! подумав король.

Він наблизився до гарного юнака, що злегка затремтів побачивши його.

— Дуже жалкую, мій пане, — сказав король, — що розганняю ваші мрії, але питання, з яким я хочу звернутись, має для мене вагу цілого життя. Не зречіть ся одмовити чоловікови, який і вам може статись у пригоді і не буде невдячним. Пане, чи ви щасливі?

— Так, я щасливий.

— Нічого не бракує вашому щастю?

— Нічого звичайно, так не було завсіді. Я почував, як і усі люди, лихо життя і може бути, почував його гострійше ніж інші. Воно виникло не з яких небудь особливих умов, або випадків, а з джерела загального усім людям, усьому що дихає; я знав велику хворобу, тепер вона цілком розвіялась. Я відчуваю тихий спокій і глибоке задоволення; небесна радість проймає мене. Ви бачите мене, пане, у найкращий момент мого життя, і коли доля дала мені спіткати вас, я ставлю вас свідком мого щастя. Нарешті я вільний, увільнений од усякої страховини, що лякає людей, од слабоблювства, що їх гризе; од божевільних бажань, які дурять їх. Я підняв ся по над багатством і ухилив ся од непереможних ворогів людини: часу і протягу. Я можу не звертати уваги на долю. І се щасливе становище—моя праця; воно склалось, дякуючи постанови, яку я зповняв; вона розумна, прекрасна і вірна: володіючи їй, робишся величним.

— Я плаваю у радості, я мов п'яний. Я вимовляю з повним самопочуттям у сьому високому значінню сі слова неземної насолоди: „Я більше не відчуваю себе!“.

Він подивився на годинник.

— Пора. Прощайте!

— Одно тільки слово, пане. Ви можете вирятувати мене. Я...

— Можна вирятуватись тільки зробивши, як я. Ви повинні лишити мене. Прощайте!

І незнайомий героїчним рухом кинув ся у ліс що був при дорозі. Криштоф, нічого не слухаючи, погнав ся за ним; у той мент, коли він досягнув гущину, почув ся постріл. Він шпарко розсунув гілки і побачив щасливого юнака на траві з пробитим виском; тримав ще у правій руці пістоль.

Бачучи се король зомлів. Катрфейль і Сен-Сільвен підбігши до нього, вернули його до почуття і однесли у палату. Криштоф запитав про

юнака, якій знайшов на його очах пастє. Він довідав ся, що се був наслідник багатого шляхетного роду, стільки-ж здібний, як і гарний і фортуна у всім сиріяла йому.

XI. Сігізмунд Дукс.

На другий день Катрфейль і Сен-Сільвен у пошуканках за сорочкою зустрілись на вулиці Конституції з графінею де-Сесіль, що виходила з музичного магазину. Вони довели її до карети.

— Пане Катрфейль, вас не видно було учора у клініці професора Кілебефа, також як і вас, пане Сен-Сільвен. Ви багато стратили, що не прийшли туди; се було дуже цікаво. Професор Кілебеф закликав усе елегантне товариство, самі верхи, що збились у велику юрбу глядачів його операції, чудової оваріотомії Там були квітки, убрання і музика; подавали морозене. Професор був надзвичайно любязним і привітним. Він дав зняти кліше до кінематографу.

Катрфейль не здивував ся сим переказом. Він знав, що професор Кілебеф оперує серед роскоші і веселощів; він би був звернув ся до нього за сорочкою, як-би не бачив кілька день перед тим славного хірурга у роспуді через те, що йому не довелося робити операції двом славним особам часу: німецькому імператору, якому професор Хільмахер вирізав кісту і карлови з Фолі-Бержер, що, проковтнувши сотню цвяшків, не згожував ся дати розрізати свій живіт, а приймав касторку

Сен-Сільвен спалившись перед вітриною музичного магазину задивив ся на бюст Сігізмунда Дукса.

— Ось той, кого нам треба! — скрикнув він. — Ось він, щасливий чоловік!

Дуже схожий бюст виявляв правильні шляхетні риси обличчя, одну з тих гармонічних постатей, що нагадують кулю земну. Його череп закругляв ся, як церковна баня, але його товстуватий ніс показував нахил до кохання; підстрижена борода не ховала м'ясистих уст вакхичного рота. Се було обличчє того генія, який разом складає і самі побожні ораторії і палку похотливу театральну музику,

— Як стало ся, — провадив Сен-Сільвен, — що нам не спав на думку Сігізмунд Дукс, який так широко і вдатно споживає свою славу, геній високого духу і почуття, щасливий, як бог, спокійний, як худоба, він еднає у своїх нечисленних коханнях ніжну делікатність з скотячим цінізмом.

— Се багатий темперамент, — згодив ся Катрфейль. Ходім шукати його.

Їх направили у простору гучну салю. Великий орган стояв на підставі на трьох східцях. Сігізмунд Дукс, покритий шапчинкою дожа, у довгому убранні, імпровізував мєльодії і з під його пальців виринали звуки,

ЛДВіствик 19.0 к.л. II.

27

які зрушували душі і ростопляли серця. На трьох східцях застелених пурпурою лежали прекрасні жінки, тонкі і повні, палкі і м'ясні, але всі однаково гарні, чарівні од бажань і кохання і всі упадали йому до ніг. У цілій салі напружена юрба молодих Американців, Жидів-фінансистів, дипломатів, танцюристок, католицьких, англійканських і буддистських попів, чорних князів, строїтелів піанин, репортерів, ліричних поетів, фотографів, антрепренерів, чоловіків, переодягнутих у жінок, і жінок, переодягнутих у чоловіків, — збиті, змішані у одну гурму, по над якою видирали ся ще на колонни і чеплялись на люстри молоді гарячі прихильники. Уся ся юрба спянула од вражіння. Се був, так званий, інтимний ранок.

Орган змовк. Хвиля жінок укрила маестро. Він виривав на мент і знову зникав. Він був ласковий, ніжний, прихильний; великий, як світ, і маленький, як амур; усміхаючись, він показував по за своєю сивсю бородою дитячі зуби і казав усім легкі приємні речі, які усіх чарували і не лишались у спомині, такі вони були ніжні. До чоловіків він був також любязний і угледівши Сен-Сільвена, тричі поцілував ся з ним і сказав йому, що любить його щиро. Секретар не губив часу: він попрохав уваги на два слова і пояснивши йому королівську справу, сказав:

— Маестро, дайте мені вашу со...

Він спинив ся, побачивши як раптом змінив ся вираз Сігізмунда Дукса.

Катеринка заграла на вулиці „Польку Жонкілів“, і од перших тактів великий музики поблід. Ся „Полька Жонкілів“, капріз сезону, була твором одного бідного безвісного скрипача, Бухена. Маестро, уквічаний сорокалітнею славою, не міг знести, що частинка сеї слави однадає до Бухена: він почував незнану образу. Самі боги заздрісні і мучать ся людською невдячністю. Сігізмунд Дукс не міг чути „Польку Жонкілів“, що - б не заслабнуть. Він раптом покинув Сен-Сільвена, юрбу прихильників, чудовий гурт жінок і побіг у свою одягальню, щоб вирвати там жовчю.

— Бідолашний! — зітхнув Сен-Сільвен.

І сховивши Катрфейля за поли, потяг його із салі.

XII. Чи не хиба моральність?

На протязі чотирнадцяти місяців од ранку до вечора і од вечора до ранку нишпорили вони по городу й пригородах шукаючи, питаючи, довідуючись даремно. Король що день до дня упадав у силах і почав вияснити собі нелегкість завдання, він дав наказ міністру заграничних справ, урядити надзвичайну комісію за приводом п.п. Катрфейля, Шодезега, Сен-Сільвена і Фруадефона і наділивши широкою владою, уповажив їх до розшукання щасливих особ у державі. Голова поліції ласкаво

постачав найзручніших своїх агентів на допомогу комісії і незабаром щасливі люде піднали під такий пильний догляд, як по иньших краях злочинці або анархисти. Скоро йшла про кого небудь чутка, що йому щастить, зараз - же на нього доносили і стежили за ним. Два шпиги неустанно лазили по під вікнами запідозрених у щасті людей. Варто було світському чоловікови наняти ложку у оперу, як він упадав під догляд. Власника стайні, чий кінь одержав пріз, не спускали з очей. І по присуду пана префекта поліції, що моральність робить людей щасливими, усі добродійні люде, фундатори милосердних інституцій, жінки, покинуті чоловіками, що лишились вірними їм, герої, мученики — усі підлягли уважному доглядові.

Цілий город опинив ся у такому становищі, не відаючи з якого поводу. Катрфейль і Сен-Сільвен не сказали нікому, що вони шукають щасливої сорочки, розміркувавши, что амбітні люде, бажаючи послужити королю, можуть назвати себе щасливими і нанести з своєю одежою злиднів, горя і турбот. Надзвичайні заходи поліції сіяли неспокій у вищих клясах і помічено було якесь заворушення у городі. Де кілька дуже поважних дам були скомпромітовані і навкруги розходились скандали.

Комісія збирала ся що ранку під презіденством п. Катрфейля, з присутністю п.п. Тру і Бонкасі, державного совітника в надзвичайних справах. Вона студіювала кожного разу коло п'ятнадцяти тисяч паперів. Минуло чотири місяці, а вони не знайшли ще й сліду щасливого чоловіка.

На дорікання Катрфейля, Бонкасі одмовив:

— Усі страждання через хиби, кожен чоловік зіпсований якоюсь **хибою**.

— Я не маю ні одної, — зітхнув п. Шодезег і се доводить мене до роспуки. Житте без хиби — нудьга і сум. Хиба — єдина розвага у сьому світі; се фарби життя, сіль душі, іскри розуму; хиба єдина творча сила людини, якою створіння природи змагають ся з природою, вона зміцняє самосвідомість людини серед без свідомого життя тварин. Хиба — єдина реальна власність людини, її одинока добра прикмета. Я бажав віддатись їй, але не міг: до того треба вдачі.

— Ну, — сказав Катрфейль, — що-ж ви називаєте хибою?

— Я називаю хибою постійну прихильність до того, що вам взагалі вважаєть ся поганим і аномальним, себ-б-то індивідуальну мораль, індивідуальну красу, міць, вдачу.

— Гаразд! — сказав державний совітник, — нам лишаєть ся тільки згодити ся.

Але Сен-Сільвен похопив ся одрікти йому:

— Не балакайте про хиби, — сказав він, — коли ви їх не маєте. Ви не знаєте, що воно таке. А ось я так знаю: у мене їх не одна і упевнюю вас, що мені менче від того приємности, ніж клопоту. Нема нічого гіршого, як хиба. Турбують ся, розпалюють ся, знесилюють ся, щоб задовольнити її, а як тільки вона вконтентована, почувають страшенну огиду.

— Ви не казали б так, мій пане, — одповів Шодезег, — як би ви мали прекрасні, шляхетні, величні, дійсно добродійні хиби. Ваші хиби маленькі, жахливі, кумедні. Ви, пане, не зневажник богів.

Сен-Сільвен хотів був собразитись такою заявою, але бібліотекар одповів йому, що не було чого. Сен-Сільвен охоче згодив ся і вже спокійно додав:

— Річ у тому, що хиба як добродій і добродій як хиба вимагають напруження, боротьби, праці, знесилення. От через що усі ми нещасні.

Але тут президент Катрфейль пожалів ся, що його голова може луснути.

— Панове, — сказав він, — не будемо розумувати. Ми не сотворені до цього.

І він перервав засідання.

З сією комісією сталось так, як завжди буває зо всіма комісіями парламентськими і над-парламентськими, що збирають ся у всі часи і по всіх краях: вона не дійшла ні до чого і після пяти років засідань, розійшлась, не давши ніякої користі.

Королю не лекшало, неврастенія ширилась, прибираючи різні форми. Він жалів ся, що чуває усі свої органи у безладді, мандруючими з місця на місце: нирка у пельці, серце у жижках, кишки у носі, а мозок у животі.

— Ви не уявляєте собі, — сказав він, — які тяжкі сі почуття і як каламутять вони розум.

— Ваша Величність, — одмовив Катрфейль, — я уявляю, і тим більше, що з молоду не раз трапляло ся мені, що мій живіт піднімав ся аж до мозку і можна зрозуміти, який се робило вплив на думки. Моє студювання математки відчувало се.

Чим більше давило Криштофа лихо, тим пильнійш вимагав він сорочки, яка мала його вилічити.

XIII. Пан-оноць Мітон.

— Я вертаюсь до того переконання, — сказав Сен-Сільвен Катрфейлю, — що ми досі не знайшли нічого через те, що погано шукали, Рішучо, я маю віру у добро і щасте. Вони нерозлучні. Але вони ховають ся од розгляду. Ми знайдемо їх під бідним дахом у якомусь

хуторі. Як що ви зможетесь зі мною, то я рад пошукати їх по сих суворих гірських місцях нашої Савої і Тіроля.

Вони вибігали два тижні, але не спіткали ні одного щасливого чоловіка. Усі лиха, які шарпають город, здавалися тут ще гіршими серед неосвіченого люду. Голод і кохання, сі два батоги природи, били тут дужче і шаркїйше. Вони надивились на здиричників господарів, завистливих чоловіків і брехливих жінок, служниць отруйниць і слуг-убійників, кровосумісників батьків і дітей, що вивертали діжу на голову старому, слабому діду. Сі люде не мали втіхи над горілку; їх розваги були жорстокі; їх свята завжди кінчалися кривавими сварками.

Катрфейль і Сен-Сільвен добре зрозуміли, що їх звичаї не могли бути инчими, що скупа земля робила їх нещасливими, що прикре життя робило їх нечутливими до братнього лиха, що були вони зависні, зажерливі, брехливі через свою нужду і злидні.

— Як міг я думати, — казав собі Сен-Сільвен, що щастє тутить ся під селянською стріхою? Се сталось мені через клясичну освіту. Віргїлій у своїй поемі каже, що селяне були - б щасливі, як - би розуміли своє щастє... З того виходить, що вони його не розуміють. Віргїлій знав, як і увесь світ, що життя селянина тяжке. Гезїод дає пекельний малюнок його.

— Є тому певний доказ, — зауважив Катрфейль, — що селянські хлопці і дівчата мають одно бажання — нанятись у город. У приморському краю дівчата стають на лови сардінок, а коло вугільних покладів хлопці і марять попасти у шахту.

Один тільки чоловік серед тих зтурбованих й недобрих поглядів мав ласкавий вираз і дитячу ухмілку на устах. Він не знав працювати ні коло землі, ні коло скотини і взагалі не вмів нічого того, що роблять люде; він лопотів щось незрозуміле і виспівував якусь безкраю пісню. Усьому він радів, од усього був у захваті. Його одежа зтулена була з ріжних клаптів; за ним слідом бігали діти і сміяли ся з нього, але через те, що він вважав ся за щасливого, йому не робили ніякої шкоди і навіть давали саме необхідне. То був Гуртепуа, дурник. Він їв коло порогів разом з собаками і спав по клунях. Зауваживши, що він щасливий і міркуючи, що люде не даремно дивлять ся на нього, як на щасливу ознаку, Сен-Сільвен пішов, щоб узяти у нього сорочку. Він знайшов його на цвинтарі у роспуці і сльозах, бо бідний довідав ся тільки тепер про смерть Ісуса Христа, розінятого за людей.

Королівські післанці пустили ся у містечко, де мером був шинкар і добре почастивавши його запитали, чи не знає він випадково якого щасливого чоловіка.

— Панове, — одповів той, — ідїть аж геть до тих білих буди-

ночків на узгір'ї до пан-отця Мітона. Він привітає вас дуже прихильно і ви побачите перед собою щасливого чоловіка, який до того цілком вартий своєї долі. Ви станете там за дві години.

Мер наняв їм коні; вони виїхали по сніданку. На першому повороті до них надіхав молодий вершник з гарним веселим обличчям і дугою постатю. Вони завели з ним розмову.

Дізнавшись, що вони їдуть до пан-отця Мітона, він сказав їм:

— Уклоніть ся йому від мене, мій шлях лежить далі у Сізере, де я живу серед розкішних пастівників. Я поспішаю туди...

Він повідав їм, що має дружиною найкращу жінку на світі і вона привела йому двох дітей гарних, як сонце, хлопчика і дівчинку.

— Я вертаюсь з великого міста, — додав він весело — і везу моїй Алісі гарні крами на убрання з малюнками мод. Вона й не сподівається ся сих дарунків. Я умисно віддам їй завязані покупки і дивитимусь, як вона шпарко розгортатиме їх своїми любимими ручками. Вона дуже зрадіє, підведе на мене свої зорі-очі і поцілує мене. Ми щасливі з нею. За чотири рокі, що ми побрали ся, наше коханне росте день зо дня. Ми маємо найкращі луки у сьому краю. Нашим наймитам живеть ся добре. Вони вміють гаразд і косить і танцювать. Треба приїхати до нас у неділю, панове, то ви напились би білого винця і побачили-б юнаків-хлопців і красунь-дівчат, які кружляють у танці, як заверюха. Наша господа за півгодини відсіля. Треба звернути праворуч по між сими двома скелями, що звать ся „Верблюжі ноги“, перейти місточок через течію і маленький ялиновий ліс, що захищає нас од північного вітру, і я буду у своїй маленькій сімі. Ми дуже будемо раді усі чотири.

Треба було узяти його сорочку, — сказав тихенько Катрфейль до Сен-Сільвена, — я думаю що вона варта за пан-отцеву.

— Я також думаю, — одмовив Сен-Сільвен. Поки вони так балакали з „Верблюжого“ виїхав вершник і спинив ся перед ними мовчазний і похмурий.

— Чого ти, Ульріх? — спитав молодий чоловік.

Той мовчав.

— Пане, — вимовив він, — ваша жінка з нетерпеливості що-б швидче побачити вас, пішла вам на зустріч; місток підломив ся і вона потопила ся у течії разом з дітьми.

Покинувши божевільного од горя молодого гірняка, наші післанці попростували до отця Мітона. Їх запросили у кімнату, що була разом і бібліотекою і витальнею; там було чимало книжок, а по вибілених стінах висіли гарні малюнки Кльода, Льорена і Пусена. Усе виявляло тут культуру і освічену думку, яку не завжди спітваєте у священницькому домі. Пан-отець Мітон був середнього віку і мав добрий і розумний вираз.

Він похвалив своїм гостям, що розпитували про край і клімат, і родючу землю, і красу долини. Він почастував їх молоком, білим хлібом, овочами і сиром і повів у садок, де було дуже свіжо і чисто.

— Ви ніколи не нудитесь у самоті, пан-отче? — спитав Катрфейль.

— Час біжить мені занадто швидко по між бібліотекою і моїм садочком, — одповів священник. — Мое життє, таке спокійне з першого погляду, досить рухливе і роботяще. Я служу в церкві, навідую слабих, сповідаю парафіян. Хоча їх гріхи і не тяжкі, але вони уважно і довго розказують їх. Треба ще виготовити церковні проповіді; це не легка річ, хоч я і кажу їх уже двадцять років, бо парафіяне, як діти, вірять усьому, що їм скажеш. Я маю також і часи розривки. Я роблю маленькі мандрівки, завжди ті самі, але безкраю різнородні; краєвид змінється і добою, і днями, і годинами, і хвилинами і стає завжди новим. Мені приємно збігають довгі вечери осінньої і зимової доби серед моїх старих товаришів, учителя, аптекаря і судді. Моя служниця Морина пече нам каштани на вечерю. Нема нічого добрійшого за печені каштани з білим вином.

— Пан-отче, — сказав Катрфейль сьому доброму священникови. — Ми прийшли до вас од самого короля з таким питаннем, що ваша одповідь на нього матиме великі наслідки не тільки для самого короля і краю, але й для цілого світу. Через те просимо вас ласкаво одповісти нам щиро й одверто, чи ви щасливі, пан-отче?

Отець Мітон узяв руку Катрфейля, стиснув її і промовив ледве чутним голосом:

— Мое життє — тортури. Я працюю серед ганебної омани: я не вірю.

І дві сльози покотились з його очей.

XIV. Щасливий чоловік.

Вибігавши даремно ще один рік, Катрфейль і Сен-Сільвен вернули ся у палац Фонблянд, де на той час пробував король на свіжому лісовому повітрі. Вони застали його у самому нікчемному становищі прострації.

Його прибічники жили окремно, бо маленький палац був власне ловецьким будинком, через те і конюший з королівським секретарем оселились у селі, а до двору удавали ся що дня пішки лісом. Вони не раз бачили маленького чоловіка, що жив у дуплі великого явора. Звав ся він Муск і був не дуже гарний з своїм широким обличчєм, крутими вилицями і плискватим носом. Але білі зуби що визирали з рота, коли він сміяв ся, кидали радісний відблиск на його вид. Коли і через що оселив ся він у дереві, ніхто не знав, але житло його було гаразд приладнане і мало усе потрібне. Правду ска-

зати, не багато він і потребував. Він годував ся од лісу і од ставка і навіть досить добре. Йому пробачали химерність його існування, бо він умів бути користним. Коли дами з палацу гуляли по лісу, він подавав їм у гарно сплетених кошиках полуниці, мед, або дикі вишні. Чи траплялось везти сіно у негоду, чи застрявали де повозки, він скрізь виникав на допомогу. Його не морила тяжка праця. Сила його була надзвичайна. Він руками ламав вовчі щелепи, наганяв зайця і вилазив на дерево як кішка. На забавку дітям він виробляв сопілки з очерету, млинки і водограї. Катрфейль і Сен-Сільвен не раз чули, як казали навкруги: „Щасливий як Муск“. Одного разу, проходячи по-уз явора, побачили вони Муска, що грав ся з мопсом і здавав ся таким-же задовольненим, як і собачка. Вони підійшли до нього і спитали, чи вважає він себе щасливим.

Він не міг одповісти їм через те, що ніколи не гадав, що таке щастє. Тоді вони зясували йому простими словами, що воно таке. Муск замислив ся на хвилину і одповів, що він щасливий.

На сьому слові Сен-Сільвен закричав нетерпляче.

— Муск, ми дамо тобі, чого забажаш: золота, палац, нові чоботи; віддай нам твою сорочку.

Його добре обличчє виявило не розчарування або сум, бо він не почував їх, а тільки велике здивування. Він подав знаки, що не може вдоволювати прохання. На ньому не було сорочки.

Переклала В. Вілїнська.

З шведських поетів
переспіви Павла Граба
З поезій Оскара Фредріка.

Гей, козаче, встань-збуди ся;
Не на те, щоб байдувать
Ти на божий світ родив ся,
А щоб чесно працювать.
Годі спати, — жваво, сміло
Треба взятись і за діло!
Гей, співаче наш, заграй
Про забуту рідну справу,
Клич до бою цілий край,
Не зважай на глум і славу,
А показуй правий шлях
З мечем, з кобзою в руках!
Сонце правди не заходить,
Людську тьму переживе;
Що посієш — те й уродить, —
Сій же нам життя нове
Та не бій ся: все минеть ся,
А що добре — розростеть ся!

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

Головні федерації сучасного світа.

Німецька імперія.

I. Загальний погляд.

Німецька імперія народила ся року 1871 і уявляє з себе федеральну спілку, складену з чотирох королівств, шести великих герцогств, п'яти герцогств, семи князівств, трьох вільних міст і імперської області Ельзас-Льотарінгії¹⁾. Всі ці держави об'єднані в „публічно-правову корпорацію“ під діючим президентством пруського короля і мають спільне правительство з означеною повновастю, а в інших справах заховують кожна свою самостійність. Степень самостійности, яку мають окремі держави, дуже неоднакова не тільки фактично, але й юридично (відповідно до союзної конституції, що визначає спосіб керування державою і права її окремих членів).

Перший крок до теперішньої унії зроблено року 1870, коли Баден, Баварія, та Віртемберг, боячи ся, що Наполеон III схоче завоювати центральні німецькі держави або відновити Ренський Союз, рішучо віддали ся під оборону Пруссії та Північно-Німецького Союзу. Під час облоги Парижу ці три держави послали своїх делегатів у Версаль — місце перебування короля Вільгельма — і формально приступили до спілки з північними німецькими державами. Північно-Німецьку спілку перетворено в Німецьку Спілку, і король Вільгельм зробив ся її президентом. Майже безпосередно після сього обставини примусили спілників зробити ще один крок: на пропозицію короля баварського короля-президента оголошено імператором, і Німецька Спілка зробилась Німецькою Імперією. Сучасна конституція імперії існує таким чином від 16 квітня р. 1871. Про те ці переміни в складі членів та в титулі не змінили ані характеру, ані конституції спілки. Вона по давньому лишила ся федеральною спілкою, а король Пруссії тільки її президентом, а не монархом. Обсяг його повновасти теж змінив ся незначно. Як імпе-

¹⁾ Чотири німецькі королівства — се Прусія, Баварія, Саксонія та Віртемберг; великі герцогства — Баден, Гессен, Мекленбург, Саксен-Ваймар, Ольденбург, Мекленбург-Стреліц; герцогства — Брауншвайг, Саксен-Майнінген, Ангальт, Саксен-Кобург, Саксен-Альтенбург; князівства — Вальдек, Ліпе, Шварцбург-Рудольфштадт, Шварцбург-Зондерсгаузен, Райс-Шляйц, Шаумбург-Ліпе і Райс-Грайц; вільні міста — Гамбург, Лібек і Бремен.

ратор він займає не дідичний престіл, а тільки дідичний уряд. Не на нього переносить ся суверенітет, а на „спілку німецьких володарів та вільних міст, що приступили до згоди“. Він лише вища урядова особа в великій політичній корпорації, що має на меті „вічну спілку для оборони території та підтримування німецького народу“.

Коли ми поглянемо на територію Німецької Імперії, то побачимо, що більше як дві третини її займає сама Прусія; коли звернемо увагу на поділ людности в імперії, побачимо, що знову більше як три п'ятих громадян живе в Прусії. Через се зрозуміло, чому не тільки офіціальним, але й дійсним головою імперії являється пруський король, до котрого згідно з імперською конституцією належить дідично німецька імперська корона.

Щоб в'яснити собі домінуючу ролю Прусії, треба звернути увагу на те, що вища законодавча власть в імперії належить до двох зібрань: до так званого Бундесрату (Bundesrath) або Союзної Ради та Райхстага. Перший складається з делегатів від правительств окремих держав; з загального числа 58 членів Союзної Ради одну третину посилає правительство Прусії. Окрім того делегати від Прусії мають ще деякі особливі привилеї. Членів Райхстага вибирає вправді вся людність імперії на підставі загального, безпосереднього, таємного і рівного виборчого права, проте завдяки величезній перевазі Прусії в загальному складі людности імперії, вона посилає до Райхстагу коло 240 послів, себ-то більше половини ($\frac{3}{5}$).

Таким чином ми бачимо, що королівство Прусія являється домінуючим членом Німецької імперії як через свою протяглість і кількість людности, так і через де-які основні особливості політичного ладу імперії. Справді, пруський король, як ми сказали, являється завжди німецьким імператором, себ-то головою імперської виконавчої влади, головним начальником усіх збройних сил імперії і вищим її представником в усіх зовнішніх зносинах. Прусія далі має найбільший вплив у двох законодавчих зібраннях імперії, до котрих належить не тільки законодавча власть, але й вища контролі над усією величезною областю справ, що входять в компетенцію імперського правительства.

До того ся область не тільки дуже широка, але має опріч того тенденцію до дальшого розширення, як се видно з історії Німецької імперії за тридцять дев'ять років, що минули від часу її засновання. Ся обставина варта тим більшої уваги, що й без того круг питань, що підпадають під компетенцію союзних або инакше імперських властей, в Німеччині ширший від компетенції федерального правительства в Північно-Американських Сполучених Державах або в Швайцарській Конфедерації. Для ознайомлення з політичним устроєм Німецької Імперії

почнемо з короткої характеристики компетенції німецького імперського правительства.

В області зовнішніх зносин тільки одно імперське правительство може говорити та виступати від імени всієї Німеччини. Тільки воно одно може проголошувати війну і встановляти мир, складати союзні умови й торговельні трактати. Одним словом, воно одно кермує зовнішньою політикою, посилає і приймає послів, іменує консулів і т. д. До його ж належить верховне розпорядження військом та фльотою, при чому імператор являєть ся вищим начальником усіх військових сил імперії. Проте окремі держави зовсім не позбавлені можливости мати власні незалежні зносини з чужоземними державами; але сі зносини повинні обмежувати ся тільки на таких справах, що доторкають ся окремих держав і не чіпають інтересів усієї держави. Так наприклад, питання про видачу злочинців, про підтримання науки і штуки, про особисті відносини і приватні династичні справи, про всі справи, що доторкають ся виключно інтересів приватних осіб, можуть регулювати окремі держави, коли вони того бажають, незалежно від імперської управи чужоземних справ. Держави таким чином мають повне право посылати своїх дипломатичних агентів для своїх власних цілей так само, як імперія посилає від себе послів для ширших завдань — підтримування мира та добрих відносин в Європі. Часто трапляєть ся, що імперія і окрема держава, що входить в склад імперії, мають одночасно різних представників при тому самому правительстві. Той відділ імперської адміністрації, що відас міжнародні зносини, зветь ся звичайно Чужоземна Управа (das Auswärtige Amt).

Бюджет імперії складаєть ся почасти з імперських доходів, почасти з вкладок, які роблять окремі держави. Імперія не збирає безпосередніх податків; її доходи складають ся головним чином з цлових оплат та акцизів, з де-яких штемплевих зборів, з зиску, який дають почти та телеграфи, імперські залізниці, імперський банк та аналогічні інституції. Власть імперського правительства в питаннях, звязаних з економічним життєм всієї Німеччини, дуже велика. Сьому не можна дивувати ся, пригадавши, що утворення цлової спілки північно-німецьких держав було першим кроком на тому шляху, що привів до заснування теперішньої Німецької імперії. Компетенції імперського уряду підлягає встановлення грошевої одиниці, мір та ваги, банкова справа, оборона літературної власности, законодавство про патенти, про еміграцію, про пашпорти і торговельне мореплавання. Коли всіх звичайних прибутків не вистачає, окремі держави дають запомоги пропорціонально до кількості їх людности. І тут знову вони беруть на себе більшу частину активної виконавчої праці.

Що до пошт і телеграфів, в більшості держав ними безпосередно кермують імперські влади; в п'яти державах — Саксонії, Саксен-Альтенбурзі, в обох Мекленбургах, Брауншвайгу і в Бадені — існують свого роду товариства між сими державами та імперією. Нарешті дві більші держави Баварія і Віртемберг мають власні системи і півнезалежну адміністрацію. Та як би там не було, скрізь переводить ся принцип, що контролю належить до імперії.

Так само імперський уряд має право вищої контролі над усіма залізницями, — як над тими, що належать до приватних компаній, так і над тими, що належать до правительств окремих союзних держав. Деякі залізниці являють ся власністю імерії, хоч більшість належить до окремих держав; останні згідно з конституцією обов'язані управляти ними не незалежно одна від одної і не конкуруючи проміж себе, лише яко частини спільної німецької системи. Імперське правительство має право будувати залізниці по цілій імперії, коли на його думку сього вимагають стратегічні потреби або інтереси німецької торгівлі. До нього належить також право контролі над залізничними тарифами для встановлення певної одноти.

До імперського правительства належить виключне право асекураційного (в справах забезпечень) законодавства. Як відомо, воно використало се право, щоб узяти на себе величезне і незвичайно важне завдання забезпечення всіх німецьких робітників від нещасливих випадків, хвороби і видачі їм пенсій в старості.

Нарешті, до імперського правительства належить право видавати закони про пресу, асоціації та товариства, про медичну поліцію, санітарні справи і т. д.

В області юстиції, як і в інших галузях управи, імперія тільки доглядає і систематизує. Суди окремих держав являють ся рівночасно судами імперії: імперський закон установляє скрізь для них ту саму організацію й ті самі процесуальні форми. На чолі всієї системи стоїть імперський суд (Reichsgericht) в Липську, створений р. 1877 як вища апеляційна інстанція.

Така в головних рисах компетенція імперського правительства. В усіх вичислених областях союзне правительство має право видати спільні для всієї імперії закони і сим касувати закони окремих країн, які там існували раніше. „Імперські закони стоять вище від законів окремих держав“, каже друга точка конституції Німецької імперії. Імперське правительство, загалом беручи, ретельно використовує данні йому по конституції права і таким чином помалу установило в усіх вилічених областях спільне для імперії законодавство замість ріжноманітних законодавчих норм, що існували раніше по окремих державах.

Важнішими областями державного життя, що не підпадають під власть імперії, треба вважати :

1) Політичний устрій кожної з союзних держав. Серед сих держав є з одного боку республіки — так звані вільні міста : Гамбург, Бремен, Лібек, а з другого — майже абсолютні монархії (Мекленбург-Шверин та Мекленбург-Штреліц).

2) Народня просвіта на всіх її ступінях і в усіх формах.

3) Законодавство, що нормує становище церкви в державі.

4) Система податків за винятком імперських податків.

5) Місцеве самопорядкування — мійське й сільське ; громадська добродійність і т. д.

Проте існують деякі дуже важливі особливості в організації імперського правительства, на котрі треба звернути особливу увагу, бо ці особливості дуже вирізняють Німецьку імперію від двох других важніших федерацій нашого часу — Півн. Амер. Сполуч. Держав та Швайцарської Конфедерації.

Американський учений Львовель в своїй дуже цікавій книзі „Правительства і політичні партії в державах Західної Європи“ так представляє характер Німецької спілки : „Ми привикли говорити про Німецьку імперію, як про федерацію, і се цілком вірно ; але ми мусимо пам'ятати, що вона дуже відступає від того типу, який ми звичайно означуємо сим термином і який втілено в американській конституції. Ми уявляємо собі федеральну систему, як таку, при котрій існує поділ влади між центральним правительством і окремими державами, відповідно до значіння тих чи вищих категорій справ і в такий спосіб, що по тим питанням, котрі входять в сферу федеральної управи, центральне правительство не тільки видає закони, але й виконує їх через своїх урядників. Так наприклад, конгрес уставляє цлові плати, митні комори Сполучених Держав їх побирають, а федеральні суди розглядають справи, що виникають з сього приводу. Але в Німеччині все се стоїть цілком инакше. Там законодавча власть центрального правительства далеко ширша, ніж в Америці : її компетенції підлядає майже все, що підлягає Конгресови й окрім того ще багато питань.

Та зате адміністративна власть імперії дуже невелика, бо федеральні закони виконують головним чином урядники окремих держав, як при спілці з р. 1815. За винятком тільки дипломатичних зносин, фльоти та до деякої міри війська і поштово-телеграфної служби, виконавчі функції імперії здебільшого обмежують ся на повідомленнях про загальні постанови та догляді за їх виконанням по різних державах. Так, федеральне правительство може встановити цлові оплати, скласти правила для цлових урядників і визначити інспекторів для догляду за їх вико-

наннем; та все ж оплати збирають урядники союзних держав. Несамохіть насуваєть ся питання, а що ж буває, коли яка держава не слухає або відмовляє послуку федеральному заковни. Про се повідомлюеть ся союзна рада, котра вирішає всі суперечности в толкуванні закопа. Але припустімо, що держава уперто не хоче виконувати закон. Що ж тоді мусить робити федеральне правительство? Воно не може само перевести закон в життє і не має для сього агентів. Єдиний спосіб, якого воно може вжити, се — федеральна екекуція, себ-то узброений напад на непокірну державу. Союзна рада може видати наказ виконати її, й сей наказ виконує імператор. Сього засобу ще ніколи не вживали та навряд чи він і вживатиметь ся коли, бо імператор являєть ся рівночасно королем Прусії, а одна Прусія не тільки більша від кожної з союзних держав, але більша від них усіх разом узятих. Через се екекуція проти Прусії цілком неможлива, а кожну з інших держав можна було б так легко завоювати, що вона напевне послухасть ся, не доводячи справи аж до вживання сили.

Друге представлення, яке в нас еднасть ся з федеральним правительством, се — рівність прав його членів. Але в Німецькій імперії ми в усьому стрічаємо нерівність. Та й не можна було б установити федерацію на дійсно рівних правах, між багатьома державами, з котрих одна має три п'ятих загального числа людности імперії, а решта двадцять чотири держави — тільки дві п'ятих. Договір мусів бути похожий на договір між левом та лисицею, або, швидше, на договір між левом, півтузином лисиць та двома десятками мишей. Великі держави мають усякі привилеї, а до Прусії належить така львина частина їх, що ледве чи буде перебільшенням сказати, що вона править Німеччиною, за порадою та допомогою інших держав. Насамперед пруським королям назавсїгди дано право бути німецьким імператором. По друге, переміни конституції, для котрих потрібна звичайна більшість в райхстагу, не проходять в союзній раді, коли проти них подано чотирнадцять голосів, а що Прусія в сій інституції має сімнадцять голосів, вона має повну можливість накладати своє veto на всякі зміни конституції. Опріч того є спеціальна постанова, що при всяких законопроєктах що до війська, фльоти, митових оплат або акцизу і при всяких пропозиціях про перегляд адміністративних правил, що доторкають ся збирання податків, вотум Прусії має рішаюче значінне, коли вона висловить ся за захованне існуючих інституцій. Инакше кажучи, Прусія може накладати своє veto на всякі зміни в війську, флоті та податках. Її голос має також рішаюче значінне в союзній раді при рівному поділі голосів і до неї належить предсідательство в усіх постійних комісіях сеї інституції“.

З усього вищенаведеного можна виробити досить докладне загаль-

не представлення про те, який характер має федерація, що зветь ся Німецькою імперією, себ-то як поділена загалом в ній власть між імперським правительством і правительствами окремих союзних держав.

Тепер треба висвітлити друге не менше важливе питання — як організована і як працює законодавча машина імперії, інакше кажучи, як функціонує німецька Союзна Рада і Райхстаг і який їх відносний вплив на законодавство імперії та на її внутрішню і зовнішню політику.

Та для того, щоб дати правильну відповідь на поставлене питання, треба вивчити спочатку важніші боки політичного устрою самого пруського королівства, бо його домінуюче становище в імперії мусить дуже відбивати ся на імперських справах. Цілком зрозуміло, що пруський король завсїгди намагаєть ся конституційні практики свого королівства переводити і в імперському правлінню. Робити йому се тим лекше, що перший міністер Пруссії буває заразом завсїгди канцлером імперії, себ-то важнішим і навіть єдиним посередником між імператором і обома вищеназваними імперськими законодавчими зібраннями.

II. Політичний устрій Пруссії.

Сучасна конституція Пруссії, що існує з 31 січня р. 1850, була дана королем, коли революційний рух 1848 року почав зменшати ся; через се вона має дуже консервативний характер, а коли брати її прикладання на практиці, її треба визнати реакційною. Вона має наприклад докладно розроблений відділ про права, але проф. Гнейст зве її *lex imperfecta*, бо бракує механізму, котрий міг би виконувати її постанови. Вона, наприклад, ніби гарантує волю науки — „наука й викладання її вільні“ — читаємо в 20 точці пруської конституції. Та з того часу для переведення сеї міри в життя не було видано жадного закону, і через те лишають ся в силі давні закони, по котрим ніяку школу не можна заснувати без дозволу правительства. Вона також проголошує, що громадяне мають право вільно скликати і влаштовувати, збори, коли вони відбувають ся не на отвертому повітрі і без зброї; але в дійсности про всяке зібрання, що має на меті обговорення громадських питань, треба повідомляти поліцію; остання може бути присутною на зібраннях і має дуже широку повновасть що до розв'язання зібрань.

А закони, котрі переводили б в життя всі проголошені пруською конституцією „свобода“, не були й досі видані з тої пречини, що всякий закон вимагає згоди пруського законодавчого зібрання (Ляндтагу або сойму) і санкції короля. А що Пруссія не має парламентарної

системи правління¹⁾, то королівська санкція законопроектів, затверджених обома палатами сойму, не вважається, як наприклад в Англії, чимсь samozрозумілим і неминучим, і пруський король розуміє сю санкцію, як безумовне право veto, і очевидно ніколи не дасть своєї згоди на такі закони, аж поки його не змусить до цього новий революційний рух.

Таким чином ми бачимо, що пруський король не тільки офіційний або номінальний голова держави, яким являється король в Англії або президент республіки у Франції, але й дійсний її голова. Власть його дієчна відповідно до принципів Салічного права, себ-то вона може переходити до нащадків мужеського пола і по мужеській лінії; кожний закон вимагає його згоди, і він визначає безпосередно або посередно усіх правительствених урядників, а також і міністрів, без огляду на те, чи подобаються їм останні соймові, чи ні. Правда, король не може сам видавати закони, але мусить мати на них згоду сойму, але й сойм не може примусити короля дати згоду на прийняті ним закони. А що революційні рухи, котрі найкраще можуть змушувати королів до уступок, трапляються не часто, то ж нема нічого дивного, що пруські громадяне й досі не мають тих численних свобод та вольностей, які їм приобіцяв піввік тому король, проголошуючи конституцію.

В статті 44 пруської конституції читаємо: „міністри короля відповідальні. Всі правительственикі акти короля для своєї законности вимагають підпису міністра, котрий сим приймає на себе відповідальність“. Та з огляду на те, що міністри, як ми бачили, відповідальні перед королем, котрий сам їх іменує і скидає, ця стаття не зменшує влади короля. В Пруссії король не потребує іменувати міністрами членів тої чи иншої палати, бо міністри й їх товариші мають вже через саме своє становище право бути присутніми на засіданнях обох палат, де вони мають привилей говорити, коли схотять, котрого не мають члени палат. І вони дійсно приймають дуже діяльну участь в дебатах, але не виходять в одставку через ворожі вотуми. Вони слуги короля, а не парламента, і зовнісе проявляється в тому, що вони безперестанно посилають ся на особисті думки короля.

Таким чином ми бачимо в Пруссії явище цілком протилежне тому, що існує в країні парламентарного режиму, в Англії. В Англії, в силу

¹⁾ Парлямтарною системою правління зветь ся такий політичний устрій, де вся дійсна власть належить до кабінету міністрів, що спирається в усій своїй діяльності на більш сть членів законодавного зібрання і тільки перед ним відповідає за свої вчинки, себ-то лишає ся у влади або кидає її в залежности від того чи иншого відношення до себе з боку народніх представників.

політичної відповідальности ¹⁾ міністрів перед парламентом, король може іменувати міністрами тільки членів парламенту й то таких, котрі мають там великий вплив і завше можуть числити на підтриманне з боку більшости членів парламенту. До сього ще треба додати, що в Англії кожний член парламенту, стаючи міністром, через се губить свою повновласть народного представника, і щоб мати й на далі право брати участь в працях парламента мусить знову виступати перед своїми виборцями й шукати їх довіря.

В Пруссії король звичайно іменує міністрами своїх вищих чиновників, котрі, може, ніколи не були навіть членами сойму й ніколи не мали посольської гідности; тим не менше сі урядники милістю короля зараз стають привилейованими членами кожної з палат сойму. Така різниця в деяких основних явищах державного життя Пруссії і країни, де вперше розвинув ся парламентарний лад.

Пруський сойм не має ніяких засобів для дійсної контролі над міністрами. Правда, конституція каже: „постановою котроїсь з палат сойму можна зняти проти міністрів обвинувачення в ламанню конституції, підкупстві або державній зраді. Коли повстане таке обвинувачення, вирок видає верховний суд королівства. Окремим законом буде докладно визначено випадки відповідальности, порядок судового процесу і кари“. Та минуло вже більше 50 років після проголошення пруської конституції, а закона, котрий встановляв би способи притягання міністрів до відповідальности, і досі ще не видно. Через се наведена точка немає жадного практичного значіння. На думку Льовеля, дійсно обмежує власть міністрів тільки рахункова палата (Oberrechnungskammer), котра не залежить від них, бо члени її незмінні доживотно. Ся інституція доглядає за фінансами і робить доклади соймови; але коли міністер перевисив кредити, і сойм не дає додаткового кредиту, немає ніякого способу зробити міністра відповідальним за се.

Одна з найважливіших особливостей політичного устрою Пруссії та, що між міністрами немає звязку й єдности. Існує правда міністер-президент, але він не має ніякої власти над своїми товаришами і не може примусити їх прийняти його погляди або піти в одставку. Існує також рада міністрів (Staatsministerium), в котрій засідають вони всі. Але ся інституція не має ніякої подібности до кабінетів Англії або Франції.

¹⁾ Політична відповідальність міністрів ріжнить ся від відповідальности судової тим, що накладає на міністрів обовязок підлягати не тільки існуючим законам але й загальним поглядам та бажанням тієї особи або інституції, до котрої фактично належить вища в країні власть. В державах з парламентарною формою правління такою вищою властю являеть ся парламент або законодавче зібрання, і політична відповідальність міністрів виявляеть ся в тому, що міністри лишають ся при власти тільки доти, доки з їх діяльністю годить ся більшість парламенту.

Як відомо, в сих країнах, як і по всіх інших державах, де існує так звана парламентарна система правління, міністри завсїгди виступають солідарно, підтримують один одного, і загальний провід над ними має так званий перший міністер. Відомо далі, що в парламентарних країнах під час так званих міністеріяльних кріз, коли міністерство губить довіре парламенту, офіціяльний голова держави — король в Англії або Бельгії, президент республіки у Франції, — кличе до себе одного з видатніших діячів опозиції й проионує йому скласти нове міністерство, себ-то вибрати серед інших видатних парламентських діячів такі особи, що могли б узяти на себе яко міністри правління ріжними відомствами. Організатор нового міністерства, коли він потрапить його скласти, займає в ньому пост першого міністра і сам вибирає для себе те відомство, яке тепер здасть ся особливо важним або принаймні найбільше надасть ся для нього. Таке походженне кабінету міністрів в парламентарних країнах цілком пояснює і обоїльну солідарність міністрів і згідну діяльність окремих міністерств. А для того, щоб забезпечити сю згоду, перший міністер періодично скликає засідання кабінету або ради міністрів.

Сього ми не бачимо в Прусії. Правда ордонанси 1814 і 1817 року постановляють, що рада міністрів мусить збирати ся принаймні раз на тиждень і що там повинні обговорювати ся всі питання, що мають загальний характер. Але сей статут не обєднав членів, бо постанови більшости не обовязкові для меншости, і вони мають тільки значінне порад королеви. Наслідком сього являєть ся, що міністри далеко більше неза-лежні один від одного, ніж в більшости інших країн, так що часто навіть дуже ріжняють ся між собою в своїх політичних поглядах. Сей факт пояснюєть ся відсутністю парламентарної системи. Міністри відповідальні тільки перед королем, а сей немає ніяких підстав проганяти їх усіх через те, що він незадоволений з котрогось з них. Він бере їх за їх адміністративні таланти, а не за політичні переконання і вимагає від них доброї адміністрації і слухляности. Через се кожний міністер дбає тільки про те, щоб як слід виконувати бажання і накази короля. Одставка королем котрогось з міністрів зовсім не захитує становища його товаришів. В сьому теж виявляєть ся велика ріжниця від парламентарного устрою, при котрому всі міністри виходять в одставку, коли буде висловлено недовіре хоч одному з їх товаришів.

В Прусії законодатна власть належить до короля і ландтага або сойма. Сойм складаєть ся з двох палат, котрі завсїгди засідають окремо, за винятком тих випадків, коли король збожеволіє або коли корона перейде до дитини. Тоді вони сходять ся на спільне засідання, щоб голосувати необхідність реґенства і визначити реґента, як що король немає родича, котрий по конституції має право на се становище.

Вища палата пруського сойму зветь ся „Палатою Панів“ (Herrenhaus) ; конституція „досить дивним способом“, як висловлюєть ся Льовель, не визначає складу Палати Панів, а передає сю повновласть королеви. По ордонансу 12 жовтня року 1854, Палата складаєть ся з принців королівської крови, котрих іменуєть король, потім з дідичної шляхти, предки котрої були колись державними князями Священної Римської Імперії, і з дідичних перів, котрих по своїй волі іменуєть королева ; потім з доживотних членів, з котрих частину вибірають великі земельні власники, університети, евангелічні товариства і деякі міста, а решту іменуєть король. Число членів, яких іменуєть король, необмежене і через се він через іменування нових перів завше може управляти Палатою. Загалом беручи, величезна більшість Палати Панів складаєть ся з шляхтичів великих земельних власників. Ся кляса в Пруссії, каже Льовель, має багато характерних рис і дуже далеко стоїть від інших станів. Вона глибоко вірна тронові, дуже консервативна і ревниво оберігає свої права. Вона завсїгди відкидає поступові міри, прийняті народніми представниками, котрих король не хоче санкціонувати, але рівночасно зовсім не виявляє такої готовости йти за короною, коли та проводить ліберальну політику.

Виключаючи те, що бюджет і всі фінансові законопроекти мусять спочатку перейти через Нижню Палату, а вже потім їх цілком приймає або відкидає Палата Панів, повновласть обох палат однакова і „Пани“ широко використовують своє право поправок.

Нижча палата сойму — так звана Палата Представників (Abgeordnetenhaus) теж має майже таку дивну організацію, як і Палата Панів“. Вона складаєть ся з чотирьохсот тридцяти трьох членів, що вибірають ся на пять років, правда, загальним голосуванням, але не таємним, а отвертим, не безпосереднім, а „ступенним“, і. що найважніше, зовсім не рівним. Суть пруської виборчої системи в тому, що вся маса виборців ділиться ся на три кляси з таким обрахунком, щоб цілість виборців кожної кляси виплачувала, загалом беручи, однакову суму безпосередніх податків.

До чого се веде, можна бачити, наприклад, з того, що з загального числа виборців на першу клясу припадає коло 0,25%, на другу — 2,5%, а на третю — 97% а тим часом кожна з сих кляс виборців має однаковий вплив на вибори. Инакше кажучи, 25 чоловіка початкових виборців першої кляси вибірають таке саме число „виборних“ — себ-то осіб котрі вибірають послів — як і 250 другої і майже десять тисяч (9,700) третьої кляси. Кожна кляса початкових виборців збираєть ся окремо і вибирає відносною більшістю голосів одну третину всіх „виборних“, на котрих має право початковий виборчий учасок. Потім усі

„виборні“, вибрані в різних виборчих участках тієї самої виборчої округи сходять ся разом і абсолютною більшістю голосів вибирають представника даної виборчої округи в палаті.

Таким чином пруська виборча система хоч має вигляд загального виборчого права, по суті являєть ся безличною фальсифікацією системи загального голосовання і цілком параліжує вплив робочих клас людности. Народні маси се добре розуміють. Вони приймають діяльну участь у виборах до Райхстагу, опертих на загальному (проте без участі жінок), безпосередньому, таємному і рівному виборчому праві, але рівночасно більше або менше ігнорують вибори до сойму. У виборах до Райхстагу бере участь коло $\frac{3}{4}$ усіх осіб, записаних у виборчих списках, а на виборах до сойму бере участь менше, ніж половина виборців; що ж доторкаєть ся спеціально виборців третьої класи, з них часто являєть ся не більше, як одна третина.

Таким чином тільки з великими застереженнями можна назвати пруський сойм зібранням народніх представників і його й порівнювати неможна з законодавчими зібраннями Франції, Бельгії або Англії.

Розглянемо тепер функції пруського сойму, подивимо ся, який він в дійсности має вплив на напрям політичного життя королівства.

Сойм мусить скликати ся на сесію принаймні раз на рік, і його засідання не можуть бути перепинені, проти його волі, більше, як на тридцять днів, або більше, як один раз в протягу сесії. Проте, сі привилеї не такі важливі як здаєть ся, бо король кожної хвилини може закрити сесію, а також розвязати Нижню Палату. Правда, на випадок розвязання Нижньої Палати існує постанова, що нові вибори мусять відбутися не пізніше, як за 60 днів, а новий сойм мусить бути скликаний не пізніше, як за три місяці, але за те право короля розвязувати сойм необмежене і багато разів трапляло ся, що коли вибори випадали некорисні для правительства, воно розвязувало сойм ще перед початком сесії.

На папері законодавчі права пруського сойму без сумніву дуже широкі. Згода сойму потрібна для всіх законів, а також для всіх податків, позичок і річного бюджету. Але в історії Пруссії вже після проголошення конституції був такий час, коли правительство само збирало податки і витрачало народні гроші без згоди народніх представників. Се було на початку шістдесятих років минулого століття (1862 р.). Палата послів відкинула вироблений Бісмарком бюджет, в котрий було вставлено кредити на значне збільшенне військових сил Пруссії, її було зараз розвязано. Коли й нова палата відкинула бюджет, її теж було розпущено, а Бісмарк представив законопроект про бюджет на затверженне Палати Панів, котра його прийняла. Протягом кількох років (аж до війни з

Австрією 1866 р.), пруський уряд самовільно збирав старі й нові податки і сам витрачав їх. Робило ся се на тій підставі, що податки збирають ся згідно з постійними законами, котрих навіть не можна перемінити без згоди на те корони, а потім на підставі тієї докрини, що коли король і палати не можуть прийти до згоди відносно кредитів, король має право робити всі ті видатки, які потрібні, щоб вести управління згідно з законами, що регулюють різні галузі адміністрації. Більшість пруських юристів і досі ще проповідує сю доктрину. Таким чином, не можна твердити, що на випадок нового серйозного конфлікту з короною не буде повторено тактику Бісмарка.

Сойм має право ініціативи в законодавстві, але мало користується з нього; більшість законів, що приходять до сойму, і майже всі, що затверджують ся, складає уряд. Окрім того, відносно своїх законопроектів міністри не боять ся, що сойм їх одкине; вони що найбільше можуть сподівати ся різних поправок. З сього приводу Діпріє в своїй праці „Міністри в головних країнах Європи і Америки“ про пруських міністрів пише: „Чи через вплив, який мають міністри в палаті представників, чи через тактовність, яку проявляють пруські міністри, не дозволяючи собі дуже різко чіпати упередження палати невчасними пропозиціями, але в кожному разі, не підлягає сумнівови той факт, що в Пруссії міністри майже ніколи не боять ся простого і рішучого відкинення їх проєктів. Вони сподівають ся тільки поправок, котрі можуть захитати важливість закона, або більше чи менше глибоко змінити його суть“.

Прийняті соймом законопроекти йдуть потім до короля, котрий своїм підписом дає їм остаточну санкцію. Як вже говорено вище, в Пруссії королівська санкція, се зовсім не така звичайна формальність, як наприклад в Англії або інших парламентарних країнах. Пуський король рідко вживає своє право veto тільки із тої причини, що йому немає потреби се робити, маючи до послуг Палату Панів. Таким чином в Пруссії король являєть ся одним з діяльних елементів законодавчої влади поруч двох інших елементів тієї влади — обох палат сойму. Можна навіть сказати, що в Пруссії головним джерелом законодавства являєть ся, власне кажучи, король. І справді, майже він сам користується з права законодавчої ініціативи, проявляючи її, як ми знаємо, через своїх міністрів, що являють ся покірними виконавцями королівської волі. Через міністрів король кермує заняттями палат і дає певний напрям їх ухвалам. Діпріє, даючи загальну оцінку питанню про дійсний вплив народних представників на законодавство країни, каже: „в Пруссії видає закони не сойм, рішення котрого вимагають тільки королівської санкції, — там видає закони король, котрому міністри помагають переводити їх через сойм“.

Контроля сойму над адміністрацією теж дуже невелика. Він може назначати комісії „для досліджування фактів“, як каже точка 72 конституції, але уряд може заборонити своїм урядникам давати сим комісіям потрібні відомости, а міністри навіть твердять, що такі комісії, як і всі інші комісії сойму можуть звертати ся безпосередно тільки до них, а не до їх урядників. Сойм може вимагати присутности міністрів на засіданнях і ставляти їм питання, але від доброї волі самих міністрів залежить відповідати чи ні на сі питання. Члени кожної з палат мають право інтерпелювати міністрів, але що міністри невідповідальні перед палатами, право інтерпеляцій зовсім немає в Пруссії такого значіння, як в Англії або Франції. Кожна палата має також право звертати ся до короля з петиціями, але він може їх ігнорувати. Одним словом, як каже Льовель, „вплив сойму на адміністрацію обмежуєт ся тільки на висловлюванню гадок, котрі здебільшого не тягнуть за собою ніяких серйозних наслідків“.

Так представляєт ся політичний устрій Пруссії, котра відограє головну ролю в німецькій федерації. Додамо ще, що в інших державах, що пристали до спілки, ми знаходимо подібні інституції і подібну політичну атмосферу. За винятком трьох вільних міст (Гамбург, Бремен і Лібек), всі союзні держави мають монархічну форму правління; скрізь за винятком Мекленбурга, існують представницькі законодавні зібрання, але скрізь міністри не відповідають перед ними, і скрізь різні державні, особи — королі, великі герцоги та князі — мають велику особисту власть. Хоч народні представники і беруть деяку участь в державних справах, але ніде вони не потрапили захопити в свої руки домінуючу власть.

III. Союзна Рада (Bundesrath) і імперський канцлер.

Вище ми вже бачили, що німецька імперія має два законодавних зібрання — Союзну Раду і Райхстаг. Німецька Сюзна Рада або Бундесрат має всього 58 членів. Сих членів на кожну окрему законодавну сесію *іменують правительства* кожної з союзних держав в певній визначеній конституцією пропорції; треба зауважити, що число делегатів, на яке по конституції має право та чи інша держава дещо залежить від авторитету та сили сієї держави. Таким чином Пруссія посилає 17 делегатів, Баварія — 6, Саксонія і Віртемберг — по 4, Баден — 3, Брауншвайг і Мекленбург - Шверін — по 2 й інші чотирнадцять держав і три вільних міста — по одному. Але в дійсности Пруссія має ще три голоси (Вальдека і Брауншвайгу). Правда й двадцять вотумів не відповідають відносній кількості людности Пруссії (три чверти всієї людности імперії), але досить їй тільки мати ще десять голосів, наприклад,

Баварії і Віртембергу, або кількох невеликих держав, і вона вже матиме абсолютну більшість. Так виглядає Союзна Рада з зовнішнього боку.

Що до свого внутрішнього характеру — се своєрідна й дуже оригінальна інституція німецької імперії, якої неможна здібати ні в якій іншій федерації. Вона уявляє з себе, як каже Льовель, незвичайну мішанину законодавчої палати, виконавчої ради, апеляційного трибуналу і постійного зібрання дипломатів; вона подібна до кожної з названих інституцій, і рівночасно відрізняється від них.

Скликає й розв'язує сесії Союзної Ради імператор, але він мусить скликати її рівночасно з скликанням Рейхстагу або тоді, коли сього вимагають представники кількох держав, що разом мають в Союзній Раді принаймні третину голосів. На думку Льовеля члени Союзної Ради більше дипломати, ніж сенатори і в кождім разі не народні представники. Вони делегати від окремих держав, і їх визначають правительства сих держав. В Берліні вони мають право екстериторіяльності й інші привилеї, що належать ся чужоземним послам. Голоси, які вони подають — се голоси держав, а не їх представників, і через се встановлено, що всі представники мусять голосувати однаково! Навіть більше, всі голоси, що належать ся державі, рахують ся незалежно від того, яке число делегатів дійсно бере участь в голосуванні. Делегати опріч того голосують згідно з інструкціями своїх правительств, і конституція виразно каже, що голоси подані проти інструкції, не рахують ся. Усім сим, як бачимо, представники окремих німецьких держав в Союзній Раді дуже відрізняються від послів звичайного законодавчого зібрання, бо, як відомо, члени звичайних представницьких зібрань ідуть туди без жадних виразних наказів (так званих *mandats imperatifs*) від своїх виборців.

Хоч делегатами часто бувають урядники тієї держави, яку вони репрезентують, але вони навіть не мусять бути конче її горожанами; часто буває, що кілька дрібних держав для ощадности посилають одного делегата від усіх них. Сим нарешті почали так зловживати, що Бісмарк примусив Союзню Радю прийняти його пропозицію, щоб сесія поділяла ся на два періода; в одному з них повинні були розглядати ся важні справи і бути присутними делегати від усіх держав, а другий був присвячений біжучим справам, і держави могли б тоді передавати право репрезентації. Се правило прийнято, і для вигоди делегатів перший період по можливості скорочено.

Одним з важних привилеїв Союзної Ради треба уважати таємність її засідань. Засідання всіх законодавчих зібрань, як знаємо, звичайно публичні, й звідомлення з них друкують ся без всяких перешкод; тим часом німецька Союзна Рада засідає при зачинених дверях, і імперський уряд не друкує ніяких протоколів її засідань. Се дає їй можливість ховати до певної міри внутрішні суперечки й мати більший вплив.

Внутрішня організація Союзної Ради відповідає привілейованому становищу великих держав. Ми вже бачили, що сімнадцяти вотумів Пруссії вистачає, щоб відкинути всякі зміни конституції і що вона має право накладати veto на всякі зміни законів, що доторкають ся війська або податків. Опріч того в конституції сказано, що імператор, себ - то пруський король, іменує канцлера, котрий президує в сій інституції, веде його справи, через руки котрого мусять переходити всі повідомлення з Райхстагу, всі внесення та петиції і котрий завжди являєть ся одним з пруських делегатів. Але конституція входить в більші подробиці при встановленню привілеїв держав і вказує навіть склад комісій. В сьому питанню, як каже Льовель, „Німці виявили незвичайну проникливість, і ніде в світі ми не знаходимо такого розуміння важного значіння комісій, як тут“. В Союзній Раді є вісім постійних комісій. З них дві визначає імператор, а саме : комісію „війська та твердинь“ і комісію „морських справ“ ; пять вибірає що року сама Союзна Рада, а саме комісії : „тарифів та податків“, „торговлі та комерції“, „залізниць, почт та телеграфів, „юстиції“ і „рахункова“ (Rechnungswesen). В кожній з сих сімох комісій мусять бути представники щонайменше від п'ятиох держав, між ними конче один від Пруссії, котрий буває завжди її головою. Восьма комісія — чужоземних справ має своєрідні функції. Вона не робить докладів, як інші комісії, а члени її тільки вислухують повідомлення канцлера і висловлюють з приводу них погляди своїх правительств. Таким чином по суті вона являєть ся способом для нарад в чужеземних справах з міністрами більших держав. Вона складаєть ся з представників Баварії, Саксонії, Віртембергу і ще двох держав, котрих що року визначає Союзна Рада. З огляду на те, що єдина її функція — наради з канцлером, себ-то властиво з пруським міністром чужеземних справ, то Прусія не має в ній місця і за її відсутністю президує Баварія.

Повноважність Союзної Ради дуже велика і обіймає сливе всі області управи. Насамперед вона являєть ся інституцією законодавчою ; її діяльність розтягаєть ся на всю чималу область імперського законодавства, і кожний закон вимагає її згоди. Ще більше — їй належить ся і перше й останнє слово при виданню майже всіх законів, бо Райхстаг не потрапив використати й утримати при собі своє право ініціативи в законодавстві, і значна більшість статутів, а також бюджетів виготовлюєть ся, а також вперше обговорюєть ся в Союзній Раді. Потім вони йдуть до Райхстагу, і коли ся інституція їх ухвалить — знову переходять на затвердження Союзної Ради, а вже тоді публікують ся імператором. Таким чином Союзну Раду можна назвати не тільки складовою частиною законодавчої інституції, а головним джерелом законодавства. Зазначимо ще, що законодавча ініціатива належить до всіх членів Союз-

ної Ради, або вірніше до всіх держав представлених в Раді. Звичайно, се право найбільше використовує Прусія, бо її законопроекти мають найбільше даних, щоб перейти.

Вона являєть ся також складовою частиною влади виконавчої. Як така вона має право видавати постанови, що доторкають ся ведення адміністрації, і ордонанси, що доповнюють закони в тих випадках, коли сю власть спеціальним статутом не віддано до інших рук. В області фінансів її власть ще ширша, бо вона має багато функцій державної контролі. Вона має почасти право іменовання на державну службу, бо бере участь в іменованню суддів імперського суду і вибирає членів рахункової палати; а збирачі податків та конзулі можуть визначати ся тільки за згодою її комісій. До сеї - ж рубрики виконавчої повновасти треба віднести постанову, по котрій її згода потрібна для проголошення війни, для розв'язання Райхстагу і для федеральної езекуції проти непокірної держави. Опріч того в деяких випадках Союзна Рада грає ролю міністерства держав, бо визначає одного або кількох своїх членів боронити в Райхстагу ухвалені нею міри; повстав навіть звичай повідомлювати під час дебатів Райхстаг, на які поправки годить ся Рада. Але тут цікавим способом, каже Льовель, виступає федеративний характер Союзної Ради, бо кождий з членів являєть ся представником тільки своєї держави і може висловлювати думки останньої, навіть коли - б вони розходили ся з думками більшости інших держав.

Судова власть Союзної Ради доторкаєть ся небагатьох, але дуже важних справ, хоча вони фактично можуть виикати дуже рідко. Так вона являєть ся суддею в спорах між двома окремими союзними державами, коли вони не звернуть ся до третейського суду. Вона може взяти на себе розв'язання конституційних суперечок, що виникають в тій або иншій державі, особливо суперечок між володарем та соймом, коли до цього звертаєть ся одна з заінтересованих осіб і коли конституція держави не вказує иншого шляху до розв'язання таких непорозумінь.

Так представляєть ся Союзна Рада, її склад, функції й компетенція. Розглянемо тепер, яка її дійсна роля в області імперського законодавства і взагалі в напрямі всієї внутрішньої і зовнішньої політики імперії. Для сього треба розглянути відносини, що існують між канцлером, як представником особи німецького імператора і виконавцем його наказів, і Союзною Радою, як вищим законодавчим і почасти виконавчим органом імперії. Ми знаємо, що через Союзну Раду канцлер здійснює волю імператора, використовуючи для сього величезний вплив, який забезпечено в Раді імператорови, хоч, правда, не як голові імперії, а як пруському королеви, що фактично все одно.

Коротко, але вичерпуючо представлено сї відносини в книзі Діуріє

(„Les Ministres dans les principaux pays d'Europe et d'Amérique“). „Імперський канцлер, каже він, в своїх зносинах з Союзною Радою являється одночасно президентом Союзної Ради, першим делегатом пруського правительства і міністром імперії. В дійсности сі три ролі так в ньому перемішані, що часто тяжко буває сказати, в якій з своїх трьох ролей він виступає в тому чи иншому випадку. Але в кождім разі зєднання сих трьох ролей забезпечує канцлерови значний вплив на ухвали Союзної Ради і приводить останню, не зважаючи на її численні права, до становища дорадчої інституції, котра не має можливости здійснити свої права і оборонити свою самостійність.

Як президент Союзної Ради, канцлер сповіщає про початок її сесій і одкриває їх; він приймає повідомлення та внесення, що походять від окремих держав (себ-то від їх представників в Союзній Раді) і від Райхстагу і представляє їх Союзній Раді в найближчому засіданню... Він кермує працями та дебатами Ради, й частини її комітетів або комісій. Він підписує всі акти та резолюції Ради, видає розпорядження про їх опублікування і робить потрібні заходи для їх виконання.

Яко перший делегат Прусії він має всі її права і значить розпоряджає всією цілістю її голосів в Раді, себ-то одною третиною голосів усього зібрання. Але й опріч формального впливу, що залежить від значности голосів, якими він розпоряджає, канцлер має значний вплив на ухвали Ради просто (й навіть головним чином) завдяки могутности Прусії, яку він репрезентує. Коли канцлер промовляє, кождий розуміє, що він промовляє в імени держави настільки дужої, що вона може погромити сполучені сили всіх инших союзних держав і в разі потреби примусити їх виконати її волю.

На перший погляд канцлер, як імперський міністер, себ-то голова імперської виконавчої влади, має відносно союзної Ради самі тільки обовязки й ніяких прав; він мусить терпіти більше або менше безпосередне втручання Союзної Ради в цілий ряд своїх адміністративних розпоряджень, прохати в багатьох випадках згоди Союзної Ради і підлягати її контролі. Та в дійсности, коли канцлер промовляє в Раді, кождий бачить в ньому не тільки імперського міністра, котрий може знати потреби та інтереси імперії, ліпше, ніж хто инший, але й голову пруських делегатів, що репрезентує думки свого шефа-імператора й короля, себ-то людини, котра розпоряджає всіма силами домінуючої в імперії держави, а посередно й силами всієї імперії.

Таким чином вплив канцлера на законодавчу працю Союзної Ради більший, ніж можна було б думати, виходячи з тексту конституції. Фактично майже всі закони, ухвалені Радою, можна вважати цілком ділом канцлера та його помішників: він, сказати б, має монополію в області

законодатної ініціативи. Майже всі законопроекти вносять ся до союзної ради в імени Прусії, але кожний розуміє, що сі проекти походять від імперської адміністрації, котра й виробила їх. Навіть тоді, коли проекти вносять ся в імени иншої держави, се робить ся часто за згодою або навіть за порадою імперського канцлера.

Річ в тому, що Союзна Рада не має можливости перевести законопроект, котрого не хоче пропустити канцлер. Конституція, як ми знаємо, не дає, правда, імператорови права veto, але не маючи сього права формально, імператор розпоряджає силою і може пілком спокійно звеліти своїм міністрам не виконувати постанов Союзної Ради...

Коротко кажучи, імперські закони виробляє канцлер або залежна від нього адміністрація, і вони йдуть до Ради в імени Прусії. Союзна Рада немає ані сили, ані потрібної незалежности, щоб їх відкидати; тим більше, розуміть ся, вона не має сили для того, щоб перевести які законопроекти проти бажання канцлера. Що найбільше вона зможе внести деякі незначні поправки до законів представлених їй на затвердження, деякі невеликі зміни в ліберальному дусі, щоб тим вірніше забезпечити затвердження проекту з боку Райхстагу. Що ж до проектів, правда досить рідких, котрі повстають з ініціативи Райхстагу, і тут Союзна Рада виявляє таку саму покірливість: вона відкидає, затверджує або зміняє їх відповідно до вказівок канцлера.

Додамо до сього, що власть Союзної Ради, як органу, що кермує виконуваннем законів, існує головним чином в теорії або вірніше існує тільки настільки, наскільки постанови Союзної Ради являють ся звичайною санкцією бажань та замірів Прусії.

Таким чином ми бачимо, що Союзна Рада по своїй суті не має жадної подібної інституції в світі й її особливости можна пояснити тільки звязком з соймом давніщої німецької спілки. Союзна Рада се не міжнародня конференція, бо складає частину конституційної системи і має право видавати закони. З другого боку се й не звичайне зібранне, що обговорює питання, бо делегати голосують відповідно до одержаних інструкцій. Вона не подібна ні до якої иншої законодатної палати, бо члени її не можуть голосувати згідно з своїми особистими переконаннями й не мають права незмінности протягом певного часу, бо правительство завсїгда може їх відкликати і замінити иншими особами. Її характеристична риса та, що вона являєть ся представником правительств, а не народів, і що кожда держава має право на певну кількість голосів, котрі вона може доручити подати від свого імени одній або кільком особам; сі особи суть її агенти, котрих вона може коли схоче визначати, відкликати й котрим дає свої інструкції. Таким чином правильно схарактеризувати Союзну Раду можна, як зібранне правителів держав, котрі не

бувають присутні особисто, а являють ся в особах своїх репрезентантів“.
(Льовель „Правительства і партії“).

Усі вищевикладені факти пояснюють, через віщо існує так багато цілком протилежних гадок про власть та вплив, який має фактично Союзна Рада. З одного боку кажуть, що вона — найважливіший орган імперії, з другого, що се — зібрання позбавлене всякого значіння, котре працює виключно відповідно до вказівок Прусії і не викликає жадної цікавості до себе серед людности імперії. Обидві ці гадки в значній мірі справедливі: коли розглядати Союзну Раду, як самостійний орган з власною волею, вона ніщо, бо одержує імпульс виключно від сил, що стоять поза нею; коли ж розглядати її, як знарядде, через котре правительства великих держав і особливо Прусії кермують імперією, її треба мабуть визнати найважливішим, хоч і мало помітним органом імперії. Розмірів власти Прусії в Союзній Раді не можна точно встановити з огляду на таємність засідань. Що її воля або швидше воля канцлера, що виступає в її імені, головна двигунова сила, котра всьому дає напрям, — цілком очевидно; але неможна сказати, що на неї не впливають інші держави, що вона не міняє своїх плянів через їх закиди або не вступає з ними в компроміси. Річ в тім що члени Союзної Ради — звичайно люде надто помірковані й стримані, щоб розповідати публично про свої незгоди та суперечки; через се громадянство мало знає про те, що діється в Союзній Раді. Відомо, що часто навіть Бісмарк стрічав такий опір, що тільки погроза піти в одставку примушувала Союзну Раду до покори. Та ся погроза, що мала дуже велике значіння в устах „залізного канцлера“, дужа воля котрого панувала над райхстагом і над престолом, не може мати такого значіння в устах його наступників, що не мають за собою таких великих заслуг, ради котрих величезна більшість громадян готова була багато вибачити Бісмаркови.

IV. Райхстаг і його роля в політичному життю Німецької імперії

В протилежність Союзній Раді Райхстаг представляє не окремі німецькі держави, що увійшли до спілки, і навіть не людність окремих держав, але весь німецький нарід. Се орган, котрий виявляє національну єдність німецького народу, себ то всієї людности німецької імперії, і його засновано було для пробудження національної самосвідомости і для того, щоб мати підпору всього народу проти місцевих та династичних інтересів, що мають широке поле в Союзній Раді. Через се при поділі виборчих округ, наприклад, той факт, що імперія складаєть ся з окремих держав, виявляєть ся тільки в домаганню, щоб виборча округа не виходила за межі певної держави.

Члени Райхстагу вибирають ся на пять років безпосередним, за-

гальним і таємним голосованнем, при чому кожна виборча округа посилає тільки одного представника. Виборці повинні мати що найменше 25 років, не бути на дійсній військовій службі, не бути старцями або не бути якими іншими способами позбавленими права голосу. Може брати участь у виборах і виставляти свою кандидатуру кожний громадянин імперії, хоча б під час виборів він жив не в тій союзній державі, в котрій він родився. Таким чином, Прусак, наприклад, може бути виборцем в Баварії і може бути вибраний як представник в кожному з виборчих округ імперії. Всі члени Райхстагу мають однакові права і голосують по своїй волі. Імперська конституція впрост каже: „члени Райхстагу уважають ся представниками всього народу (Vertreter des gesammten Volkes) і не можуть бути звязані ніякими порученнями або інструкціями“. (Ст. 29). Инакше кажучи, з сього погляду Райхстаг організований на підставі принципів цілком протилежних тим, котрі, як ми знаємо покладено в основу представництва в Союзній Раді.

Імператор скликає Райхстаг, відкриває і закриває його сесії особисто або доручає се окремії уповаженній особі. Він може тимчасово припиняти засідання Райхстагу, але така перерва не може тягти ся довше, як місяць і не може повторяти ся під час тої самої сесії без згоди самого Райхстагу. Зовсім розвязати Райхстаг і визначити нові вибори імператор може лише за згодою Союзної Ради, та се йому легко зробити з огляду на домінуюче становище в Раді імперського канцлера.

В області законодавства Райхстаг має право ініціятиви і право робити поправки до законопроектів, що приходять до нього від Союзної Ради. Згода Райхстагу потрібна для видання кожного закону, для вотоування бюджету, для встановлення податків, для затвердження позик, для затвердження звідомлень, що запевнюють правильне виконання державного роспису (сі звідомлення складає особлива Імперська Рахункова Палата). Коротко кажучи, в теорії роля і компетенція Райхстагу більше-менше відповідсе ролі і компетенції представницьких законодавчих зібрань по інших країнах.

Щоб зрозуміти дійсну ролю Райхстагу і його вплив на політичне життя Німецької Імперії, розглянемо взаємні відносини Райхстагу і канцлера Імперії, як фактичного керманяча другого імперського законодавчого зібрання, Союзної Ради, і як виразника гадок та бажань голови виконавчої влади в Імперії. Се особливо добре вяснено в книзі „Les ministres dans les principaux pays d'Europe et d'Amérique“, котрої ми головним чином і тримати мемо ся в дальшому викладі.

Зауважимо насамперед, що канцлер Імперії, як канцлер, не має права брати участь в заняттях Райхстагу. Він являєть ся туди як один з делегатів Прусії в Союзній Раді, бо як ми знаємо, члени Союзної Ра-

ди можуть брати участь в дискусіях Райхстагу і навіть мають при цьому деякі привилеї. Та все се очевидно тільки юридична фікція, бо всім зрозуміло, що в особі першого з делегатів Пруссії в Союзній Раді вони мають діло з карманічем сеї Ради, з фактичним головою імперського правительства, з могутнім помішником і авторитетним та близьким по радником імператора, в руках котрого зосереджується величезна власть.

Не зважаючи на все се, в Райхстагу канцлер все ж не почував себе таким незалежним, як в пруському соймі. Для пруського сойму, каже Діпріє, законодавні або інші які внесення пруського міністерства майже рівняються наказам, і сойм дуже рідко наважується виступати проти них і обмежується самими плохими пробами зменчити ці накази. В Райхстагу справа стоїть цілком инакше. Тут дуже часто ставлять ся канцлерови серйозний опір, і імперське правительство для досягнення своїх цілей мусить удавати ся до різних тактичних хитрощів, робити уступки різним парламентським групам, згоджувати ся навіть на серйозні поправки до своїх проєктів і все ж, не зважаючи ні на що, бувають переможеними.

На підставі самого тільки тексту імперської конституції законодавча власть в Імперії належить виключно до Союзної Ради і Райхстагу, члени котрих мають право ініціативи та затвердження законів, тим часом як імператор немає ані законодавчої ініціативи, ані права veto, і його роля в області законодавства обмежується розпорядженнями про опублікування законів, ухвалених Райхстагом і затверджених Союзною Радою. Але фактично більшість законопроєктів, котрі щасливо переходять через Райхстаг і Союзну Раду, виробляється під приводом імперського канцлера і повстає з його ініціативи. Річ в тому, що німецький імператор має право законодавчої ініціативи в Союзній Раді яко пруський король, так само як володарі всіх інших союзних держав. Він, звичайно, використовує се право далеко частіше, ніж хто инший з союзних володарів, бо більше ніж хто инший з них може числити на успіх своїх законопроєктів. Не треба й казати, що законопроєкти, що вносять ся в імени пруського правительства, в дійсности складає імперська адміністрація, котра працює по вказівкам канцлера.

Таким чином імперський канцлер фактично кермує діяльністю обох законодавчих зібрань імперії і в області законодавчої ініціативи має майже повний монополію. Ми вже бачили, що невеликі союзні держави рідко вносять до Союзної Ради важні законодавні проєкти. Члени Райхстагу так само дуже рідко з успіхом використовують своє право ініціативи. З формального боку треба тільки, щоб під законодавчим внесенням, що походить від послів, було не менше п'ятнадцять підписів. Але всім добре відомо, що законопроєкти, до котрих неприхильно відносить

ся канцлер, майже напевне загинуть в Союзній Раді. Через се, коли не рахувати проєктів, що мають другорядне значінне і тим самим можуть не викликати серйозного опору з боку канцлера, всі інші законопроєкти, що походять від окремих груп членів Райхстагу, найшвидше можна розглядати як проголошення політичних програм або платформ сих груп. Такі проголошення мають дуже велике значінне як один з засобів пропаганди різних платформ, тим більше, що газети безкарно можуть друкувати все, що діється в Райхстагу, хоча б там були заклики до повстання, образа величності то що.

Більша частина імперських законопроєктів, як ми казали, виникає в Союзній Раді і переходить до Райхстагу тільки після обговорення та ухвали делегатами союзних держав. Сей спосіб являєть ся різкою протилежністю тому, що буває в більшості інших країн, бо майже скрізь законодавча ініціатива зосереджуєть ся в нижчих палатах, як більше впливових. В Німецькій імперії відворотний спосіб приводить до кращого витрачання часу обома палатами і пояснюєть ся власне відносно другорядною ролею яку відіграє Райхстаг в напрямі імперського законодавства і взагалі всієї внутрішньої і зовнішньої політики імперії.

Процедура, через котру переходить кожний законопроєкт в Райхстагу, більше менше така, яка прийнята загалом в законодавчих зібраннях усіх країн. Кожний проєкт підлягає триразовому обговоренню. При першому читанні маєть ся на увазі тільки принципіальний бік питання, і через се читання закінчуєть ся голосуванням резолюцій, з котрих одна пропонує зовсім відкинути законопроєкт, друга — передати його на розгляд і закінчення в окрему комісію. При другому обговоренню розглядаєть ся і голосуєть ся кожна стаття законопроєкту і всі внесені до неї поправки. Нарешті, коли проєкт проминув щасливо й сю другу фазу, при третьому його обговоренню нові поправки допускають ся лише тоді, коли їх вносять що найменше тридцять послів.

Члени Союзної Ради, як ми говорили, мають право бути присутними на засіданнях Райхстагу; що більше—вони мають слово завсїгди, коли схотять. Опріч того, Союзна Рада для оборони в Райхстагу того чи иншого з своїх проєктів призначає кого небудь з своїх членів і опріч того окремого уповажненого з поміж осіб спеціально знайомих з питаннями, зацепленими в законопроєкті. Завдяки сьому, імперський канцлер немає навіть потреби брати особисту участь в обороні законопроєктів в Райхстагу: він се робить тільки в важніщих і через се досить рідких випадках.

Таким чином імперський канцлер являєть ся фактичним керманічем законодавчої праці як Союзної Ради, так і Райхстагу. Майже всі законопроєкти, як ми бачили, виникають з ініціативи імперського прави-

тельства і йдуть насамперед до Союзної Ради, котра, загалом беручи, затверджує їх без якихось серйозніших поправок. Райхстаг теж не може переводити таких законопроектів, що не мають прихильности імператора або канцлера: він уперто може приймати й ухвалювати їх кожної сесії, а Союзна Рада так само уперто буде їх відкидати.

Зате й Райхстаг з свого боку теж може іноді рішучо оперти ся бажанням імперського правительства; в таких випадках, як ми бачили, канцлер мусить уживати всіх способів, якими він розпоряджає, щоб забезпечити успіх для своїх внесень. Часто він просто посилаєть ся на особисті погляди імператора в питаннях, яких доторкаєть ся законопроект. Бісмарк, як відомо, проголошував ворогами імперії й навіть особистими ворогами імператора всіх, хто ставляв рішучий опір його проектам. Ледве чи треба додавати, що для осягнення своїх цілей канцлер уживає також впливи придворних сфер, з котрими він, яко довірена особа імператора, завше підтримує як найліпші відносини. Нарешті він завсігди може оперти ся на Союзну Раду: трапляють ся випадки, коли Рада, довідавши ся про поправки, зроблені до законопроекту Райхстагом, повідомлює його, що вона на сі поправки ніколи не згодить ся і що було б даремно голосувати законопроект в тій формі, яку він одержав після другого читання в Райхстагу. Не зважаючи на все се, можна показати ряд прикладів, коли найважливіші законопроекти, що переходили з Союзної Ради до Райхстагу, підлягали там важливим поправкам, майже рівно значним відкиненню цих проектів, або були в кождім разі, дуже змінювані в Райхстагу. Суть цих змін завше лежить в домаганню ліпше забезпечити свободу окремих громадян або окремих союзних держав.

Як вже було вище згадано, імперський бюджет підлягає щорічному затвердженню Союзної Ради та Райхстагу. В протилежність тим порядкам, що існують в инших конституційних країнах, не виключаючи самої Пруссії, в Німецькій імперії бюджет спочатку затверджує вища палата, себ-то Союзна Рада, і тільки після сього він іде до нижньої палати, себ-то до Райхстагу. Сей, власне кажучи мусить тільки дати свою формальну санкцію тому, що вже ухвалила Союзна Рада. Відомо, що в Англії, наприклад, справа стоїть навпаки: там бюджет розглядає і затверджує Палата Громад, а Палаті Лордів доводить ся, властиво, тільки реєструвати ухвалу нижньої палати.

Хоча імперська конституція досить категорично вимагає щорічного затвердження імперського бюджету (статья 69) і допускає голосування загальних видатків (*gemeinschaftliche Ausgaben*) на довший час тільки „в особливих випадках“, тим не менше Бісмарк пробував установити систему приймання бюджету в усій його цілости на два роки, а деяких

особливо важних точок бюджету навіть і на більше число років. Першого він не досяг, а другого досяг тільки почасти й лише після завзятого опору з боку Райхстагу; та й се було осягнено лише посереднім шляхом.

Року 1871, зараз після засновання Імперії Бісмарк запропонував Райхстагови встановити контингент війська (а значить і визначити кредит на, його утриманнє) разом на три роки. Се під час загального захоплення військовими успіхами німецької зброї і загальної радості, що осягнуто нарешті зеднаннє німецьких держав. Пропозицію прийнято без особливих трудностей. По скінченню трьохліття, року 1874, в Райхстагу часто говорило ся про „revanche“ з боку Французів, і Бісмарк зажадав установити контингент війська вже на сім років особливим законом, котрому дали назву закона про септенат (від латинського слова septem—сім). Члени Райхстагу, що належали до опозиції, всякими способами бороли ся проти сього видирання найважлишого з прав народніх представників — щорічного затвердження всіх асигновань з народніх засобів, — і імперське правительство, на чолі котрого стояв як і давніше Бісмарк мусіло ужити всіх засобів, що так чи инакше зломити опір Райхстагу. Те саме повторило ся й потім, по скінченню септенату. Не маючи можливости побороти опір Райхстагу звичайними способами парламентської боротьби, імперське правительство звичайно розв'язувало Райхстаг і призначало нові вибори. Пресія на виборців, відносно невеликий політичний розвиток німецького народу і його захопленнє своїм непереможним військом все допомагали урядові перехилити новий Райхстаг на свій бік, і таким чином „септенати“ зробили ся тепер звичайним явищем в Німеччині. Проте року 1893 правительство одержало не „септенат“ а „квінтенат“, себ-то контингент війська було встановлено на пять років наперед, та на се згодив ся Райхстаг тільки після того як трьохлітню службу при війську було замінено на двохлітню; року 1899 і 1904 теж було видано „квінтенати“.

Суть змагання до встановлення „септенатів“ або „квінтенатів“ лежить в бажанню ухилити ся по можливости від контролі народніх представників. Райхстаг, правда, що року голосує асигновання, потрібні на утриманнє війська, але само по собі зрозуміло, що коли вже встановлено кілька років наперед кількість війська, вже неможна відмовляти потрібного на його утриманнє кредиту. Таким чином зайвим стає тратити час на обговореннє кредитів, визначених на утриманнє війська. А тим часом розгляд і затвердженнє бюджету представляє для всіх законодавчих зібрань найвигіднішу і найважливішу хвилю для того, щоб піддати суворій критиці вчинки адміністрації і всю політику правительства взагалі.

Та не тільки в справі видатків на утримання війська проявляє імперське правительство бажання ухилити ся від щорічної контролі Райхстагу. Ось як пояснює правительственный погляд професор Лябанд, відомий авторитет що до німецького державного права, офіційльний пояснювач німецької конституції і до того в дусі, що найбільше годить ся з тим, в якому сю конституцію здійснює імперське правительство :

До основних принципів державного права, — каже професор Лябанд, — треба віднести ту обставину, що важніщі державні установи можуть бути змінені тільки за згодою як державної особи, так і народніх представників. З сього вже випливає, як наслідок, основна ріжниця між двома родами асігновань на державні потреби, а саме асігновань добровільних, що йдуть на покриття таких видатків, в котрих Райхстаг може відмовити урядові й котрих уряд не може робити без його згоди й обовязкових, від голосовання за котрі Райхстаг може ухилити ся тільки при тій умові, що до нього приєднасть ся й Союзна Рада. З сього випливає вже дальший наслідок, котрий лежить в тому, що уряд не потребує затвердження бюджету для того, щоб мати право робити видатки, встановлені постійними законами, але що, навпаки, воно може їх робити не тільки в розмірі визначеному останнім бюджетом, прийнятим як слід, але й взагалі в такому розмірі, який уряд знайде корисним і необхідність котрого він потрапить довести, коли йому доведеть ся давати звідомлення з своїх вчинків.

Таким чином, по скільки справа йде про добровільні асігновання, треба визнати, що уряд не може робити видатків, коли вони не затверджені відповідними асігнованнями, що увійшли до бюджетового закону. Проте й сей безспорний принцип допускає винятки: річ в тому, що уряд мусить дбати про інтереси держави, і він не виконував би сієї своєї місії, коли б з огляду на вказану зараз трудність лишив без задоволення яку небудь гостру нужду, що виникла несподівано.

З приводу сеї цитати з праці Лябанда, котрий вважаєть ся в Німеччині авторитетнішим коментатором імперської конституції, С. Флянден, видатний член французької палати послів, справедливо пише: „З сього видко, до яких остаточних висновків можуть довести такі доктрини, котрих учать в Німеччині з університетських катедр: і справді, адже при такому толкованню конституції щорічне обговорювання імперського бюджету Райхстагом зійшло б на звичайний обмін думок та бажань, при чому Райхстаг було б позбавлено всяких засобів для того, щоб примусити виконати свої бажання“.

В першому розділі вже говорило ся про те, що в Німеччині головна частина імперських доходів одержуєть ся від посередніх налогів (митові та акцизні оплати, штемплеві збори і т. д.), котрі встановлюють ся

без терміну. Через се для їх збирання не вважається ся безумовно потрібним що-річне затвердження з боку Райхстагу. Відому частину імперських доходів складають асигновання союзних держав. Сі асигновання пропорціональні до кількості людности кожної держави, а загальний їх розмір мусить відповідати тому дефіцитови, який мало б імперське правительство, коли б не розпоряджало сим джерелом доходів. Загальну, гуртову суму такого рода асигновань ухвалює що року Союзна Рада і Райхстаг; спосіб, яким та чи инша держава збирає належні з неї гроші, цілком залежить від правительства сеї держави. Таким чином, відносно сеї частини доходів імперського правительства Райхстаг позбавлений вже майже всякої контролюючої власти. Такий лад звичайно дуже сприяє імперському правительству і робить його малозалежним від народніх представників в найважливіших питаннях державного життя.

„Таким чином, фінансові прерогативи Райхстагу, — каже Флянден в своїй книзі „Institutions politiques de l'Europe contemporaine“ (т. 2, Allemagne), — лежать кінець кінцем не стільки в щорічному голосованню звичайного бюджету, більша частина складових елементів котрого виховується з під контролі народніх представників, скільки в його праві виявляти свою згоду на нові податки або на надзвичайні видатки, для котрих потрібна позика. В сій спеціальній області Райхстаг має такі права, котрих не може ігнорувати імперське правительство, тим більше, що від часу самого свого встановлення, не зважаючи на одержані від нас (Французів) п'ять мільярдів франків, позичає пересічно коло 155 мільйонів франків на рік“.

„Імперське правительство, — каже Діпріє, оцінюючи дійсний вплив Райхстагу на фінанси Імперії, — кермує фінансовим господарством імперії, при чому роля Райхстагу, власне кажучи, обмежується на звичайній контролі сього господарства. Розгляд імперського бюджету в Райхстагу має тільки те значіння, що дає народнім представникам нагоду висловити правительству бажання народу й розглянути критично вчинки уряду.

Проте, не зважаючи на все се, конфлікти, що повставали між канцлером та Райхстагом з приводу фінансових питань, кінчалися багато разів перемогою Райхстагу. Та се не були конфлікти з приводу звичайного бюджету, бо відносно останнього народні представники, згідно з теорією, що загалом має признання в усій Німеччині, звязані існуючими законами. Конфлікти, про котрі ми говоримо, повставали відносно законопроектів, що мали на меті саме встановлення нових постійних податків, котрі повинні були звязати волю послів при голосованню наступних річних бюджетів. Таким чином, було, наприклад, відкинуто законопроекти про запровадження імперського тютюнового монополю в роках 1881 і 1886“.

Тепер скажемо кілька слів про контролю Райхстагу над імперською адміністрацією, себ-то над тим, як виконують свої обов'язки особи, що стоять на чолі різних галузей управи імперією, і їх нижчі агенти. Імперська конституція не дає членам Райхстагу права робити формальні запити або так звані інтерпеляції імперському канцлерови. Райхстаг спробував здобути се право, завівши відповідну точку до свого внутрішнього регламенту, „але він обставив користанне сям правом такими обмеженнями, немов би хотів сям пробачити свою незвичайну сміливість“, іронічно додає Флянден. І справді, кожна інтерпеляція мусить бути адресована не до самого канцлера Імперії, а до Союзної Ради. Інтерпеляція мусить бути внесена на письмі й мати не менше, як тридцять підписів. Вона передаєть ся президентови Райхстагу, котрий з свого боку направляє її до президента Союзної Ради, себ-то до канцлера. Сей останній може по своїй волі відкинути або прийняти інтерпеляцію; коли прийняв, сам визначає для відповіді в Райхстагу такий день, який схоче. Дискусія в Райхстагу з приводу пояснень канцлера допускаєть ся тільки тоді, коли сього домагаються ся що найменше пятьдесят членів Райхстагу, при чому метою дискусії може бути тільки всесторонніше висвітленне питання. По ній не може йти як се буває в країнах з парламентарним режимом, голосованне для висловлення правительству довіря чи недовіря з боку палати. Та навіть коли б регламент Райхстагу дозволяв таке голосованне, воно не мало би практичного значіння, бо досі канцлер Німецької Імперії не вважаєть ся відповідальним перед народніми представниками. Правда, конституція каже, що канцлер „відповідає“ за накази і розпорядження, що проголошують ся в імени імператора, але вона забуває додати, в чому й перед ким лежить ся відповідальність. Через се фактично канцлер відповідає тільки перед імператором і безкарно може ігнорувати неприхильне і навіть вороже до нього відношенне значної частини й навіть більшости членів Райхстагу.

Дамо тепер загальну оцінку діяльності Райхстагу і його фактичного впливу на імперське правительство. „Головною функцією Райхстагу являєть ся, каже Льовель, розгляданне законопроєктів, вироблених канцлером і Союзною Радою. Сі законопроєкти він досить свобідно критикує і змінює; але діяльність його швидше негативна, ніж позитивна, і хоч иноді з його ініціативи й переводили ся важні міри, все ж неможна сказати, що він кермує законодавною або адміністративною політикою Імперії.

Вплив Райхстагу зменшуєть ся ще й тим, що кожної хвилі Союзна Рада за згодою імператора може розв'язати його. В більшости континентальних держав тепер розв'язанне доповнює відповідальність міністрів і уживаєть ся, в теорії, принаймні, щоб довідати ся, чи має кабінет мі-

ністрів на своєму боці довіре країни. Але в Німеччині такої відповідальности немає, й розв'язанне — се спосіб зломити опір Райхстагу. Його дійсно й було вжито з сею метою тричі: перше р. 1878, коли Райхстаг відкинув законопроект про придавлення агітації соціалістів; потім р. 1887, коли він відмовився прийняти законопроект, що визначав сім років нанерод кількість війська; й нарешті, року 1893, коли він відмовився санкціонувати зміни в військовій системі. Кожного разу новий Райхстаг підтримував пляни правительства. Таким чином запобігалося серйозному конфліктові між канцлером і Райхстагом, але загальне питання про те, до котрого з вищих органів імперського правительства належить перше місце, лишився, як і давніше отвертим...

Все ж можна сказати, що хоча Райхстаг не являється поки що керуючою силою в Імперії, він все ж уявляє з себе незвичайно важну силу, як орган для вільного висловлювання думок і як засіб політичного виховання Німців¹⁾.

Збираючи разом все сказане, можемо прийти до висновку, що Німецька Імперія є федеральна держава своєрідного типу, в котрій законодавча централізація скомбінована з адміністративною децентралізацією. Осередок ваги лежить в зібранню представників усіх союзних держав, де Прусія має першу роль і право veto в усіх найважливіших питаннях. По суті німецька конфедерація се не союз рівноправних держав, а швидше асоціація привилєгованих членів, улаштована таким способом, що загальна управа належить до Прусії, з дуже невеликими змінами з боку її співтоваришів. Тут проявляється різка різниця між американською і німецькою федеральними системами. Система Сполучених Держав основана на повній рівності між членами, і рішуча перевага якоїсь одної держави знищила би характер союзу. Німецька система, навпаки, організована так, що може працювати успішно тільки тоді, коли один з членів досить має сили для того, щоб стати на чолі й тримати в своїх руках головну управу, бо коли б держави приблизно були рівносильні, їх взаїмне суперництво не дозволило б жадному з державців надати дійсне життєве ролі імператора, а контролю Союзної Ради над адміністрацією паралізувала б виконувчу владу, коли б ся інституція одержувала свою життєву силу не з одного джерела¹⁾.

¹⁾ Див. Льовель. „Правительства і політичні партії в державах Західньої Європи.

ЛЬОНГІН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ.

З австрійської України.

(Соймовий сезон.—Остання сесія галицького сойму.— Польсько-українське питання в відношенню до гал. сойму.— Квєстія тактики укр. послів у гал. соймі. Балакучий клуб і його перзональний склад.—Дві промови, яких не належало було вислухати.— Політично-правне застереженнє.— Збір укр. парламентаристів і його значіннє).

З сегорічними різдвяними святами точка ваги біжучих політичних подій в Австрії пересунула ся з центрального парламенту до краєвих соймів. Мало що не всі сойми „країв“, з котрих складаєть ся австрійська держава, радять уже білиш місяци над більш або менш важними для дотичних країв справами — по найбільшій части над біжучими справами автономічної адміністрації. Треба тямити, що краєві сойми в Австрії се в рівній мірі тіла адміністративні як і політично-законодатні. Коли в більших та ріжноплемінних краях — завдяки федералістично-автономістичним змаганням деяких більших соймів та внутрішній національній боротьбі в них самих — на перший план виступає отєя друга риса соймової діяльності, то натомість діяльність поменших на одноплемінних соймів позбавлена майже всякого політичного значіння. Під теперішну хвилю лише чотири сойми з політичного боку вартні уваги — а саме сойми: чеський, стирійський, галицький і буковинський. В усіх тих соймах находять замітний, навіть дуже замітний, вислів національні змагання народів, заселюючих ті чотири країни; в галицькім ще й стремліннє польської соймової більшости без огляду на ріжницю партій до поширення краєвої автономії — очевидно на користь теперішним володарям краю, Полякам. Краєвий сойм Чехії не функціонує; від двох років загатила його роботу обструкція сильної німецької меншости (третина сойму) так що пражський сойм до нині не вспів — на превелику журу чеських автономістів — навіть уконституовати ся. Сирійський сойм рівнож зупинив ся на місци; його функціонуваннє здержала обструкція зникаючої чисельно, але замітної рішучостю політичних виступив, словінської меншости, котра своєю обструкційною тактикою приневолила німецьку більшість сойму до перервання нарад сойму та навязання переговорів з Словінцями, за ціну яких уступок готові вони уможливити функціонуваннє сойму. Сойми галицький і буковинський функціонують вправді правильно — всі їх праці і дебати одначе обертають ся раз - в - раз довкола на-

ціональних справ. Ріжниця між обома сими соймами та, що коли галицький є видовищем ненастанної суперечки Поляків з Українцями та ненастанного а безуспішного протесту сих послідних против польської майоризації — то політичні і неполітичні справи на Буковині регулюють ся звичайно і в переважній частині за згодою і порозумінням заселяючих сей крайок народів, в першій мірі Українців і Румунів. В кождім разі се для нас, Українців, не без відрядного значіння, що працям аж двох краєвих соймів Австрії українська національна справа надає так чималий, а властиво головний політичний інтерес. Знак — що українська національна справа в межах Австрії стала вже пекучим питаннем дня, котре захоплює велику полосу монархії, стає головною осію праць і дебат аж двох законодавчих тіл, а при тім чим раз частійше відзиваєть ся в центральному парламенті і в спільних австро-угорських „делегациях“ (се рід комісій, висажених з обох парламентів—австрійського і угорського — для полагоди так званих „спільних справ“ обох частин монархії). І хоч політиці українських репрезентацій в усіх тих тілах багато можна закинути та хоч помилки сеї політики певне в многім припізняють корисну для австрійських (а певне й для неавстрійських) Українців розвязку українського національного питання в межах Австрії — то всеж силою стихійного розвою, українське питання семимилевим кроком виступає і виступати буде на арену австрійських справ *державного* значіння.

Лишаючи обговоренне буковинських справ до иншої книжки Л. Н. Вістника, мусимо нині спинити ся з особливою увагою на останній сесії сойму „Королівства Галичини і Володимирії з В. - Князівством Краківським і Князівствами Затором і Освенцімом“ — як звучить офіціальне імя краю Галичини. Галицький сойм — *jedyny polski parlament na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej* — радив від дня 11. н. ст. січня. Пятитижнева сесія галицькому соймови не часто лучає ся — хоч і як „польське коло“ у Відні не заходить ся довкола того, щоби галицький сойм скликувано на можливо найдовші сесії. Тому - то польська соймова більшість рада-би використати сю сесію, щоби вквати декілька нових законів в напрямі „вилученя Галичини“, себто в напрямі унормовання ріжних царин суспільного життя краєвими законами по думці польсько-україножерних інтересів і стремлінь. І хоч планованих польсько соймовою більшістю законів не буде переведено — то все-ж таки остане панам Полякам як політичний капітал сей факт, що галицький сойм увесь час пятитижневої сесії функціонував правильно, що в супереч соймам, чеському і стирійському, та в супереч центральному парламентови не проявив ніяких поважніших, його робо-

ту могутих спинити забурень та що він сповнив найважнійше своє конституційне завдання, ухваливши правильно краєвий бюджет на біжучий рік. Се — кажемо — буде великим капіталом в руках польських політиків, котрі зуміють використувати його — як доси се робили — перед рішачими державними чинниками у Відні. І з того саме не иншого становища мусимо оцінити так сю сесію соймову в загалі, як і тактику української соймової репрезентації з окрема.

Ще в 60-их роках минулого століття проголошено рішачими державними кругами Австрії як політичну максіму, що українське питання у Галичині має вважати ся домашньою справою „краю“, в яку „державна“ не має інтересу ані наміру втручати ся. „Es wird dem galizischen Landtag anheim gestellt, inwieferne die Ruthenen existieren sollen“ — „полишасть ся се галицькому соймови, о скільки Русинам можна істнувати“ — отся теза Байста, колишнього австрійського міністра-премієра, оставала правилом політики супроти галицьких Українців мало-що не пів століття. І хоч реальне життя поглузувало немилосердно з сего австрійсько-польського аксіому, хоч всупереч йому істнуваннє галицьких Українців залежить вже нині лише і виключно від них-же самих, хоч українське життя в Галичині кипить і збірає чим раз сильнійшою течією — то спомянутий в горі аксіом остав для Поляків аксіомом в повній силі, а так само віденське правительство, хоч уже не сміє його так відкрито проголошувати, одначе все таки в практиці його держить ся. Річ ясна: центральному правительству не спішно зривати свої добрі взаємини з найбільш „відданою державі“ партією, польським „колом“, щоби вдоволяти бажанням еманципуючої ся щойно української нації Поляки ж за всяку ціну готові спасати основну підвалину їх теперішньої сили і політичного становища в державі — аксіом, що полагода українського національного питання в Галичині се домашня справа галицького сойму, як репрезентанта польської державности. З сього зазаложення ясно, якими шляхами мусить іти українська політика в Австрії, щоби українське національне питання зробити безпосередно-державним питанням та розвязку його зробити незалежною від sic volo sic iubeo Поляків. Дискредитувати польський режим у Галичині, дискредитувати польську соймову більшість, а з нею разом галицький сойм і ідею автономії Галичини як польського Піємонту, виказати повну нездатність отсього режиму, сеї більшости і сього сойму до полагоди українського питання „дома“, в краєвім трибуналі, звести прямо до абсурду наведений в горі аксіом та до абсурду і стану анархії довести краєву автономію і її головний вислів, краєвий сойм, роблячи його зовсім нездатним до функціонування; — отсе одинокий пароль, якого

може і повинна держати ся українська політика в відношенню до галицького сойму. Все инше: всі ті реальні і розважні, умірковані і „більше заострені“, опортуністичні і „псевдо-принципійальні“ викрутаси та вихиляси — остануть тим чим є: викрутасами і вихилясами, які й на волос не змінять (як і не змінили!) правно-політичного становища Русинів, а яких нікому не вільно називати ...політикою.

Від низки літ українська репрезентація в соймі управляла саме все инше, тільки не політику. Доки українських послів було в соймі двічі менше, ніж тепер їх є, доси можна було оправдати їх бодай безсильністю, коли-би — на жаль — вже тоді не був очевидним, бодай у рішачої більшості сих послів, брак волі піти на пробій против польської соймової більшості. Та від коли українська соймова репрезентація побільшила ся числом у двоє, то на се оправданне — не хочемо вживати досаднішого вислову — не може бути місця. Українські послы в соймі (а є їх там 12 — не числячи 11-ох москвофілів, розбитих на два клуби) ведуть вправді з великим, ба! навіть з кольосальним накладом праці, постійну опозицію. Що більше: пробували і пробують часами навіть річевої і технічної обструкції, забалакуючи сойм промовами „за“ і „против“ в так „важних“ справах, як приміром квестия, чи громадї Недопитів позволити на накладанне оплати від собак, починаючи з одnorічних псюків чи з шеститижневих щенят — та вибалакуючи груди і висуюючи свої мозки на придумованне всяких „річевих“ аргументів. Досі однак не пробували українські послы вирвати ся понад отсю псевдополітичну онанію, аби зачати раз справжню політику, то є повести в соймі таку тактику, яка одиноко може довести до наміченої в горі ціли. Українські послы ніколи не пробували оскандалити і хочби фізичним виступом унеможливити правильне функціонуванне сойму. Аргументи, що польська соймова більшість своїм числом здавила-би в разі такого виступу українську дванацятку, або що тоді на основі постанов соймового реґуламіну виключено-би українських послів на якийсь час від засідань сойму і в їх неприсутности поухвалювано-би „ще гірші для нас закони“ — не видержують ніякої критики, так само, як оправдуванне послів їх особистим темпераментом, здоровлем, віком, становищем і „повагою“, що все має кождому з окрема дати звільненне від обовязку здержати хоч би силою функціонуванне сойму. „Як ти не періг, то не перожи ся“ — каже наша приказка. Хто почуває, що не потрафить або не спроможен рішити ся на *argumenta ad hominem* супротив сойму, той, хоч би мав всі инші дані на посла, нехай не накидає ся людям на посла і нехай не забирає місця другому, в нинішних відносинах відповіднійшому, бо посідаючому здорові груди, рамена і нерви та хоч-би й надмір темпе-

раменту, завзяття і задрчивої сміливості. Щоби-ж фізичну обструкцію наших послів у соймі здавлено фізичною силою або всіх їх викинено поза залю нарад — в се ми не повіримо. Польська соймова більшість надто дорожить престижем „свого“ сойму в очах Відня, о свою опінію зручних керманців краю та о оксіом „домашности“ українсько-польського питання, щоби вона важила ся на таку, убійчу для Поляків, операцію. А тим ліпше — колиби важила ся! Сей момент був би початком кінця її власти над нами. Бож ясна справа, що працею мускулів і вибухами темпераменту можна парламентарне тіло зробити неспосібним до праці, але тіж способи по своїй антипарламентарній суті непригожі привернути в таким тілі лад, а можуть хіба лише прискорити його смерть. І польська соймова більшість розуміє дуже добре, яким ударом для її позиції і для ідеї „вилучення Галичини“ були би бучі у соймі та пильно придержуєть ся проголошеного недавно краківським Czas-ом (органом т. зв. „станчиків“ т. е. західно-галицької шляхецько-консервативної партії) принципу, що за ніяку ціну не можна польським партіям „ані самим випасти з рівноваги ані пхати Русинів до крайности, бо се загрожує втратою 40-літнього доробку політичного“ Поляків. Не хочуть однак сего зрозуміти (з малими виїмками) українські соймові послы та з запалом і посвяченнем... опихають воду в ступі, додаючи хіба лише змісту, цікавості і серіозної поваги дебатам сойму. Недиво-ж, коли опісля цісар хвалить „обструовавших“ українських послів за „мирне уладненне відносин“ в краю, а презес „польського кола“ висказує в парламенті ad usum Delphini перфідне здивованне, що українські парламентарні послы говорять про „незвісну йому“ обструкцію в соймі... Результат фатальний, але зовсім відповідний фатальній тактиці українського соймового клубу.

Вже цять тижнів добігає, як українські соймові послы завдають не-аби-якої праці соймовим стенографам, соймовій друкарни, соймовим справоздавцям українських газет, ну — тай своїм грудям, нервам і мозкам. Говорять і говорять, до річи і від річи, грімко і мливо, з патосом і сонно, сантіментально і твердо, на всі лади і склади, рано і в вечер, по-полудни і в ночи, в пленум сойму і в комісіях — говорять і говорять; з геройським пожертвованнем говорять... Вже й помарніли з сего говорення, горла в них похрипли, мозки помучили ся — а вони говорять і говорять. Рекорд говорення давно уже здобули. Стілько безцільної балачки ще мабуть ні один парламент не чув — і петербурзька „говорилня“ мусить іти в кут! А тимчасом сойм ухвалив бюджет, полагодив сотки дрібних адміністративних справ та береть ся до властивої законодавної праці: хоче ушасливити край „промисловим банком“ а Ру-

снів з осіб „краєвою радою культури“ і законами про розділ державних замож для хліборобів, ухвалених в парламенті як відплата за втрати, понесені хліборобами через ухвалення торговельного трактату з Румунією. Повна безуспішність осьької „мирної обструкції“ виявила ся вже давно на цілій лінії, а українські соймові послы стоять принципіально і непохитно на своїм і... говорять дальше. Маршалок краєвий (так зветь ся в Галичині президент сойму, що є рівночасно головою т. зв. „краєвого виділу“, автономно-адміністративної коллегії, вибраної соймом для адміністрації краєво-автономістичними інститутами, підприємствами, фондами, для надзору низших органів самоуправи: громадської і повітової, для випрацьовування краєвих законопроектів і т. д.) — вже давно дав спізнати українським послам, що їх говорення як засобу парламентарної боротьби польська соймова більшість не бере серіозно, бо дозволив і дозволяє собі, з очевидним нарушеннем реґуламіну та правил парламентарної льояльности, т. зв. „наглячі внесення“ українських послів, зголошені ще на перших засіданнях сойму, відкладати з дня на день або — що вже таки подобає на глум — ставить по одному такому внесенню що дня, а властиво що ночі, о годині 1 по півночі, при самім кінці вечірного засідання палати, на порядок нарад. І поправді треба-би дуже дивувати ся рибячій крові українських послів, що зносять спокійно такі практики — коли-би сам маршалок краєвий не дав нам „автентичного вияснення“ сієї містерії. Ото на бурливу інтерпеляцію укр. посла Старуха (се одинокий чоловік з темпераментом в українськім соймовім кльубі), чому його нагляче внесення не ставить ся на порядок нарад, між тим як ставлять ся значно пізнійші а ненаглячі внесення польських партій, маршалок краєвий з гомеричним спокоєм (не тільки сміх буває гомеричним!) заявив, що стало ся се в порозумінню з... провідником українського соймового кльубу. Вправді палата почула опісля „вияснення“ сієї справи з уст сього-ж провідника, однак — як звісно — мова є і на те, щоби справдішній стан річий закрити.

Український соймовий кльуб складаєть ся, як звісно, з 12-ти членів, коли полишити на боці трьох „почесних“ членів, українських владк, о.о. графа Шептицького, Чеховича і Хомишина — котрі в соймі майже ніколи не являють ся. Дванадцять послів рішучих, енергічних, не оглядаючих ся вічно на задні колеса, з темпераментом, з даром вимови і політично ясным умом, — ще й до того з розбурханою народною масою, відповідною пресою і помочію парламентарного кльубу у Відні — се була-би сила, перед якою мусіла-би капітульовати соймова більшість. Ми-ж бачили, що такі самі або й навіть менші групи загачували функціонування в трое більшого парламенту. На жаль — склад українсь-

кого клубу такий, що робить його спосібним виголошувати хіба лише вічні „українські нарікання“, „żale“, як се дуже характеристично і стереотипно називає в своїх соймових справозданнях польська преса. Перш за все український клуб задля хороби посла д-ра Евгена Олесницького числить тепер властиво лише 11 членів, з тих-же 11-ох 5 інтелігентів і 6 селян. З інтелігентів оден, як член „краєвого виділу“, має звязані руки, другому не дала природа темпераменту бесідника. З селян 5-х було-би добрих в великому клубі до поради в селянських справах, але цілком ні до чого вони там, де треба раз-в-раз стояти в огні парламентарної боротьби. П'ятий селянин, а властиво бувший начальник жандармської станиці, посол Старух — се одинокий з сієї групи, що вимовою і бистротою ума не тільки не уступає інтелігентам, але — оскільки йде о політичну інтуїцію та політичний нерв — таки перевищує їх. В останній сесії посол Тимко Старух вибив ся справді у першу лаву українських соймових послів: тоном промов і рішучістю виступів та аргументацією *ad homines*. Були вже в сій сесії хвилі, коли сам посол Старух виводив з спокою польську соймову більшість та давав їй прібку того, як повинна виглядати українська відповідь на арґоґанцію, цинізм і безличність польських завойовників. На жаль — виступи посла Старуха були ізольованими, бо решта клубу не думала йти його слідами, а й він сам обнижав опісля свій тон, стараючи ся мабуть достроїти до своїх товаришів. Тому-то й виступи посла Т. Старуха остають ся без політичного результату та поки-що осягають лише той результат, що против посла Старуха звертаєть ся вся злоба польської преси, соймової більшости і самого маршалка краєвого. Польська преса з невдачно притаюваною ірритацією стараєть ся підняти посла Старуха на глум — очевидно не про його тут ходить, а про репрезентовану ним тактику — а польська соймова більшість та маршалок краєвий позволяють собі на'дешеві дотени або й грубі уваги на адресу сього українського посла. Говоримо про се не задля особи п. Старуха — але задля річи самої. На наш погляд український клуб понижує сам себе, коли мовчки глядить на таке трактованне свого члена у соймі. На жаль — се не першина і не припадок. Таке бувало ще в попередній каденції соймовій з тодішнім укр. послом, о. Богачевським, що рівнож пішов на точці тактики в розріз з президією клубу та рівнож псував благородну кров польським противникам. Його полишено власним силам, дезавовано та *de facto* морально убито. П. Старух однак має сильніші нерви ніж о. Богачевський а, при своїй вимові і популярности серед селян колись може пошукати відплати на своїх товаришах за їх неполітичну нетоварискість. І хто знає, чи не ліпше-би вийшли-би галицькі Українці на тім, якби в галицькім соймі замість теперішнього укр. клубу сиділо дванайцять Старухів....

З усіх дебат, що вели ся доси в послідній сесії галицького сойму, найзамітнішими були генеральна дебата бюджетова та дебата над етатом шкільним. При сих дебатах виголошено найбільш засадничі і всесторонні промови з українського боку; при них зазначилось також цілком виразно нехтуєче становище краевого правительства супротив Українців у загалі, а їх соймової репрезентації з окрема. Намісник краю, д-р Бобжинський, і президент ради шкільної крайової, д-р Дембовський, дозволили собі звертати ся на адресу українських послів і Українців у загалі в тоні, якого не поважив - би ся ужити ні оден репрезентант власти против якої - небудь партії в ніоднім иншим австрійським краю. Д-р Бобжинський грозив прямо українським послам репресиями, тюрмою і манліхерами, як-би Українці схотіли ділом запротестувати против польської адміністрації з усею її бруталністю, цинізмом і самоволею. Разом з сим намісник таки відкрито уділив своїм підчиненим *carte blanche* на ломанне закопа зглядом Русинів, бо запевнив торжественно, що дисциплінарне слідство против політичного урядника єсть у него рідкістю, а покаранне виїмковою проявою. А президент русинійдної ради шкільної крайової збув усі фактичні заміти укр. послів голословними запереченнями, не завдаючи собі навіть труду говорити про репрезентантів укр. населення Галичини инакше, як рег „тамті панове“. І українські послы вислухали тих провокаторських та цинічних промов з рутенською холоднокровністю — тоді, як вони хочби задля почуття власного достоїнства повинні були зневолити обох сих репрезентантів польського „*rządu krajowego*“ до мовчанки.

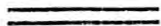
Серед дебаты бюджетової впали з українського боку слова, на котрих українська преса чомусь - то не звернула ніякої уваги, та котрі задля свого засадничо - політичного значіння годі поминути мовчанкою. Маємо тут на думці слова д-ра Костя Левицького, тепер фактичного провідника всеї української політики в соймі, в парламенті і в „Народнім Комітеті“, сказані в його головній промові бюджетовій на тему відношення Русинів до справи розширення автономії краю. Сей авторитетний посол сказав дословно так: „не пристаємо на розширенне автономії крайової так довго, доки нам не буде признана наша національна автономія, доки для обох народів не буде розмежена сфера ділання та доки не буде забезпечене право свобідного розвогу одного і другого народу, як довго не буде нам дана можливість культурного, економічного і національного розвою“. Як реторичну фразу покрито сі слова з українських лав гучними оплесками; як політичну заяву мусимо її рішучо осудити та заложити против неї протест. Провідник укр. соймового клубу жагадав забезпечення Українцям повної культурно-екопомічної само-

управи, роблячи зависимою від сего згоду Українців на пожадане Полякам розширення краюї автономії. Значить: в заміну за корпоративно-національну автономію в справах духової і матеріальної культури гал. Українці готові зрезігнувати з жадання територіяльно-національної автономії та готові признати т. зв. ягайлонську ідею то є принцип приналежности української території в Галичині до сфери польського державного права. Вся дотеперішня політика гал. Українців була як раз запереченням польських, ягайлонських аспірацій, яких повне здійсненне у Галичині через розширення краюї автономії було - би смертним ударом для національної будуччини Русинів, як самостійного і самоуправного народу — про що чей і д. р. Кость Левицький не має відмінної думки. Коли-ж мимо того з його уст впала так противудержна програмі гал. Українців заява, то годі нам не зазначити, що з такими фразами належить послови, ще й провідникови клубу і „Народного Комітету“, при тім при бюджетових—отже par excellence політичних дебатах—бути більш обережним. Такі заяви можуть не лише деморалізувати власну суспільність, призвичаюючи її зрікати ся основного цілцінціпу її національних змагань, але й можуть послужити нашим противникам атутом у Відни на річ розширення автономії краю.

В дни 2-го н. ст. лютого с. р. засідав у Львої „український парламент“. На зазив голови укр. парламентарного клубу зібрали ся на спільну конференцію українські послы до парламенту з Галичини і Буковини, українські послы до соймів галицького та буковинського, українські члени „палати панів“ у Відни (пери) та українські вірилісти (З єпископи), засідаючі в гал. соймі—разом близько 50 чолов. Результатом їх цілоднєвної наради є „Заява загально-австрійської репрезентації Русинів“, оголошена в „Ділі“ з дня 3 п. ст. лютого. Розумієть ся, що вже сам факт скликання так зложеного тіла мусів всякого застановити, викликаючи всякі толкування, коментарі та мірковання. Се-ж в перший раз зібрано так поважне тіло, зложеноє з усіх українських парламентарствів з Австрії, і тіло се ухвалило і опубліковало політичну заяву, надаючи їй очевидно тим самим суто політичний і програмовий характер. Кождий очевидно запитував сам себе і других, що саме так важного зайшло чи може має зайти, щоби аж так ухвалювані маніфести опубліковувати. Що більше: таке-ж саме питання ставила собі навіть більшість послів, не знаючи справді ні причини ні ціли сего сінєдріону і сеї заяви. Чи в Австрії заносить ся на який основний перестрій в самих підвалинах державного ладу? Чи може надтягає яка загранична буря, що дотикала-би живо інтересів австрійських Русинів? Чи може-може за кулісами нашої політики коїть ся знов щось в роді нефортунної „угоди“ з 1890-ого

року? І з усіх альтернатив ся послідня мусіла насувати ся з найбільшою ще правдоподібністю, бо справді ані Австрія так зараз не перебудуєть ся ані заграниця не грозить ніякими комплікаціями. Щоби такий збір скликано оттак собі без глибої ціли, се справді годі прийняти. Остає, що за кулісами нашої політики ведуть ся якісь переговори, готовить ся проба нової „угоди“. Так само треба-би заключати і з самого змісту „заяви“. Звісно се в широких кругах людей інтересуючих ся політикою, що первісний текст заяви зовсім мовчки поминав квестію по ділу Галичини та що голосами Буковинців провалено жаданне деяких Галичан, щоби в заяві виразно зазначено постулят територіяльно-національної автономії, а натомість введено принцип автономії корпоративно-національної, екстериторіяльної. Лише під сильним напором опознійних Галичан, щоби не доводити до розбиття нарад, усунено з заяви виразне зазначенне принципу автономії корпоративної, а автономії територіяльній віддано плятонічний, далекий реверанс, згадуючи мимоходом про потребу відділення Великого Князівства Краківського від Королівства Галичини і Володимирії. Як такий плятонічний реверанс, як декоративну фразу, зрозуміла сей пассус також часть польської преси. І не могла навіть инакше зрозуміти, коли основний доси постулят укр. політики в Австрії зіпхало ся в такий заяві на десятирядне місце, між мимохідні згадки, про саму-ж автономію національну в загалі говорить ся в тій заяві увесь час так, що скорше треба приймати, що автори заяви думають про автономію корпоративну а не територіяльну. Терміну „територіяльний“ в приложенню до постуляту автономії не вжито—що річ характеристична—ні разу, а в конкретнім вияснюванню постуляту автономії стаєть ся виразно на становищи поділу деяких краєвих інституцій при дотеперішній правно-політичній єдності краю.

Се є основна прогалина і промах заяви, яка лише може скріпляти здогади, що зроблена вона *ad usum* угодових проб. Не даром деякі польські дневники назвали жадання заяви можливими до діскусії. Се характеристичне і проречисте. Коли-ж справді дехто з наших політиків думає про таку угоду, то не буде для них без користи, послухати і голосу перестороги. Поляки певне не дадут нам ані дрібки корпоративної автономії, не кажучи собі рівночасно платити за неї нашою згодою на поширенне автономії краю. Сегож не можна, не вільно зробити нашим послам; се була-би не опортунітична політика, а зрада неродній будуччині. Думаємо, що наші послы розуміють се добре самі і тому кінчимо: *sa-veant consules, ne respublica quid detrimenti capiat.*

ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ.

За границею.

(*Вибори в Англії. — Ліберальний режим; — Ірландська справа.*)

Чемберленови, що лежить саме недужий в Бермінґамі, мусіло дуже розяснювати ся лице, коли читав военні бюлетени із виборчої кампанії. Його ідея, ідея, яку кинув ще перед 15 роками, щоби Велико-Британію враз із кольоніями обложити охоронним муром високих ввозових мит, здобула при послідних виборах до англійської „палати громад“ безсумнівну побіду. Коли Чемберлен в р. 1894 пустив в світ свою першу брошуру на тему зриваня зі зістемою свобідної торгівлі то не хотіли його слухати навіть і його найблизші приятелі, а Бальфур, другий проводир побіч Чемберлена консервативної (уніоністичної) партії, заявив ся зразу зовсім рішучо проти охоронних мит. Але така вже доля усіх нових думок, хочби і найжизненніших, що вони тільки поводи промощують собі дорогу серед суспільности, бо мусять перед тим — як і усе так в природнім як і соціалнім життю—звести „бій за істповане“. В природнім життю говоримо в таким разі про боротьбу з „обставинами“, в життю суспільнім та культурнім про боротьбу з традицією та статичними, консервативними елементами людського думаня. Тільки зирквола англійські уніоністи стали собі присвожвати ідею Чемберлена і заплатили се наразі своїм погромом при виборах з р. 1906. Партія уніоністична, що мала ще в р. 1899 на 670 членів палати 411 членів, а в р. 1900 мандатів 402, упала раптом в р. 1906 на 167 членів, роблячи місце лібералам з 362 мандатами та робітничій організації з 54 мандатами! Погроза, що консерватисти хочуть подорожіня продуктів та ограбленя при помочи мит широких мас пародних, перехилила рішучо побіду на бік лібералізму та англійського пролетаріату.

Останні вибори дали вислід такий, що сили обох партій — уніоністів і лібералів — на разі зрівноважились. В пору коли се пишемо, числять уніоністи 271 послів, ліберали 272, робітняки 40, а ірландські націоналісти 80 послів — а се відношене лишить ся вже без зміни, бо до вибору приходять вже тільки мандати трьох універзітетів (на певно уніоністичні) та жмілька мандатів з островів Орквей і Ісландії, доси ліберальні, а тепер мабуть зі стратую одного або двох мандатів. Таке зрівнане сил обох рішаючих таборів можна отже на-сміло вважати великою побідою системи охоронного мита, хоч партія ліберальна лишить ся і на дальше при кермі правління. Заразом треба однак зазначити, що се правління по всій імовірности не буде довгим. Правительствена біль-

мість буде складати ся, як і перед тим, із союзу лібералів, заступників робітництва та ірландських націоналістів, але ся більшість носить вже тепер в собі зародки смерти, а в усяким разі політичної безсильности. Ліберали мали доси перевагу в палаті громад і без союзників, без групи робітничої та ірландської, а тепер стануть вони по правді полонниками своїх комбатантів, які зовсім певно уживуть всіх сил, аби визискати як найліпше своє вигідне положене. Крім того ліберальна партія не одноцільна сама в собі. Лібералізм був колись великою притягаючою силою, тоді як треба було ще приступом здобувати конституційні, політичні права в боротьбі з феодальними порядками, але тепер він вже відспівав свою пісню та з романтичного героя став виключним заступником зовсім прозаїчних інтересів великого капіталу. Спадкоємцями та наступниками колишнього лібералізму в його кращім розуміню стали в усіх високо розвинутих європейських суспільностях партії радикальні та робітничі, між тим як уся так звана „haute finance“ почала де далі визволювати ся з усяких крайностей та, консервативніючи, перемінювала ся що-раз більше в стовпів „соціального ладу і порядку“, не ліпших від яких небудь феодалів. Отсю еволюцію, яку перебув вже лібералізм у Франції та Німеччині, переходить тепер також і лібералізм англійський, а хоч ліберальні елементи творять там ще поки що оден табор, то як раз тепер, по великій неудачі, грозить сьому таборови і його одноцільности дуже поважне небезпеченство. Вже в попередній каденції зарисовували ся в ліберальній англійській партії дві виразні течії — праविця, що зближає ся до консерватистів, та лівиця, симпатизуюча з рухом робітничим, а коли сі дві течії зливали ся таки в одну цілість, то тільки тому, що увесь ліберальний табор святкував саме в тих кількох послідних роках дні своїх найкрасших, небувалих доси, тріумфів. Та що иншого держати ся одного побідного стягу в часах світлої перемоги, а що иншого удержати ся разом в часах декаденції та евентуального упадку. Тому то треба дуже сумнівати ся, чи більш консервативні елементи витривають при однім стягу — особливо, коли проводирам ліберального табору прийдесть ся ще рішучійше ратувати ся перед напором уніоністів соціальним та політичним радикалізмом. І ми бачимо, що свідомі положеня політики вже тепер ворожать ліберальному кабінетови Джоржа та Асквіта не довге істноване та вважають послідні вибори тільки прелюдією до нових недалеких виборів, в яких англійський народ буде мати за завдане, аби уможливити ясне і консеквентне ведене дальшої державної політики, прихилити ся рішучо на одну або на другу сторону.

Які-ж причини, що англійські уніоністи (або радше їх звати „консерватисти“) пішли в гору та ладять ся в недалекій будучности до

ще красної побіди? Чи за тих кілька літ ліберального правління ліберальні течії справді пережили ся в Англії, а нарід англійський так консервативнів, що відвернув ся раптом від своїх поступових заступників? Хто читав з увагою наші недавні статі на таку саму тему, в ЛНВ, на тему внутрішніх та міжнародних відносин Велико-Британії, той вислід послідних виборів до англійського парламента зрозуміє дуже легко. Успіх виборчий уніоністів зовсім не є якоюсь побідою консерватизму над лібералізмом, так само, як політика охоронних мит не є нічим консервативнішим та реакційнішим від політики свобідної торгівлі. Консерватисти побідили, бо встигли попасти на момент житєвої, національної потреби англійського народу в біжучій хвилі — ліберали програли, бо стали сим житєвим, елементарним потребам й змаганням своєї нації на дорозі. Англія потребує мита охоронного, щоб боронити свій промисл від конкуренції на власнім терені, так само як потребує зросту своєї мілітарної сили, аби забезпечити себе від німецької інвазії та воєнної небезпеки. Се важні потреби англійської нації в теперешню пору і на найблизшу будучину, коли Велико-Британія має удержати як велика промислова й торговельна держава свій світовий престиж та зберегти свою силу, якою обмотала половину земної кулі, а яку втворювала англійська помисловість, підприємчивість та енергія цілими століттями. На отсього-то національного коня сіла консервативна, уніоністична партія і на тім коні дійшла вона до побіди, а дійде цілком певно до ще рішучіших успіхів. І хто сього не розуміє, той нехай загляне до — статистики.

Як раз на сю тему мав перед кількома днями дуже інтересний відчит проф. Зіпер (Sieper) перед товариством в Франкфурті, яке покляло собі за мету „німецько-англійське помиренє“. Проф. Зіпер промовляв очевидно в інтересі Німеччини за згодою, та подав статистичні дані, які для Англіїця проголошують щось цілком противне — „боротьбу з Німеччиною до загину“. Ось низка кількох „сухих“ дат, що кажуть більше, чим цілі томи великих політичних трактатів. Людність Німеччини, головна основа мілітарної і продукційної сили, зростала в послідній декаді (від перепису до перепису) річно о 854.820 голов, між тим коли людність Англії зростала в тім самім часі річно тільки о 372.580 голов. Загранична торгівля Англії зросла що до вартости в роках 1886 — 1907 з 10.345 мільонів марок в р. 1886 на 10.925 міль. мар. в р. 1907 (отже близько вдвоє), між тим як в тім самім часі зовнішня торгівля Німеччини підскочила з 5.847 міль. мар. на 15.398 міль. мар. (отже потроїла ся!). Що до самої продукції желіза й стали: желізних виробів випродукувала Англія в р. 1876 за 6½ міль. мар., в р. 1907 за 10 міль. мар., а Німеччина в тих самих роках за 2 міль. мар.,

а в 1907 за близько 13 мільйонів марок! Сирої стали випродувала Англія в р. 1876 один мільйон тонн, в р. 1906 на 6½ мільйонів тонн, а Німеччина в тих самих роках ½ мільйон тонн на 11 мільйонів тонн! Отсе цифри д-ра Зіпера. Та ще інтересніші в дотичнім напрямі цифри, які беремо самі з торговельної статистики світа за рік 1909. З цієї статистики виходить, що Німеччина займає вже тепер в загальній світовій торгівлі зараз *друге* місце по Велико-Британії. Вартість заграничної торгівлі виносила (в р. 1909) 1) Велико-Британії 15.638 мільйонів марок; 2) Німеччині 10.152 мільйонів марок; 3) Сполучених Американських Держав 9.281 мільйонів марок; 4) Франції 7.293 мільйонів марок. Як бачимо отже з чотирох світових потентатів на міжнароднім всесвітнім торзі (загранична торгівля інших великих держав не доходить навіть до вартости 3.000 мільйонів марок) Німеччина починає вже зовсім рішучо здоганяти Велико-Британію, перегнала Америку, а Францію лишила так далеко позаду, що вона перестала вже бути взагалі небезпечним конкурентом у всесвітніх торгових перегонах. Та ще інтересніше буде довідати ся, що Німеччина своїм промислом підбиває ноги Англійцям таки в них в дома, на їх власнім терені. Німецький товар втискає ся що раз сильніше до Англії конкуренційними, умисне обниженими цінами, а дуже пособляє йому се, що Англія через свою систему вільної торгівлі має „отворені ворота“ для всякого ввозу заграничного товару. В році 1900 ціла одна пята часть (19.2%) усієї заграничної торгівлі Німеччини припадала на ввіз німецьких продуктів до Англії. І дивуватись після того, що почуте потреби якогось захисту проти тої інвазії німецького промислу починає що раз ширше відділювати на англійське суспільство та що уніоністи, які виписали заспокоєні цієї потреби великими червоними буквами на своїм стягу, здобули в кампанії виборчій проти лібералів першу безсумнівну перемогу?

Англія переходить справді період застою на поли промисловім, а сей застій відбивається ся також виразно на зрості безробітного пролетаріату. В половині 1907 року виносило число безробітних в Англії в самих кадрах зорганізованих робітників 3—2%, а в зимовім сезоні 1908/1909 зросло се число до 9.5%, так що кожний десятий робітник не міг вже найти занятя. А що говорити про незорганізованого робітника, про „Lumpenproletariat“? Безробітє стало справжньою злобою дня англійської суспільности, а на тім зрості безробітних, наче на барометрі, показується ся теж стан загальної депресії на полі промисловім. В душу Англійця вкрав ся супроти того всього вперше несупокій, майже загальне почуте небезпеки, а на тім психологічнім підкладі агітація за заведенем охоронних мит мусіла зробити тим більший успіх, представляючись останньою дошкою ратунку із неминулої погибели. Настрій ан-

гліїської суспільности в передодень виборів малює дуже добре Сіль Вара в дописі з Лондону до „Neue freie Presse“: „Від кількох літ — каже він — йде в Англії по всіх усядах поговорка: „We are going to the dogs“. Се значить: „Ми йдемо до загибелі.“ Ми вже — мовляв — пережиті, спускаємо ся в долину, а незаобавки будемо такі, що перейдуть над нами до дневного порядку... Житєвий проблем, на який наткнув ся саме в теперішню пору англійський наїд, не так простий, щоб його можна було рішити одним словом. Недовольцям, противникам лібералів, агітаторам представляєть ся тарифова реформа не тільки як надія, як забезпечене праці й зарібку, але також як щось абстрактне, як символ. В ній бачить він клич патріотичний, знищене німецького соперника, забезпечене англійського панованя над світом“.

По правді можна дивувати ся, що Англія — помичаючи низькі, часто фіскальні оплати — опирала ся доси виключно на системі свободної торгівлі. Нині вже всі держави ввели у себе мита охоронні, а лише одна Англія представляєть ся в тім напрямі як виїмок, вважаючи свободну торгівлю за вимог економічного та державного лібералізму. Сей погляд одначе — як ми вже раз зазначили — схиблений, бо справа охоронних мит се питанє *par excellence* державне, питанє оборони національного промислу взагалі, яке доперва в другій лінії, дорогою діланя на ціну продуктів та консумцію, набирає також значіня класового, соціального для дотичної суспільности. Перехід від мит до вільної торгівлі та навпаки, стоїть в причиновій, безпосередній залежності від відносин зовнішних на торгах світових, а не від боротьби класової. Так Англія мала свої мита охоронні, а можна навіть сказати, що була вона перша в Європі, яка довела фактично до консеквентного переведення претекційної системи. Що Англія по довгих літах панованя охоронного мита, бо від половини XVII столітя до двадцятих років XVIII столітя, перейшла потім до системи вільної торгівлі та сеї системи держить ся майже фанатично аж до останнього дня, се поясняєть ся розвитком англійської індустрії та її домінуючим становищем на торгах свободного обороту. Бо охоронні мита так довго потрібні, як довго поодинокі галузи продукції в даній суспільности доперва виробляють ся, або хоч і виробились, то не мають спромоги добре розвивати ся силою власної квалітативної вартости та дешевости супроти конструкції із внї. Загалом кажучи, як довго нація є в переважній часті продуцентом для себе, так довго охоронні мита потрібні — вони стають непотрібні або навіть просто шкодливі, коли нація розвинула свою продукційну силу на стілкі, що в переважній часті шукає збуту товарів за границею на світових торгах, бо тоді не вона є стороною атакованою, але навпаки вона є силою атакуючою, що втискаєть ся на торги других держав, отже чинником, в

якого інтереси як світового купця лежить, аби міжнародний торговий оборот не напотикав на охоронні мури мит. Таке виїмкове становище світового купця через швидкий та імпазантний розвій своєї індустрії виробила собі одна лише Велико-Британія і тому не диво, що вона також одна із усіх держав Європи перейшла до вільної торгівлі та боронила і боронить досі через партію ліберальну вільного міжнародного обміну. Та що тепер і для Англії відносини змінили ся, що і Велико-Британія перестає вже бути вільна від небезпеки заграничної конкуренції, се ми бачили саме на фактах, на статистичних цифрах, які виказують, що Англія не тільки починає діставати в Німеччині грізного соперника на міжнародних торгах, але і в нутрі, коли то та Німеччина цілу одну п'яту часть свого вивозу реалізує, тобто продає в межах самої таки Велико-Британії. Що отже було лихим в рр. 1822—1860, коли то завдяки агітації Кобдена валено оден по другим охоронні митові мури, се починає показувати ся з нова добрим, а навіть неминучим тепер, коли Англія стає поволі на полі промислу й торгівлі зрівнувати ся з другими державами та з великого світового потентата-магната стає, по крайній мірі для Німеччини та Сполучених Держав Північної Америки, лише рівноправним соперником...

Побіч небезпеки напливу німецького промислу грозить Англії ще й иньша небезпека мілітарна. Партія уніоністів вміла і сю небезпеку, яку бачать та розуміють усі Англічани, визискати на свою користь як партія опозиційна. Лібералам не випадало явно грозити небезпекою війни та бити в дзвін тревоги з огляду на міжнародні відносини, як партії, що стоїть на чолі правительства та поносить всю одвічальність за свої публичні заяви. Та се використали якраз уніоністи, щоб тим сильнійше атакувати ліберальний режим та видвинути себе на котурни одинокого представника та оборонця національних інтересів. Тому-то ми й бачимо, що протягом цілої минулої каденції англійського парламенту уніоністів, особливо в палаті лордів, гремлять раз-у-раз про національну тревогу та доходять навіть до того, що в резолюції лорда Робертса (поставлений в палаті лордів для 10 липня 1906) домагають ся заведення загального обовязку військової служби — саме проти оцінії ліберального правительства, яке розвій англійської фльоти й доведене її до висоти абсолютної „непобідимости“, вважає для безпечности Англії перед Німеччиною за зовсім вистарчаюче. Резолюція Робертса через опозицію лібералів перепала тоді в палаті громад, але се було якраз причиною, що положане німецькою інвазією та атаки на ліберальне правительство не зійшли вже зовсім з порядку дня в партийній боротьбі Англії та причинились в кінці кінців рівно ж до того, що при послідних виборах уніоністи здобули фактичну побіду над лібералами.

* * *

Коли вже зближаємося до очевидного упадку ліберального режиму в Англії, то не від речі буде сказати пару слів взагалі про ліберальну правительственну політику за тих чотири роки (від січня 1906), як лібералам поталанило бути керманичами англійської держави.

Оскільки мова йде про внутрішні реформи, про працю задля поправи загально культурних соціальних відносин, то про режим панів Кемпбель-Баннермана, а потім Асквіта треба висказати ся лише з великими та заслуженими похвалами. Ера панованя лібералів була ерою справді демократичних змагань та широких національних реформ. Дотичні законодавні заходи подамо тут лише коротко й схематично, не маючи тут місця в сій загальній статі на подрібности. І так для 27 марта 1906 р. ухвалює палата громад правительственний проєкт закона (принятий потім і палатою панів), котрим заводить ся загальне обезпечене робітників (з виїмкою служби поліційної, домової та тзв. помічників зайнятих в торговлі) на випадок недуги і нещасливих випадків. Для 17 мая того-ж року приймає палата громад резолюцію, що в часі страйків вступ робітників із заграниці до краю може бути зборонений — резолюція, ся мала на меті охоронити страйкарів від імпортованих страйколомів, палата лордів відкинула її значною більністю голосів. Дня 19 марта 1907 приймає палата громад на внесенє правительства дуже важний закон про примусову парцеляцію лордівських лятіфундій між селян, сільських робітників та земельних чиншівників, в тій формі, що кожда велика посілість, що виносить більше як 150 моргів, має бути маршалками тих графств ділена на малі паї, а сі паї будуть арендовані селянам за ниським чиншом. Закон сей, з виїмком постанов дотично Шкоції, був принятий також палатою панів, а має значіне не тільки соціальне, але і загально народне, політичне, бо змагає до залюднення англійських сіл, які при величезних лятіфундіях та недостачі заробітку по селах, стали цілком майже пропадати. На випадок опору урядів графств заведена в згаданім законі експропріяція на цілі парцеляції дорогою примусу через саме правительство. Се так важна законодавна реформа, що над нею варто і в иньших, особливо хліборобських державах, поважніше призадумати ся. Англія, яка майже за святість вважає індивідуалізм в суспільній господарці відповідно до сильно розвитого у себе капіталізму, накладає отсе вперве свою руку на прив в інтересі витвореня міцного селянського стану.

В р. 1908 ухвалила палата громад ще оден закон з ініціативи правительства, який теж має своє спеціальне значіне — про зменченє концесій на шинки, та на жаль тому законowi не судилось увійти в жите через опір палати панів. На основі того закона оден шинок мав випадати в більших місцевостях на тисячу душ, а в менших на 400 душ, а за-

гальне число шинків мало бути зменшене протягом 14 літ о цілх 30.000.

Упадок ліберального режиму та евентуальний прихід консерватистів перерве дальший розвій соціального законодавства в Англії і се одинокий та дуже важний наслідок останніх виборів, якого треба жалувати в інтересі самої англійської суспільности. Потіха лежить в тім, що жаден режим в Англії не остававсь довго при кермі та що по управі консерватистів приходили там все до рішаючого голосу ліберали і навики. Так і тепер вага англійської опінії публичної не задержить ся мабуть довго по стороні консерватизму та по переломаню системи свобідної торгівлі й застоялости в організації армії, керма правління перейде знов в руки елементів поступових та демократичних, хоч може в иньшій, дещо зміненій комбінації партійній.

На разі голос належить до Чемберлена й Бальфура і віз консерватизму в Англії находить ся на найліпшій дорозі до побіди.

* * *

Тими, котрі найбільше можуть зискати через нерішучий вислід постійних виборів в Англії і котрі перший раз найшли ся помимо своєї релятивної малочисельности в англійськім парламенті в дуже вигіднім положеню, тепер стали Ірляндці. Ірляндських послів в палаті громад є всього-на-всього вісімдесять, та без них удержане ліберальної більшости на довшу мету буде прямо неможливим. Ірляндці можуть отже не без підстави надіятись, що вкінці може і на їх „улиці буде празник“.

Що треба Ірляндцям? Се давне домагане ірляндського гомрулю, тобто державної автономії Ірляндії через покликане ірляндського парламенту, в Дубліні, з одвічальним правительством. Ірляндія мала-б отже стати в загально державній організації Велико-Британії чимсь в роді Угорщини в відносинах до Австрії, з реальною унією для справ спільних, або хочби лише провінцією, але з окремим соймом та одвічальним красвим правительством.

Від часів великого Гледстона партія ліберальна доволі живо занимала ся сиравою ірляндською, а і останне правительство Кемпбель-Бакермана та Асквіта робило зовсім поважні заходи, щоб квестію ірляндську довести якось до розвязаня. Та діялось се не так з причин ідеалістичних, як колись у „благородного“ Гледстона, а з добре зрозумілого інтересу партійного та навіть державного. Справу ірляндську можна було довго трактувати як справу чисто домашню, поки Англія не числилася з можлистю війни на власнім терені — однак відносини тепер коренно змінили ся, від часу, як марево німецького нападу стало набирати зовсім реального вигляду...

Престольна бесіда короля Едварда з дня 12 лютого 1907 року, при покликаню до керми ліберального правительства, з нагоди отвореня нового парламента, заповідає отже вперве поладнане ірландської квестії. Нарід ірландський має бути допущений до управи краю, а адміністрація взагалі уліпшена, аби приєднати для Велико-Британії ірландське населенє. При дебаті над сею пристольною бесідою сказав Кемпбел-Бакерман, тодішній президент міністрів отсі памятні та знаменні слова: „Нарід ірландський має повне право управляти сам своїми справами. Се ще не буде ніякою небезпекою для держави, коли Ірландці матимуть ті самі права, які мають наші кольонії“. Ще дальше пішов секретар для Ірландії Біррель, кажучи, що Ірландців заспокоїти зможе тільки самоуправа з власним парламентом в Дубліні.

Правительство зачало своє заспокоєне Ірландії з того що на основі ухвали палати громад з дня 13 марта 1907 знесло зовсім виїмкові зарядження для Ірландії, тзв. „Coercion Act“, видані задля здавлення бойкоту та страйкової агітації. Сю резолюцію приняла палата 252 голосами проти 83. Меньше щасливу руку показало правительство при наданю права автономії — на спосіб „англійських кольоній“. Дня 7 мая 1907 приняла палата громад предложене правительства, щоб для Ірландії утворити... „надзираючу (!) раду“ за для „контролі“ над адміністрацією, яка мала складати ся з 96 членів, з того 82 вибраних, а 24 номінованих. Вибори до ради мали відбувати ся на тих самих основах і в тих самих округах, як вибори до парламента, на трилітню сесію. Контролю мала виконувати рада в формі резолюцій до правительства, які мали мати обовязуючу силу, як би було застережене з боку віце-короля, тільки тоді, на коли дотичну резолюцію затвердить центральне правительство. Було се отже щось в роді заведеня тзв. „постулятових соймів“, які мала Австрія в добі передконституційній...

З шумно проголошеного в престольній бесіді і заяві премєра „права до національної самоуправи“ лишило ся при дійснім переведеню того права — як бачимо — дуже мало. Не дивниця тому, що ірландська національна партія на зборах в Дубліні зараз-же таки в маю того-ж року заявила, що реформи не приймає, наслідком чого прийятий вже низшою палатою проєкт адміністраційної „надзорчої ради“ для Ірландії кинено до коша.

Національні партії ірландській усміхаєть ся тепер оправдана надія на сповненє її задушевних бажань. Партія ірландська по своїй політично-соціальной ідеології не пристає по правді до жадної з двох головних партій англійських — се партія *par excellence* націоналістична, з підкладом демократичним, подібно як авальотичні партії у иньших поневоленых народів, що добивають ся доперва політичних прав

для свого народу. Ті партії всюди демократичні; за-для здобути сили в широких масах своєї суспільности, але стремлять до національно-політичного ідеалу і тільки з сього становища регулюють свої відносини до політичних організацій поза своєю суспільністю. Така також і партія ірландських націоналів. Партія тота стає по стороні англійської ліберальної партії, бо великі земельні властители є тою соціальною основою, на котрій опирається англійське панованє в Ірландії, одначе з сього не слідує ще, щоб ірландські націоналісти не пішли другим шляхом та щоб в усякій ситуації держали ся поли лібералів. Будуть ліберали в теперішнім скрутнім положеню попірати гомруль, то добре, але як що ліберальне правительство не схоче посунути ся далше в напрямі гомрулю, то нема сумніву, що ірландські націоналісти з усею безоглядністю визискають своє положенє та в найприкрійшій саме хвилі полишать лібералів їх власній судьбі. Проводир Ірландців Джон Редмонд вже навіть висловив ся, що без ірландського парламенту нема безоглядного попіраня ліберального режиму.

Ірландці вже багато натерпіли ся від англійського панованя, тож треба побажати, щоб їх змаганя як найшвидше увінчали ся успіхом. Буде се в усякім разі добре діло — згідне з вимогами справедливости, людскости й цивілізації.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Українського Наукового Товариства у Києві, книга V, 1909. Редакційний комітет: Мих. Грушевський, Вол. Перетц, Кон. Михальчук. Київ, ст. 112—48.

Ся книжка київських „Записок“ присвячена „Славній пам'яті Миколи Гоголя в сотні роковини його уродин“. Тому перші три статі трактують про Гоголя: О. Грушевський — М. Гоголь і сучасна українська суспільність; П. Петровський — Недуга Гоголя; К. Невірова — Мотиви української демонології в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя. З них найцікавіша стаття О. Грушевського. Він розглядає, як відносив ся Гоголь до української природи, етнографічного побуту, народньої пісні, до української старовини, а заразом наводить уривки з літературних і наукових творів, які свідчать, що замилуванє Гоголя до всього українського поділяла і вся сучасна українська інтелігенція. Далі показує він, що українські почуваня Гоголя не були тільки тимчасовим явищем, прикметою одної початкової частини його літературної діяльности, але лишили ся й надалі. „І тепер святкуючи пам'ять великого письменника, ми мусимо пам'ятати, що він завсїди був вірний син України і хоч лише в першій половині своєї літературної діяльности — в українських повістях малював українське жите сьогочасне і минуле, але це тоді лише

почував себе Українцем. Він не стояв самотнім з своїми українськими вражіннями і почуттями. Його гаряча любов до рідного краю, до рідної природи, рідної пісні була зрозуміла й близька його сучасникам, бо й вони також носили сю любов у своїй душі. Він висловив їх завітні почуття“.

Д-ка Невірова в своїй студії порівнює українські мотиви казкового і легендарного характеру з гоголівськими оповіданнями і показує, як Гоголь використовував їх і переробляв в процесі своєї творчості. Праця цікава і написана старанно, однак мова її абсолютно неможлива (се переклад з російської мови — про се свідчить наприклад такий уступ „о д н е“ з перших „віршів в прозі“ замість „один“; перекладчик мав на думці рос. „стихотвореніє“). Перекладчик уживає багато слів зовсім не до річи: напр. поспіх замість успіх, учити мову замість учити ся мови (по українські учити можна хіба ученика), звістки замість відомости, потребувати замість зажадати (по українські потребувати значить „нуждаться вь чемь“, а не „требовать“), гуртує замість лучить, закоханне замість замилуванне, неважний замість поганий (по укр. неважний — не имѣющій значенія), уроки замість наука (пригадати укр. урок, наврочити) і т. д. Уживає він і зовсім не знаних досі в українській мові слів: занадтий, нашівзятий, скамя, прибавка, різнорідний. Деякі вирази дуже грубі й смішні, як наприклад „критика жадала самостійних творів з цілком національним намастом“. Най читачі догадають ся, що може значити тут намаст (можна хліб мастити), „еволюціонірує“, „його чорт... о па да е по своїх бажаннях... на людину“, „надто вже до решти домальозаний“, „Гоголь додержуєть ся людового малювання“, „чудним тоді стає ігноруванне цілком і о п у с т інших мотивів“ (по укр. опуст — уступка), „утрировка“, „утрирований“ і т. д. Складня також тяжка, а часом так і зовсім неможлива. Ми не наводили б сих прикладів, коли б не те, що стаття до такої міри заснічена язовими нісенітницями, деякі зразки котрих ми понаводили, що тяжко й неприємво її читати.

Д-р Петровський в своїй статі докладно розглядає стан здоров'я Гоголя, його хворобу й приходять до висновку, що він умер з голоду.

З інших трьох статей, уміщених в сій книжці (Б. Бучинський — Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506; В. Розов — Українська шкільна драма „Успеніє Богородиці“; О. Русов — Про заняття Українціє по перепису 1897 року) спинимо ся на останній. Автор подає цілий ряд дуже інтересних табличок і приходять до таких висновків: „Бачимо, що у роботах на здобуванне матеріалів істовних Україні переважають всі народи, які живуть у Російській державі (лічучи в тому числі й самих Українців); обробляти ж сі першорядні продукти в ковбаси, сахар, пиво то що, щоб сим заробляти собі засоби житя, вони не так здатні як другі, бо сим займають ся вдвое менше від других. Так само вдвое або далеко менше, ніж уся людність держави, Українці оддають працю на виріб матеріалів для одежи, для будівлі хат і всяких річей до житя, на транспорт або ж на громадську службу; у ділах торговельних, банкових і дрібного кредиту Українців вчетверо менше, ніж серед усієї людности Росії; робітників на послугах Українців буває теж менше, ніж в середньому числі у Росії; так само і тих що живуть без користної праці для других серед Українців — менше.

Всі сили український народ оддає на здобування сириці для їжі — сеї пайпершої потреби, важнійшої од одіжу й будівлі. Коли порівняти народ український до других, взявши тільки хліборобство без бжільництва, звіроводства, рибальства то що, то він попаде у гурт тих народів Європейської Росії, у яких більше $\frac{3}{4}$ живуть з хліборобства“.

З сеї книжки „Записок“ починає друкувати ся з окремою нумерацією сторін велика „Програма до збирання діалектичних одмін української мови“, уложена К. Михальчуком і Е. Тимченком.

М. Залізник.

Володимир Гнатюк. *Етнографічні матеріали з угорської Руси т. IV.* (Етнографічний збірник XXV, видає Етногр. Комісія Наукового Тов. ім. Шевченка у Львові 1909, ст. XXI—245).

Серією етнографічних матеріалів з угорської Руси, якої продовженням є отсей найновіший її том, обняв д. В. Гнатюк майже усю територію закарпатської України: в перших двох томах (III і IV т. Етногр. збірника) східні комітати, що входять в склад теперішньої мучачівської єпархії, т. є. головно Морамороську, Берегську й Унгварську столицю, в третім (IX. т. Етногр. збірника) західні комітати і Бач-Бодрогську столицю, а в четвертім народні оповідання з Банату. Таким способом праця д. В. Гнатюка дає уперше доволі повний образ угро-руських говорів і їх розміщення. Колиж у новіших наукових працях, що доторкають угорської Русі, з натиском піднесено потребу дослідів і записів на місци, ведених науковим методом, без ніяких побічних тенденцій, то якраз праці д. В. Гнатюка являють ся майже одним певним матеріалом із сеї території, пригідним для наукових цілей.

В передньому слові до IV. т. говорить д. Гнатюк про плян своєї послідньої екскурсії по угорській Русі з 1903 р. яку відбув він серед нечуваних трудностей і перепон з боку угорських властей; д. Гнатюк справдив на місци факт, що угорський уряд усюди з безсоромною тенденційністю фалшує статистику на некористь українського елемента, як се виказав при помочи наукового апарату Д-р Ст. Томашівський.

В другій частині переднього слова подає д. Гнатюк характеристику говору банатських „Руснаків“ з поглядом на фоно-і морфологію та синтаксу.

Мусимо признати, що при очевидних слідах чужого, головно словацького впливу, банатський говір сеж таки заховав в своїй основі безперечно український характер; сеж галузь лемківського діалекту. Коли ж розчитати ся в оповіданнях збірника, сильні діалектичні відклонення перестают нас вражати і ми віднаходимо в сьому говорі якусь своєрідну красу, подібно, як в инчих гірських говорах українського пня. Ще найтяжше привикнути до неподвижного наголосу на передпослідньому складі, що зявив ся в західніх угро-руських діалектах, так само, як і в лемківським, під чужим впливом. Мадярський і словацький вплив на лексику банатського говору ілюструє дуже добре „словарець місцевих виразів“ доданий при кінці збірки. Велика ріжнородність угро-руських говорів, що особливо ярко виступає в місцевостях, висунених на захід, не здивує нікого, коли взяти під розвагу, що угорські Русини, розкинені на розмірно широкій, переважно гористій території, позбавлені корисного впливу літератури, школи й освіченої верстви, не жиють життям ново-

часної нації, а держать ся лиш як етнографічний тип. І треба призна-ти, що сей тип держить ся ще доволі кріпко. У сьому впевнює нас ба-гата устна словесність банатських „Руснаків“; глибину її покладів по-казує власне останній том збірника д. В. Гнатюка, що містить чотири категорії народніх оповідань: дві тритини збірника виконують казки, далі йдуть легенди, новелі й історичні оповідання. Хоч казки й новелі виказують також що до змісту дуже близьке споріднене із підходячими до сих категорій матеріялами, записаними в Галичині й на Україні, то всеж таки слідний в угро-руських оповіданнях, в доборі мотивів і їх об-робленю значний вплив чужий, словацький, мадярський і сербський. Істо-ричні спомини мають льокальний характер. Головні мотиви усіх опо-відань збірки подано при кінці книжки німецькою мовою, що уможли-вить також чужинцям користувати ся сею прекрасною збіркою.

Хоч як відпорним показуєть ся українське племя на чужі денаціо-налізуючі впливи, хоч як сильне й живе ще національне почуте у ба-натських „Руснаків“, то все ж таки простий люд, полишений самому собі, мабуть не довго зможе видержати чужий напір з усіх боків. „Мі-сьме уж таки страчені майжек, бо уж тепер так вишло в мадярський кра-їні, же уж не познают Руснака лем за говедо. Хоц би де пішол, рўску бесїду не мōже бесїдувати. Не мāме свойōго ничьōго ... (ст 218). Су-мом та острахом мусять перейняти усякого свідомого Українця отсі ре-флексїї банатського „Руснака“; се неначе стогін загибаючих братів, що долїтає до нас із сеї країни нечуваного утиску політичного й соціального.

Філярет Колесса.

Учительський Альманах за рік 1910 — *Наклад Видавничїї Спілки українського учительства в Коломиї* — З друкарні А. Кисілев-ського і Ски. Коломия — Київ 1910. Ст. 215 вел. 8^о. Цїна 4 корони.

Редакція альманаха заповіла наперед, що головну вагу вкляде на ті з присланих матеріялів, що характеризують передовсім сфери нашого учительства та його житя. Тому-то й рїдко де в пїлій другїй частї (першу займає драма А. Крушельницького) подиблемо вірш або оповїданне, якї не відповідали-би тим інтенціям редакції. Дуже інтересно бачити, як пишуть учителї народні про себе, як розуміють свою працю, свої стремління. Оповіданя чи нариси сього збірника всі зображують учителя народнього трохи чи не першими робїтниками на полі нашого культурного та суспїльно-національного житя, героями, мучениками на-шого відродження, титанами, якї все змагають ся з перешкодами і жер-твують всім щастєм своїм, працюючи для народа. Такий Єфрем Лісенко — про нічого иньшого й не думає тїльки про те, щоби служити вимрїяним в молодости ідеалам, вести мужиків „на стрїчу світлу, на стрїчу ясному дневи“. Але піп відвертає від нього людий, Єфрем з журби зане-падає на здоровлю, а потїм божеволїє (Л. Вільшенко „За волю народа“). Другий молодий учитель, що мрїяв також про служене ідеалам — мусить сидїти з револьвером у школі навїть, щоби бути без-печним перед мужиками (К. Кракалія „Ідеали“). Знов иньшим разом найбільшим ворогом такого ідейного учителя стає сама шкільна власть і переносить його (В. Гребенюк „Дві учительки“) — або просто нужда матеріяльна, брак найелементарїйших потреб житєвих убивають його змогу працювати (І. Волинець: „З учительського житя“). Отсе загальне

тло тих відносин. Та на жаль, оповідання дуже слабкі переважно. Автори страшно наївно відносять ся до тих своїх героїв, як-би їх перший раз відкривали людям. Характери шабьонові, герой — „людина, перенята святими, невинними, чистими, мов сльоза, ідеями“ — а його ворог, очевидно, „чоловік консервативних поглядів, без чуття та інтелігенції, грубий в поведеню та безхарактерний“. З того погляду особливо прикро вражає оповідане „Дві учительки“. Інші оповідання виходять поза сферу учительського життя (М. Слободи „Тайни“ і С. Савуляка „На відробок“ — останнє чи не найлучше ще зі всіх). Є ще з прози дві статті. В одній („Tempora mutantur et nos mutamur in illis“) п. Маленький пише про національне вихованє і спосіб науки, друга („Народня пісня та школа“ Е. Бобаничівної) говорить про вплив народної пісні на малих школярів. З віршів тільки деякі звертають увагу. Перше всього горячі в своїх призивах до праці та з піднесенєм настроєм вірші П. Тенянка та ніжні в своїй простоті форми і почувань вірші І. Виговського; далі перекладений вірш „у сільській школі“ М. Миколаєва. Поза тим байдужно читається Л. Вільшенка, Голубця, Дмитра Макогона, ну — і хоч-би Яричевського великий „Камінь мудрости“.

Головна річ збірника „Тривога“, драма в 3-х діях Антона Крушельницького. Щербатий і Олена знали ся віддавна, навіть жертвували на віки собі свої серця. Та стало ся так, що Щербатий десь відійшов на довший час, а по Олену прийшов приятель його Верх і взяв її за жінку. От вони й живуть собі щасливо. Приходить Щербатий — Верх запрошує його жити у своїй хаті, щоби жінка менше скучала, коли він майже все перебуває поза домом відданий праці громадянській. Тим моментом, коли наново розгоріла любов Щербатого та Олени й починає ся драма. Властиво кажучи тут маємо дві драми: одна — згаданій пари, а друга Верха. Тоді, коли Олена не може придавати в собі таємної любови до Щербатого і віддає ся йому — Верх на якомусь засіданю сам оден, як Ібзенів доктор Штокман зводить останню боротьбу з загальом „народних робітників“, що хочуть обсадити якесь місце в банку ніби-то заслуженими, а в дійсности підозрілими індивідуумами. Верх закладає протест публичний — і наслідок з його такий, що його всі бойкотують. Тепер він може віддати ся зовсім житю родинному. Та несподівано нова тривога в'їла ся в його душу. Коли Олена хоче мати від його сина, він навіть діткнути ся її боїть ся, бо констатує факт, що організм його нищить не знати звідки набута хвороба. Він чує, що його щастє, його жите змарноване на все, а виходу ніякого не має. З свого горя сповідає ся вірному другови, який одинокий йому лишив ся — Щербатому. Сей бачить відразу, який буде кінець всього. В розмові з Оленою признає ся, що бруд життя діткнув ся його тоді, коли він з розпучкою пішов був від неї; кінчить самовбійством. Верх тепер починає відчувати, що Щербатий забрав до гробу якусь тайну, яка для його мусить бути відкрита. І не перестає думати сам і питати ся Олени: чому він застрілив ся? Нишпорить цілими днями в його переписці та других паперах. Знайшов якісь рецепти. На підставі їх розяснив йому лікар цілу справу: Щербатий застрілив ся, бо став причиною нещастя Верха. І аж тепер Верх звертає свої підозріння на жінку, яка тимчасом стараєт ся укрити наслідки свого гріха. Але правда, яку він оста-

точно відчуває як певність, для нього страшна. Він убиває жінку.

Автор намагається, щоб його твір як найбільше підходив до типу нової драми. Що більше: скажу, що весь він виріс радше на якомусь теоретичнім ґрунті, який чуємо і в будові, і в способі ведення акцій і змісті. Тому, хоч його неоригінальності я не возьмуся доказувати — але й оригінальним його назвати не можу. Тут і Ібсен, і Шліф, а найбільше Пшибишевський. Не кажу, щоб від них взяв автор зміст для своєї драми — але се річ видима, що він хотів тільки так як вони писати, сотворити твір штуки того самого типу. Тим позбавив його всякого ефекту драматичного, зробив його книжковою драмою, річю сухою, безкровною. Я думаю, що се драма д. Крушельницького зовсім схиблена.

М. Євшан.

Іван Франко. *Украдене щастє. Драма з сільського життя в 5 діях.* Третє видання, Київ, 1909, ст. 87. (Літературно-наукова бібліотека українсько-руської видавничої спілки).

„Украдене щастє“ Франка виходить вже третім виданням і з самого цього факту можна зміркувати, що сей твір має серед публіки широкий попит. Дійсно драма Франка належить безперечно до найкращих творів української драми. Зміст її зовсім простий: дівчина кохала парубка; брати спровадили його в москалі, обманули дівчину, піби парубка того вбито на війні, і віддали її примусом за другого. Живуть молоді хоч і не щасливо, та лагідно й тихо, бо й Микола, чоловік Анни, тихий працьовитий селянин і всім серцем любить свою жінку, та й Анна, жінка його, вдачі тихої, покірної, ласкавої. „Над хатою їхньою янголи перелетіли“, кажуть сусіди. Та от в село се, де оселила ся Анна з своїм чоловіком, присилають жандармом Михайла Гурмана, колишнього коханого Анни. Коханці зустрічають ся знову, і з того виникає колізія драми, яка закінчується тим, що тихий, покірний Микола зарубує Михайла. Тема утерта, щоденна, але з перших сторінок пєси читач постерегає слід великого таланту, який одбив ся в кожному рядочку цього твору. Перш за все виступають три головні фігури драми: Михайло, Микола, Анна, — виступають різко, рельєфно, мов вибиті з мрамору різцем великого скульптора. Од першого моменту зустрічи сих трьох людей читач почуває, що катастрофа мусить статись неодмінно: що-б як не трапилось тепер, а Михайлове серце не вкладеть ся в рядки буденного, брудного *menage en trois* також не зможе й Ганя таїти ся з своїм коханнем й дурити свого чоловіка; вона тиха, покірна, але належить до тих натур, які так влучно характеризує народній вираз: „тиха вода береги ломе“. Її почуття ламле всі береги, воно не має впишу, не слухає розуму, воно не може спинитись, як не може спинитись лавина, що котить ся з гори у діл. Також надзвичайно гарно обмальовано постать Миколи, цього пригніченого, заляканого селянина з слабою волею і чулою глибокою душею. Над всією драмою тяжить темна завіса глибокого трагізму: нема винних, єсть тільки нещасні люде, нещасні через свої вдачі. Як задовольняє Михайла „украдене щастє“ видно з останніх слів його: „дай руку! каже він до Миколи, коли Микола рубнув його сокирою; — Спасибі тобі! Ти зробив мені прислугу і я не гніваю ся на тебе! Я хотів і сам собі таке зробити, та якось рука не підняла ся“.

Що до техніки пєси, то мусимо тут закинути авторови де-яку су-

хість концепції: драмі бракує тла, теплого кольориту, всю дію зосереджено тільки на трьох особах і особи ті живуть ніби „въ безвоздушномъ пространствѣ“; в житті так не буває, поруч з великим іде дрібязне; кольорит надає драмі житьової правди. Але, минаючи се, мусимо зазначити, що в самій концепції пєси виявив себе Франко великим майстром драматичної штуки; дія розвиваєть ся надзвичайно інтенсивно, нема млявих розмов, за кожним словом ховаєть ся рух, рух душевний; крок за кроком зростає трагізм драми, згромажують ся хмари і читач почуває неодмінність страшної катастрофи.

В короткій сій замітці ми не маємо на меті робити докладну оцінку сеї серйозної, глибокої пєси, тим більш, що в свій час критика вже сказала свій певний присуд про неї. Не можемо одначе не побажати, щоб сю драму було виставлено у нас на сцені. Художня ситуація пєси, постати героїв дають велику нагоду артистам розвернути свої талани. Пєса мала-б безперечний успіх як і у знавців драматичної штуки, так і у широкого загалу.

Л. Старицька-Черняхівська.

День Правди жарт в 1 дії, зклали В. П. Товстонос і Г. К. Левченко. Полтава, 1909 року. 19 стор. in 16. Ціна 20 коп.

Сюжет жарту не новий: якийсь молодий чоловік наважив ся говорити всім у вічі правду, якою б гострою та невічливою не була вона; але вже через три години його признали за божевільного і всі цурали ся його, а дядько навіть зовсім розсварив ся. Але як і звичайно в водевілях та жартах закінчуєть ся все добрим і сам герой має в нагороду мвлу дівчину, що згодила ся стати його дружиною. Що до виконання жарта, то видно, що д. В. Товстонос в літературі людина ще нова й молода, але не без хисту. Читаючи жарт його помічасш багато недоладностей, невидержаність тону в де-яких місцях, але в цілости від сього жарту віє свіжістю, бє доброю мовою і знаєм сценічних умов. Трохи дивним здаєть ся те, що на окладинці книжечки стоїть поруч ще й другий автор Г. Левченко. Для такого маленького жарту навряд чи потребувалось би двох сил; хіба може був поділ праці в чисто технічній роботі, переписці чи коректі? Але тоді краще було б поставити справжнього автора і додати „і К^о“, бо складачі та робітники друкарні також приймають участь в праці. Що до видання, то похвалити його не можна. Сила друкарських помилок, а часами й граматичних роблять в читаню великі труднощі; ціна також дуже велика і се може дуже відбитись на розповсюдженю першого твору молодого письменника.

Ю. Сірий.

К. П. Михальчужь.—*Открытое письмо къ А. Н. Пыпину, по поводу его статей въ „Вѣстн. Евр.“ о спорѣ между Южанами и Сьверянами* (Къ исторіи отношеній къ Украинству представителей прогрессивной части русскаго образованнаго общества), Київъ, 1909, ст. 76, мал. 8.

Брошура, довгий заголовок котрої ми виписали, являєть ся одним із памяток нашого лихолітя. Справді, відома статя покійного вже нині А. Пипіна написана була в р. 1886, а відповідь на неї появляєть ся друком аж по 20 з лишком роках! 22 роки мирно покоїла ся ся відповідь в рукописи і аж тепер воскресає із мертвих. Явище тим смутнійше, що була повна змога оголосити її свого часу друком як не де инде, то хоч у Галичині.

Безперечно тепер, коли стратили свою рацію всякі „докази від науки“ на право української літератури та науки, бо „спір“ давно вже порішило само жите, — брошура ся має тільки історичний інтерес. Але сього погляду має вона для нас тим більшу цікавість, що являєть ся до певної степені колективною відповідю: лист, написаний д. Михальчуком, послано було Пипінови з волі київської „Старої Громади“, причім з нього зроблено було копії, котрі були розіслані по інших громадах. Автор збиває погляд Пипіна на укр. літературу, як на провінціалізм російської, розбирає відоме тверджене про „общерусскість“ російської літератури (через те, мовляв, що й Українці спричинялись до її розвитку), вказує на суперечности в статі покійного академіка, розглядає критично Погодинську гіпотезу, збиваючи твердження проф. А. Соболевского, говорить широко про розвій укр. мови й її самостійність супроти великоруської і т. д. Написана відомим знавцем нашої мови, брошура нераз досить влучно збиває всякі ніби наукові докази вимірені проти нашого руху і може бути прочитана з користю й нині, особливо по перечитаню статі Пипіна, котра, як відомо, передрукована в його „Исторіи русской этнографіи“ (т. III). Але свій злободневний характер стратила вона тепер, коли подібні змаганя збиті самим житем, та й наш науковий арсенал нині вже далеко більший і ширший, так що і з сього погляду „Открытое письмо къ А. Пышину“ становить документ історичный.

В. Дорошенко.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

- М. Мандрина.** Міль, комедія на 2 дії. Радомисль, стор. 16. ціна 8 коп.
Остап Грицай: Утеча Олекси Перхуна, в Кракові, ст. 83.
Др. Зенон Кузеля: Ціль і значінне студентських (кружкових) бібліотек, Львів, 1910, ст. 9.
Йогож: Про потребу й техвіку збирання етнографічних матеріалів, Львів, 1909, ст. 16, ц. 10 сот.
Гавриіл Костельник: Шевченко з релігійно-етичного становища (критична аналіза). Львів, 1910, ст. 32 (Бібліотека „Ниви“, ч. 15).
Йосиф Кобилянський: З вагоди зізду академиків українських 1909 до розваги всім прихильникам вільної школи і противникам теологічного факультету, Львів, 1909, ст. 20.
-